

ORBÁN ÁRON

Adalékok Batthyány (III.) Boldizsár könyvtárához

*Könyvszámlák, könyvszerző humanisták,
újonnan azonosított művek*

„Kortársai szemében és az ország nyugati felében egyre jobban az ő műveltsége lett a mérce. Az ő mércéjét pedig az újvári bibliotéka színvonalával mérhetjük le”¹ – írta mintegy negyven évvel ezelőtt Barlay Ö. Szabolcs Batthyány Boldizsárról (1537–1590), a 16. század végi Királyi Magyarország egyik legjelentősebb főúráról. Iványi Béla úttörő levéltári kutatómunkája² után Barlay tanulmányok sorában³ hívta fel a figyelmet a szalónaki (ma: Schlaining, Burgenland), illetve a németújvári (Güssing) kulturális központ, a Batthyány körüli humanista hálózat jelentőségére, rámutatva arra is, hogy a magyar mágnás e szellemi javakat egyfelől aktív törökellenes küzdelmek, másfelől adott esetben a Habsburgokkal való, rendi érdekű konfrontáció mellett hozta létre. Bár Barlay hajlamos volt idealizálni Batthyány Boldizsárt – akinek a személyiségét már csak azért is nehéz megismerni, mert levelezésében főleg a mások által hozzá írt levelek maradtak fenn –, tagadhatatlanul korának egyik legműveltebb magyar főura volt. Könyvtárában élete végére ezernél is több kötet lehetett; kiterjedt, soknyelvű levelezéséből – mely nemzetközi jelentőségű politikusokat, humanistákat is felvonultat – minden történelmi viszontagság ellenére is még mindig csaknem háromezer levelet őriz a Magyar Nemzeti Levéltár.⁴ Mindehhez képest viszonylag kevés kutató foglalkozott az utóbbi évtizedekben Batthyányval és kapcsolataival; életéről és a németújvári központ műveltségéről elsősorban rövidebb áttekintések születtek.⁵

¹ BARLAY Ö. Szabolcs, „A németújvári hérosz” (Batthyány-portré) = Uő, *Romon virág, Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., Gondolat, 1986, 196.

² Elsősorban: IVÁNYI Béla, *Batthyány Boldizsár a könyvbarát = A magyar könyvkultúra múltjából*, szerk. Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1983, 389–435.

³ BARLAY Ö. Szabolcs, *Elias Corvinus és magyarországi barátai = Magyar Könyvszemle*, 93(1977), 345–373 (= BARLAY 1977b); *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis = Magyar Könyvszemle*, 95(1979), 231–251; BARLAY 1986, i. m.

⁴ A Batthyány család levéltárában (a továbbiakban: BL): MNL OL P 1314.

⁵ A teljesség igénye nélkül: BATTHYÁNY-STRATTMANN László, *Güssing und die Batthyány zur Zeit des Clusius = Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der Wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l’Escluse) im pannonischen Raum*, Eisenstadt, Burgenländischen Landesarchiv, 1973 (Burgenländische Forschungen, Sonderheft, 5), 104–121; ÖTVÖS Péter, *Balthasar III. Batthyány, Ein Forschungsbericht und Porträt = Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, szerk. Monok István, Ötvös Péter és Zvara Edina, Eisenstadt, 2004 (Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, vol. 2 / Burgenländische Forschungen, Sonderband, 26);

Ami Batthyány könyvtárát illeti, mérföldkő a kutatásban a Monok István, Ötvös Péter és Zvara Edina által szerkesztett *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek* című kötet (Eisenstadt, 2004; a továbbiakban BBB), mely egyrészt a (főleg a németújvári ferences kolostorban) fennmaradt kötetek, másrészt levelek és könyvszámlák adatai alapján rekonstruálta a könyvállomány jelentős részét. A 16. századi művelődésnek úgyszólván minden diszciplínája képviseltetik a könyvtárban, olyanok is, melyek az akkori magyarországi kulturális életre kevésbé voltak jellemzők. Egyelőre azonban csak néhány műveltségi terület esetében kezdődött meg a sokféle forrásból származó adatok összegyűjtése, kontextualizálása Batthyányira és köreire vonatkozóan: ilyen területek Batthyány franciás műveltsége (Monok István),⁶ alkímia és orvoslás (Barlay Szabolcs, Bobory Dóra),⁷ illetve a botanika (számos kutató).⁸

Ez a tanulmány a levéltári forráscsoport, vagyis levelek és könyvszámlák vizsgálatán alapul, és egyrészt az ausztriai könyvkereskedőkhöz, illetve a Batthyány körüli humanisták, természettudósok, familiárisok könyvszerző tevékenységéhez nyújt adalékokat, másrészt az ismert könyvállományt igyekszik gyarapítani. Egyik szempontból sem lesz teljes körű a vizsgálat, inkább további kutatásokra ösztönöz, felhívja a figyelmet eddig nem ismert vagy a kutatásban elhanyagolt könyvkereskedőkre, könyvügyekkel foglalkozó tudós ismerősökre, könyvszerzési módokra, illetve Batthyány könyvtárának eddig ismeretlen műveire. Mindehhez elsősorban a könyvszámlák kiadásának felülvizsgálatára van szükség. Három könyvkereskedőtől maradtak fenn misszilisek a Batthyány-levéltárban (könyvszámlák, standard levelek, vagy a kettő kombinációja): Jean Aubry és Erhardt Hiller bécsi, illetve Erhardt Widmer grazi könyvkereskedőtől. E missziliseket Iványi Béla hagyatékából kiadták,⁹ ám e kiadásban sok esetben pontatlan a szövegek, a könyvtételek átírása, nincsenek feltüntetve az eredeti jelzetek, és az egyik könyvszámlának csak egy része került közlésre. Az eddigi kutatás nagyrészt Iványi munkáját vette alapul.¹⁰ Az eredeti dokumentumok újbóli

BOBORY Dóra, *The Sword and the Crucible, Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009, 9–38.

⁶ MONOK István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 29(2006), 185–198.

⁷ BARLAY 1977b és 1979, i. m.; BOBORY 2009, i. m. 39–84.

⁸ Clusius magyarországi tevékenységét és Batthyányval való kapcsolatát sokan kutatták. Bibliográfia 1983-ig: *Carolus Clusius' Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii. Mit Beiträgen von einer internationalen Autorengemeinschaft*, szerk. Stephan A. Aumüller és Jeanplong József, Bp., Akadémiai / Graz, Verlaganstalt, 1983, 225–232; a későbbi kutatók közül Egmond Florikét (több tanulmány) és Bobory Dórát (pl. 2009, i. m. 85–100) említem példaként.

⁹ IVÁNYI 1983, i. m. Függelék. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért Iványi műveként említem a kiadást.

¹⁰ BARLAY Aubry missziliseit újra közölte, de úgy, hogy nagyrészt egyszerűen Iványi hagyatékban levő tanulmányából írta át a szövegeket, nem pedig az eredeti dokumentumok alapján, ahogy állította: BARLAY Ö. Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák, Batthyány Boldizsár és*

átnézése, illetve a datálatlan számlák minél pontosabb datálása – melyre a már azonosított könyvek alapján van lehetőség – eleve új eredményekkel kecsegtet.¹¹

A könyvkereskedők és számláik

Batthyány elsősorban Nyugatról, az osztrák tartományokon keresztül szerezte be könyveit; erre a hazai könyvkereskedelem szervezetlensége¹² miatt rá is volt kényszerülve. A három említett könyvkereskedő közül csak a Wechel kiadói vállalatához tartozó Jean Aubryval foglalkozott érdemben a szakirodalom.¹³ A hugenotta, Frankfurtba menekülő és ott nyomdát alapító André Wechel veje, Jean Aubry szoros kapcsolatot ápolt a magyar főúrral, nemcsak könyveket, de híreket is szállított Nyugatról, ő jelentette nagyrészt a francia kapcsolatot Batthyány számára. A bécsi udvar fizetett alkalmazottja volt, de hugenotta háttere miatt vigyázni kellett, kinek, mit és hogyan ad el. A többi kereskedőről is találhatók azért adatok, mégpedig éppen valláspolitikai kontextusban. Habsburg Rudolf császári trónra kerülésével (1576) vége szakadt a viszonylagos felekezeti tolerancia időszakának, és mivel Ausztriában (is) a protestáns nemesség volt a könyvkereskedelem legfőbb motorja,¹⁴ egyre erősebb katolikus háttérű politikai nyomás nehezedett a könyvkereskedőkre. A bécsi *Grabenen* működő Erhardt Hillert (vagy Hüllert) 1580-ban börtönnel fenyegették meg a hatóságok, mert az általa terjesztett német értekezések állítólag káros hatással voltak Kremsre, Pozsonyra, Brnóra és más városokra.¹⁵ Császári dekrétumok születtek, melyek katolikusellenes kiadványokat terjesztő nyomdászok, kereskedők, rézmetszők stb. letartóztatását helyezték kilátásba. Az 1583-as eljárás során például sokakkal együtt Hillert és Aubryt is beidézték és rendreutasították.¹⁶ Egyre gyakoribbak voltak a vizitációk az árusítóhelyeken; ritkán találtak elkoboznivalót, ám 1586-ban éppen Hillertől vettek el egy bázeli krónikát, egy frankfurti bibliát és egyéb műveket.¹⁷ Erhardt Widmer (Widner, Widmaier) a grazi könyvkereskedelemnek volt az egyik központi figurája. Waidhofeni (Alsó-Ausztria) üzlete mellé 1570-ben a grazi Landhausban is

Jean Aubry barátsága = Magyar Könyvszemle, 93(1977), 160 (= BARLAY 1977a). A BBB – mely a könyvszámlák tételeinek nagy részét azonosította is – jelentős mértékben Iványira támaszkodott.

¹¹ A továbbiakban a misszilisek idézésekor az eredeti szövegeket veszem alapul, akkor is, ha az adott misszilisnek van modern kiadása.

¹² Lásd KÓKAY György, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990.

¹³ Pl. BARLAY 1977a, i. m. 156–167; MONOK 2006, i. m. 187–188; EVANS, R. J. W., *The Wechel Presses, Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Oxford, The Past and Present Society, 1975, főleg 32–37.

¹⁴ BACHLEITNER, Norbert, EYBL, Franz M., FISCHER, Ernst, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, főleg 47.

¹⁵ WIEDEMANN, Theodor *Die kirchliche Bücherzensur in der Erzdiözese Wien = Archiv für österreichische Geschichte*, 50(1873), 271.

¹⁶ *Ibid.*, 273–274.

¹⁷ *Ibid.*, 280.

nyitott egy boltot – a főleg protestáns stájer rendek érdekeinek megfelelően –, melyet felesége, Katharina vezetett. 1588-ban megtagadott egy olyan polgári esküt, mely a katolikus hit vállalását jelentette volna. A Belső-Ausztriában is egyre erősödő ellenreformáció hatására 1599-ben végleg vissza kellett vonulnia.¹⁸

Ilyen körülmények közt mennyire volt folyamatos a kapcsolattartás a könyvkereskedők és Batthyány között? E kérdés megválaszolásához először is a könyvszámlák keltének idejét kell minél pontosabban ismernünk. Aubry hét fennmaradt számlájából kettő datálatlan, Hiller hét fennmaradt számlájából pedig hat, Widmer számlájának kelte is bizonytalan. Hiller négy számla nélküli levele közül is egy datálatlan, három 1571-ben kelt, így egyelőre az sem bizonyított, hogy ő tartós kapcsolatban állt Batthyányval. Megnehezíti a helyzetet, hogy nemcsak a keltezés hiányzik az említett számlák megmaradt részeiről, hanem a felsorolt műveknek is többnyire csak rövid címe, esetleg szerzője (ill. gyakran a könyv formátuma, kötése, végül az ára)¹⁹ van feltüntetve, a kiadás évszáma nem. (Néhány esetben csak a szerzőt ismerjük,²⁰ de ez is jobb, mint amikor csak a műfaj, műtípus – pl. *kalender* – van megjelölve.) Viszont a művek nagy része beazonosítható, és tudható, hogy az adott műveknek milyen kiadásai voltak:²¹ Ez támpontot ad a könyvszámla datálásához. (Számos esetben az adott műből példány is fennmaradt, ennek a kiadása is adott; ugyanakkor persze nem magától értetődő, hogy a könyvszámla azonos műve arra a kiadásra és példányra vonatkozik.²²) Ha egy számla biztosan azonosított könyveinek egyetlen vagy legkorábbi kiadásait megnézzük, ezek közül a legkésőbbinek az évszáma a számla *terminus post quem*-je; másfelől sok esetben feltűnően sok az ebben az évben vagy a néhány előző évben kiadott mű a számlán, így lehet tudni, hogy tényleg körülbelül akkor küldték a könyveket. (A számlák általában erősen vegyes tematikájúak, és a főbb művelődési területek – teológia és hitvita-irodalom, klasszikus és humanista irodalom, francia hangsúlyú történelem vagy politika, alkimia és orvoslás – szinte minden számlán képviseltetik magukat.)

A számlák datálásához – és általában is – minél több, eddig azonosítatlan mű beazonosítására van szükség. Az egyes tételek pontos megvizsgálása, egyes átírási hibák kijavítása, illetve modern internetes adatbázisok²³ használata lehető-

¹⁸ BACHLEITNER et al. 2000, i. m. 45–46.

¹⁹ Ezekkel az adatokkal a továbbiakban akkor foglalkozunk, ha az azonosítás, vagy az adott téma szempontjából fontosak.

²⁰ Pl. App. 15. Másik jellemző példa: az *Alexi Petri Montani Alchimey buch*l (BBB 171) tételről Bobory Dóra már megállapította, bizonyára Alexius Pedemontanus titkos művészetekről szóló könyvéről van szó (pl. *De secretis libri...*), mely számos nyelven – olaszul, latinul, németül –, számos változatban és kiadásban jelent meg (BOBORY 2009, i. m. 49. és 163. az olasz kiadást említi).

²¹ Internetes adatbázisok alapján; a BBB általában csak az adott mű egyik, legjellemzőbbnek tartott kiadását tünteti fel.

²² Például egy műből többször is rendelhetett vagy kaphatott Batthyány, esetleg más és más kiadásokat. Ilyen többszörös előfordulásra példa Gonsalvius spanyol inkvizícióról szóló műve (BBB 187 és 225).

²³ Elsősorban: worldcat.org; opacplus.bib-bvb.de (VD 16/17).

vé teszi a BBB eredményeinek kiegészítését, illetve adott esetben korrigálását. E vizsgálat eredményeit a Függelékben közlöm tételesen, a főszövegben csak akkor utalok egyes újonnan beazonosított művekre, ha ezek az adott téma szempontjából relevánsak.

Jelölések a továbbiakban és a Függelékben:

- ha a BBB-ben nem azonosított tétel kerül azonosításra, a dőlt betűs tétel mellett zárójelben közlöm a tétel BBB-ben kapott sorszámát;
- ha egy BBB-ben már azonosított tételt újraazonosítás révén korrigálok, ezt „id. corr.” rövidítéssel jelzem;
- ha a BBB-ben azonosított tétel valójában több mű is lehet, tehát bizonytalan a BBB azonosítása, ennek rövidítése „id. inc.”, *incertum*;
- ha bármely esetben a BBB-ben szereplő, általában Iványitól örökölt átírási hibákat is javítanom kellett, ennek rövidítése „transcr. corr.”;
- a Függelékben közölt azonosításokra „App.” rövidítéssel utalok.

Átnéztem, hogy a beazonosított műveknek milyen kiadásaik voltak (1590-ig, Batthyány haláláig), s ez alapján több-kevesebb pontossággal meg lehetett határozni, mikor készülhettek az egyes datálatlan számlák: ennek a vizsgálatnak az eredményeit foglalom össze az alábbiakban, a lehető legtömörebben.

Aubry egyik Bécsből keltezett számlájának (BL 1078) datálás szempontjából releváns művei közül ötnek a legkorábbi kiadása 1570–72 közé esik;²⁴ ötöt csak²⁵ 1572-ben adták ki;²⁶ a Németújváron vagy az OSZK-ban fennmaradt példányok közül négy 1572-es,²⁷ egy pedig 1571-es²⁸ kiadású. (A többi mű egyetlen vagy legkorábbi kiadása túl korai ahhoz, hogy segítsen a datálás meghatározásában.) Ez alapján a számla kelte 1572-re vagy esetleg 1573-ra tehető. Az ilyen meghatározásoknál elvileg lehetséges még későbbi évszám (pl. elképzelhető, hogy egy frissen beszerzett, újonnan megjelent könyvekből álló készletet csak évekkel később tud elküldeni a kereskedő), ám nem valószínű, különösen nem Aubry esetében, akire – számlái tanúsága alapján – jellemző volt, hogy nagyrészt friss kiadású könyveket küldött.

Aubry másik datálatlan számlája (BL 1080)²⁹ két részből áll, és az első részről eddig tudomást sem vett a szakirodalom. A kezdő sor, *Pour Monsieur Bathiani enuoye a Prespurg* után valójában egy 17 tételes rész következik, mely megfelel Aubry 1573 okt. 31-i számlája (BL 1074) 17 tételének. A BL 1074 kísérőlevele alapján egyértelmű, hogy akkor küldte először a számlát a 17 tételről, majd pedig – nyilván, mivel Batthyány nem fizetett azonnal – elküldte még egyszer, az azóta

²⁴ BBB 194: kiadások 1572-től; App. 2: 1571-től; BBB 204: 1572-től; App. 3: 1571-től; BBB 207: 1570-től.

²⁵ Batthyány haláláig; a továbbiakban is így értendő, ha „egyetlen” kiadásról van szó.

²⁶ BBB 195, 196, 198, 205, 210.

²⁷ BBB 189, 190, 191 (OSZK), 203.

²⁸ BBB 202.

²⁹ Hiányos kiadása IVÁNYI 1983, i. m. 430; BBB 230-tól.

rendelt könyvtételekkel együtt, néhol kicsit rövidebben jelölve meg a címeiket. A két számla műcímközlései közt nincs akkora különbség, hogy ez zavaró lenne, vagy új eredményekre vezetne, de azért három esetben jelentősen eltérnek a címközlések, és az új címváltozatok megerősítik az eddigi azonosításokat.³⁰ (Az árak mindkét számlán ugyanazok.) A 17 tétel árának összegzése után következik az a 10 tétel, melyet már Iványi is közölt. Iványi (és nyomában Barlay, ill. a BBB) nyilván azért nem közölte a számla első részét, mert gyakorlatilag azonosnak tekintette az 1573. októberi számlával, de legalább jelezhetne volna a kihagyást. A BL 1080 datálását nagyban segíti az új információ: pár hónappal 1573. október 31-e után küldhette eme újabb számlát Aubry. A tíz új tétel kiadásainak vizsgálata szerint sem sokkal későbbi a számla: mind a tíz tétel köthető 1572-höz vagy '73-hoz. Kettő könyv 1573-ban jelent meg először,³¹ egy könyv csak 1572-ben,³² két könyv németújvári példányai 1572-es, ill. '73-as kiadásúak,³³ és a többi, korábban megjelent könyvnek van 1573-as kiadása is.³⁴

Mindent egybevéve 1573 végére vagy '74-re datálható a számla. Egyébként a két számlának vannak párhuzamba állítható tételei: Beza egy-egy műve,³⁵ vagy a paracelziánus orvoslást vitató művek.³⁶ A *Pour Monsieur Bathiani enuoye a Prespurg* sor nem a számla pozsonyi keltét jelenti,³⁷ hanem hogy Batthyány Pozsonyban levő követének kell megkapnia. Könnyen lehet, hogy arról a Schaller Farkasról van szó, akit az 1573. októberi misszilisben és még több másikban említenek, és akiről még lesz szó később.

Hiller számláit nehezebb datálni, elsősorban azért, mert ő kevésbé gondosan tüntette fel a könyveket, rövidebb címeikkel és hanyagabb kézírással. A BL 19375-ös számla 27 tétele között például sok a rejtélyes, egy-két szavas, nehezen olvasható cím. Bár a nyolc, eddig azonosítatlan tételből négy esetben sikerült megállapítani, hogy mely műről vagy művekről lehet szó, ezeknek is, mint a már ismerteknek, az 1560-as vagy korábbi években is volt kiadásuk. Két támpontunk van csupán: Paracelsus *De spiritibus planetarum*át (nem „plantarum!”) csak

³⁰ *Assertio Szegedini de Trinitate 8°* (vö. BBB 26); *Letre de P. Martyr 8°* (vö. BBB 29, de lásd az alábbi megjegyzést); *4-a pars Erasti* (vö. BBB 34). Ami a Petrus Martyr művet illeti, Iványi és a BBB 29 átírása rossz, *litere...* helyett valójában az áll ott, hogy *Lre* (összevonás jelével) *du Sr P. Martir in 8°*: a két címváltozatból egyértelmű, hogy ezek franciául írt tételek, a *lre* feloldását a másik címváltozatban szereplő *letre* is megadja, a *du de+le* összevonása (mint a mai franciában), és a *Sr Segnieur*-ként oldható fel. A *lettre*, „levél” szó valóban megfelel a BBB 29-ben megadott Martyr-mű címének (*Épistre...*, „episztola”); ez és a francia nyelv választása megerősíti a BBB 29-ben fő lehetőségként megadott azonosítást, és tárgyaltanná teszi a BBB 29-ben felvetett további lehetőségeket a *litere* kapcsán.

³¹ BBB 236, 239.

³² BBB 237.

³³ BBB 231, 234.

³⁴ BBB 230, 232, 233, 235, 238.

³⁵ BBB 27 és 239.

³⁶ BBB 34 és 234.

³⁷ Mint BARLAY 1977a, i. m. 166.

1571-ben adták ki (BBB 293 transcr. corr.), és Kaspar Peucer divinációk fajtáit tárgyaló könyvének (BBB 299) egy 1572-es kiadása maradt fenn Németújváron. Valószínűleg az 1570-es évek elején, legeslegkorábban 1571-ben keletkezett a számla. Az újonnan azonosított tételeknek az az érdekessége, hogy ezekkel együtt Batthyány könyvtárának egy új, eddig nem emlegetett területe kezd körvonala-zódni: a gazdálkodás és ezzel kapcsolatos állat- és növényvilág. Találunk könyvet a növényekről (*Pflanzbüchlein...*), háziállatok orvoslásáról (*Vieh Artzney...*), a puska használatáról (*Büchsenmeysterei...*), vagy a földművelésről (*Feldbau...*).³⁸ Nem csodálkozhatunk azon, hogy a családi birtokállományt 1570-től, Batthyány Kristóf halála után fokozatosan átvevő ifjú főúr (illetve környezete) fontosnak tartotta efféle művek beszerzését. Ide is kapcsolhatók a naptárak, amelyek több 1570-es évekből származó számlán is szerepelnek. A kalendáriumokat a kora új-kori élet számos területén használták,³⁹ ezek egyike a gazdálkodás volt: nemcsak az időmeghatározásban segített, hanem sokszor hasznos tanácsokat is tartalmazott a gazdálkodásra vonatkozóan. Csak a *kalender*, kalendárium elnevezésű tételeket figyelembe véve összesen 86 naptár szerepel négy Hiller-számlán,⁴⁰ s ezek csak a könyvszámlákon fennmaradt kalendáriumok:⁴¹ nyilván nem csak magának Batthyánynak volt szüksége erre a rengeteg naptárra, köztük parasztnaptárakra is.

Hiller további öt datálatlan számlája közül négy többé-kevésbé datálható a fent bemutatott módszer alapján. A BL 19374-es számla 1572-ben vagy nem sokkal ezután születhetett,⁴² a BL 19373-as valószínűleg 1572-ben vagy '73-ban,⁴³ a BL 19371-es (melynek dátuma a hónap, nap szintjén ismert: augusztus 17.)

³⁸ App. 17, 18, 19, 21.

³⁹ Lásd DUKKON Ágnes, *Régi magyar kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE, 2003.

⁴⁰ BL 19367, 19371, 19373, 19376. Néhány tételen a kalendáriumok nyelve vagy kiadásuk helye is fel van tüntetve. Ezek a nyelvek a latin, magyar, és német, a horvát nem: a BL 19376 egyik kalendárium-tételének átírása nem „10 Croata kalender” (BBB 105 transcr. corr.), hanem *10 Craca kalender*, mely Krakko (németül Krakau, latinul Croca) városára utal, ahol sok magyar nyelvű kalendáriumot is kiadtak. BL 19371 egyik tétele nem *8 Schreib kalender*; hanem csak *3 Schreib kalender* (BBB 223 transcr. corr.).

⁴¹ Levelekben is szó esik vásárolt kalendáriumokról, lásd pl. Aubry 1573-as (BL 1074) vagy Clusius 1579-es (BL 8020) levelét.

⁴² A számla lehető legkorábbi dátumát meghatározó mű HOLTZHEUSER, *Neue Geschichte vom Zorn und Güte Gottes* című műve (BBB 178), mely 1572-ben és '73-ban jelent meg; három mű az 1570 körüli évekhez köthető (App. 8 1569-ben jelent meg, BBB 183 1570-ben, BBB 182 németújvári példánya 1568-as), a többi mű első kiadása ennél korábbi, vagy nem azonosítható maga a könyv.

⁴³ A levélben említett *Cronung* nyilván Rudolf koronázására utal. Valószínűleg nem a császárrá koronázására, ahogy Iványi gondolta (1983, i. m. 429): ez a messi Regensburgban zajlott le 1575. november 1-jén, míg a magyar közéletben sokkal meghatározóbb volt Rudolf magyar királlyá koronázása 1572. szeptember 26-án, Pozsonyban. A számla 1572 végi/1573-as keltét megerősíti az egyetlen cím szerint szereplő mű vizsgálata. Az eddig alaposan fêlreolvasott tételt sikerült beazonosítani: ez a *Fons Vitae* magyar fordítása (App. 7), melyet elôször éppen Bécsben, 1572-ben adott ki Stainhofer (RMNy 308B). A következô kiadás (RMNy 337B) már 1574-es, debreceni. További kiadások: RMNy 373, 453, 623.

1573-ban vagy nem sokkal ezután,⁴⁴ a leghosszabb, 40 tételes Hiller-számla pedig (BL 1079) 1586-ban vagy pár évvel később.⁴⁵ A BL 19376 datáláshoz nincs elég támpontunk (bár valószínűleg a '70-es évekre tehető⁴⁶). Widmer egyetlen fennmaradt számlájának (BL 52216) datálásában pontatlan volt az eddigi kutatás, Iványi 1584-re tette,⁴⁷ a BBB-ben pedig „1584 (oder 1585?)” szerepel.⁴⁸ Ez egy összetett, több szállítmányt egyesítő számla, melynek első sorában (*Lauff Deo...*) valóban 84 (1584) szerepel, a számla közepén viszont 86 olvasható (BBB 110 után, *Den 15 Martii...* előtt), és e második rész dátumai (márc. 15., júl. 25., márc. 17., márc. 28.) is nyilván 1586-ra vonatkoznak. Ezt megerősíti, hogy a számla második felének egyik műve 1586-ban,⁴⁹ és több műve 1585-ben⁵⁰ jelent csak meg.

A fennmaradt számlákon kívül vannak olyanok is, melyeknek tartalmát nem, de létezését és dátumát ismerjük, mert az adott levélben egy korábbi számlára történik utalás.⁵¹ Hiller egyébként négy fennmaradt, számla nélküli levele közül háromban Batthyánytól a tartozása kifizetését kéri, máskülönben szívélyes lehetett a kettejük közti viszony. 1571. március 13-i levelében például a felesége süttötte süteménnyel kedveskedik Batthyánynak, és kilátásba helyezi, hogy egyszer személyesen látogatja meg.⁵²

⁴⁴ A számlán van egy olyan műcsoport, mely biztosan azonosítható egy Németújváron fennmaradt kolligátummal: a BBB 217 négy műve már a számlán is egybekötve szerepel (egy ár tartozik hozzá). A négy közül a legkésőbbi kiadású Holtzwardt 1573-as *Eikones-e*, ez tehát a számla *terminus post quem*-je.

⁴⁵ A datálást leginkább meghatározó mű Sebastian Verro dogmatikai műve (BBB 273), mely csak 1586-ban jelent meg; ezen kívül több más mű is 1583–85 között jelent meg (BBB 250: 1583; BBB 272: 1584–86; BBB 279: 1585), több műnek van 1585-ös kiadása is (BBB 274, 275 stb.), és BBB 247-nek is egy 1585-ös kiadása maradt fenn Németújváron.

⁴⁶ A számlán csak négy tétel azonosítható egyetlen művel, ebből háromnak (BBB 160, 161, 162) nincs a '60-as éveknél későbbi kiadása, Palingenius *Zodiacus vitae*-jének (BBB 165) pedig rengeteg kiadása volt. A *Sterbbüchlein* (BBB 166 transcr. corr.) szinte biztosan az 1573-ban és '77-ben megjelent, BBB által megadott Garcaeus-mű, Gaspar Güthel *Das sterbb Büchlein*ja (VD16 G 3995) 1539 óta nem jelent meg, de mindez nem nyújt elegendő alapot a datáláshoz.

⁴⁷ IVÁNYI 1983, i. m. 421–423.

⁴⁸ BBB 81–123.

⁴⁹ App. 28.

⁵⁰ BBB 112, 115, 117.

⁵¹ Számlára utaló levelek: Hiller, 1571. febr. 23., BL 19368, IVÁNYI 1983, i. m. 411–412 (utalás 1570. jún. 13-i számlára); Hiller, 1571. márc. 5., BL 19369 és márc. 13., BL 19370, IVÁNYI 1983, i. m. 412–413 (korábbi számla kifizetésének kérelme, ill. kifizetés nyugtázása); Hiller, datálatlan, BL 19372, IVÁNYI 1983, i. m. 430 (korábbi számla kifizetését kéri); Aubry, 1574 jún. 18, BL 1075, BARLAY 1977a, i. m. 161–2 (korábbi számla kifizetéséről, a mellékelt csomagban könyvek); Aubry, 1576 márc. 8, Iványi átírása: IVÁNYI 1983, i. m. 417–418 (mellékelt csomagban könyvek, magára a számlára nincs utalás).

⁵² BL 19370, IVÁNYI 1983, i. m. 413.

A könnyebb áttekinthetőség végett táblázatban foglalom össze az egyes könyvkereskedők fennmaradt számláit, a levéltári jelzetek feltüntetésével (a datálatlan számlák kikövetkeztetett, valószínű idejét dőlt betűvel közlöm):

Levéltári jelzet (BL)	A számla írója	Dátum	A tételek száma/ darabszám	A mű-címek száma	Kiadás ⁵³	BBB szám
1073	Jean Aubry	Bécs, 1571. dec. 14.	12	12	Iványi 414	9-
1078	Jean Aubry	1572/73	23	23	Iványi 427	188-
1074	Jean Aubry	Bécs, 1573. okt. 31.	17	17	Iványi 415	18-
1080	Jean Aubry	1573 vége/1574	17 + 10/11	17 + 10	csak a második rész: Iványi 430	csak a második rész: 230-
1076	Jean Aubry embere ⁵⁴	Bécs, 1577. okt. 21. (több részből áll, első dátum febr. 27)	72	72	Iványi 419	35-
elvesztett	Jean Aubry	Több részből áll, első dátum 1586. okt. 30., utolsó 1587. jan. 7.	13	13	Iványi 423	124-
1077	Jean Aubry embere	Bécs, 1588. jún. 23.	16	16	Iványi 425	137-
19367	Erhardt Hiller	Bécs, 1570. ápr. 22.	8/16	4	Iványi 412	1-
19373	Erhardt Hiller	1572 vége/73	4/32	1	Iványi 429	226-
19374	Erhardt Hiller	1572 vagy pár évvel később	19	19	Iványi 426	170-
19371	Erhardt Hiller	1573 vagy pár évvel később (aug. 17.)	18/49	11	Iványi 428	211-
19375	Erhardt Hiller	'70-es évek eleje	27	27	Iványi 432	280-
19376	Erhardt Hiller	Valószínűleg '70-es évek	17/44	9	Iványi 426	153-
1079 (!)	Erhardt Hiller	1586/87	40	40	Iványi 431	240-
52216	Erhardt Widmer	1586 (több részből áll, 1. dátum 1584, később 1586-os dátumok)	44	41	Iványi 421	81-

A könyvszámláknak nem minden tétele utal konkrét mű címére, ezért érdemes a tételek és műcímek számát megkülönböztetnünk (a 15 számla összesen 340 tételt, de csak 315 műcímet⁵⁵ tartalmaz; ebbe nincs beleszámolva a duplán elküldött 17 tétel, melyről fentebb volt szó). Egyrészt bizonyos tételek csak az adott

⁵³ Iványi = IVÁNYI 1983, i. m. (sok helyen pontatlan átírással).

⁵⁴ A számlán a kéz más, mint Aubry írása; a német szavak és rövidítések alapján német lehetett Aubry embere. Lásd még BL 52585 („Wylich” Farkas levele).

⁵⁵ Van olyan azonos című, több kötetes mű, amelynek egyik kötete az egyik, másik kötete egy

könyv(ek) műfaját, típusát nevezik meg (pl. kalendáriumok, *prognostica*, *allerlei disputationes*, *tractenlein* stb.), és ezek gyakran több példányos tételek (ezért van a táblázatban adott esetben a darabszám is feltüntetve, vagyis hogy ténylegesen hány dolgot tartalmaz a lista).⁵⁶ Másrészt nemcsak írott műveket találunk a listákon: a 16. századi könyvkereskedők különböző tárgyakkal is kereskedtek (íróeszközök, képek, fűszerek stb.). Ha szakítunk azzal a paradigmával, hogy csak könyvekre, nyomtatványokra utalhatnak a könyvszámlák, új értelmet nyernek bizonyos tételek. A BL 19376-os Hiller-számlán szereplő *Wurtzenlein fur die kramp* (BBB 167 transcr., id. corr.) orvosi célra, görcs oldására használt gyökérre utal, az ezt követő *osterreihische krigen armung* (BBB 168 transcr. corr.) pedig osztrák páncélra vagy fegyverre, de nem igazira – ehhez túlságosan alacsony az ára (2 forint) –, inkább játékról lehet szó. A BL 19373-as számlán szereplő *5 Turckischen Kayser hoff gesin abgemalnt* a török szultánnak valamiféle „lefestett udvaroncait” jelenti, és legvalószínűbb, hogy festett képekről, például fa- vagy rézmetszetekről van szó (utóbbira BBB 226 lehetőségként utal); ugyanez vonatkozhat a BL 19371-es (szintén 1573 körüli) számla *1 Gemalnt estaetl(?)* tételére (BBB 224 transcr. corr.; olvasata és jelentése bizonytalan). Batthyáynak egyébként több olyan könyve volt, amely tele van korabeli embereket ábrázoló képekkel: *Heldenbuch* (App. 22), *Gynaecium, sive Theatrum mulierum* (BBB 131) s így tovább. A BL 1078-as Aubry-számla *1 Figure du meurtre de L Amiral* tételét (BBB 201) eddig könyvekkel próbálták azonosítani.⁵⁷ Ismerve Batthyány hugenották iránti vonzalmát, az „admirális meggyilkolásáról” legelőször Coligny admirális Szent Bertalan-éji meggyilkolása jut eszünkbe, és ez az 1572. augusztus 24-i dátum illik is a számla 1572/73-as datálásához. A korabeli francia *figure* szó ábrázolást is jelent, és a gyilkosságot ábrázoló képről lehet leginkább szó, annál is inkább, mert e tételnél nincs megjelölve formátum, mint a tételek többségénél (*folio*, *4to* stb.).⁵⁸ (Batthyány később is érdeklődött Coligny élete iránt.⁵⁹) Küldtek Batthyáynak speciális tárgyakat is: Widmer számlájának egyik, két könyvtétel közötti szövegében egy elküldött *Purst Rhorról* (= *Burstrohr*) esik szó (BBB 110 után, transcr. corr.: ... *geschigt ein Purst Rhor pro 6 daller*), mely a vadásznak egy korabeli eszköze volt.

Mivel Hiller egyik számlája legkorábban 1586-ból származik, bizonyítást nyert, hogy Aubryhoz hasonlóan ő is hosszú távú kapcsolatban állt a magyar

másik számlán jelenik meg (Beza *Tractatus theologicusa*), ezeket az összesítésben külön műcímeknek vettem.

⁵⁶ Itt most nem vettem figyelembe azt, hogy több mű már a számlán is egybekötve, kolligáltumként szerepel.

⁵⁷ Lásd MONOK 2006, i. m. 194.

⁵⁸ Ára pedig egybe van számolva az előző tételével.

⁵⁹ Aubry 1576 márc. 8-i levelében (IVÁNYI 1983, i. m. 418) sajnálatát fejezi ki, amiért nem tudta megszerezni a *Vita Admiralii Castilionaei* c. könyvet. Ez Jean de Serres Coligny-ról (Châtillon-sur-Loing uráról) szóló műve: *Gasparis Colinii Castellonii, magni quondam Franciae amiralii vita*, [Genf, Eustache Vignon.] 1575.

mágnással. Az eladott könyvek számát tekintve is körülbelül ugyanolyan fontos kereskedőpartner lehetett Batthyány számára, mint Aubry, és persze ő is járt más városok könyvvásárára beszerző utakra (pl. Augsburgba).⁶⁰ Hiller egyébként 1581-ben saját költségén kinyomatta Werbőczy Tripartitumát is,⁶¹ nyilván a magyar piac számára, könnyen lehet, hogy Batthyány számára.

Ami általában a számlák időbeli eloszlását illeti, érdekes, hogy kilenc számla származik a '70-es évek első feléből, a Rudolf császársága előtti időszakból, és csak öt az ezt követő jóval hosszabb, 1575–90 közti időszakból (a számla nélküli levelek esetében 4:1 ez az arány). A fennmaradás esetlegessége miatt nem vonhatunk le ebből messzemenő következtetéseket, mindenesetre könnyen elképzelhető, hogy az ellenreformáció és cenzúra fent ismertetett erősödése, a könyvkereskedők vegzálása Batthyány esetében (is) a könyvforgalom némi csökkenéséhez vezetett. Már a '70-es évek első feléből van néhány titkolózásra, elővigyázatosságra utaló adat a könyvkereskedők missziliseiben.⁶² A kereskedők hamar megbizonyosodhattak Batthyány megbízhatóságáról, mert akkor és később is küldtek protestáns szellemiségű műveket; ugyanakkor katolikus szellemiségűek is akadnak bőven (ez Batthyány köztudott felekezeti nyitottságát is tükrözi). Widmer 1584/86-os számlájáról például három újabb teológiai mű azonosítható be: Sziénai Szent Katalin latinra fordított *Dialógusai*, Abraham Nagelnek egy 1582-es csodálatos eseményt leíró *Unser liebe Frau zu Flochbergje*, és a jezsuita Georg Scherer vitairata, az *Ob es wahr sey Daß auff ein Zeit ein Bapst zu Rom Schwanger gewesen...*⁶³ Mindhárom mű egyértelműen a katolikus oldalhoz köthető (e számlán a már azonosított teológiai művek között mindkét irányzat képviselteti magát, vitairatból magából is több van). Nem feladata e tanulmány-nak a könyvtár felekezeti szempontú vizsgálata; mindenesetre a Batthyány család és -udvar protestáns vonatkozásainak kutatásába (a Beythék tevékenysége, a pro-

⁶⁰ BL 19368, 1571. febr. 28-i levél. Egy másik levélben Linz is szóba kerül, de nem tudjuk, Aubryra vagy Hillerre utal a Pistolotius 1570. júl. 7-i levelében (IVÁNYI 1983, i. m. 400) szereplő *bibliopola*, aki a linzi vásárban (*in nundinis Lyncensibus*) járt.

⁶¹ Bécs, Lenhart Nassinger, *sumptibus vero Erhardi Hilleri* (BACHLEITNER et al. 2000, i. m. 36).

⁶² Aubry 1574. jún. 18-án küld egy *Dialogue françois*-t, mely, mint mondja, más művekkel együtt biztosan tetszeni fog Batthyánynak; de nyomatékosan kéri őt, ne árulja el, ki küldte a könyvet, baja származhat belőle, tiltott műről lehet szó; ezután franciaországi hírekkel folytatja Aubry (BL 1075; BARLAY 1977a, i. m. 161–162). Már Barlay utalt rá, hogy az egyre inkább protestánsellenes Habsburg-hatalom készíthette titkolózásra Aubryt (BARLAY 1977a, i. m. 158 és 161–162). Ennek megfelelően akár az is elképzelhető, hogy a *Le Réveille-Matin des François... Dialogue second du Réveille-Matin des François...* című, dialógusokban írt hugenotta pamflettről van szó, melynek számos kiadása volt 1574-ben. Hillernek több misszilisében szerepelnek meg nem nevezett kisebb értekezések (*himit schick ich E[uren] G[naden] ain kleines tractelein*, BL 19370; *klein tractelein* az egyik számla utolsó tétele, BL 19376, BBB 169 transcr. corr.): ezek sokféle értekezések lehetnek, mindenesetre a szóhasználat erősen emlékeztet a bécsi hatósági jelentések és egyéb, cenzúrára vonatkozó források szóhasználatára, melyekben a protestáns szellemiségű írásokra nagyon gyakran használják a *traktätlein* és hasonló értelmű szavakat (lásd WIEDEMANN 1873, i. m.).

⁶³ App. 25, 26, 27.

testáns menekültek befogadása stb.) a jövőben jobban bele kell vonni maguknak a könyveknek és a mögöttük álló könyvkereskedelemnek a vizsgálatát.

Humanisták, természettudósok, familiárisok könyvtárgyarapító tevékenysége

Batthyány nívós könyvtárának létrejöttéhez valójában a *res publica litteraria* számos, vele kapcsolatban álló tagja hozzájárult. A nyugati – főleg bécsi – kapcsolatokat tekintve elsősorban humanistákról és természettudósokról van szó (sokan mindkét kategóriába besorolhatók), közülük többeket vizsgált már a szakirodalom Batthyány kapcsán, és általuk adott, javasolt könyveket is említettek. Az eddigieknél azonban több példát lehet felhozni ilyen-olyan könyvgyarapító tevékenységre, eddig nem említett emberektől is; látnunk kell, milyen változatos módokon, mennyiféleképpen járulhattak hozzá e Batthyány körüli literátusok a könyves kultúra felvirágzásához. A bécsiek közül Elias Corvinus⁶⁴ kell első helyen említenünk, aki humanista költő, bécsi egyetemi tanár és alkimista volt, és Batthyányhoz írt levelei bensőséges kapcsolatáról árulkodnak. Más bécsi tudósok könyvközvetítő szerepe is fontos volt, az eddig ismertnél fontosabb. Ide tartozik az olasz Nicolaus Pystalotius (Pistalozzi/Pestalozzi) doktor, aki Nádasdy Ferencen kívül Batthyányt is orvosi tanácsokkal látta el, és Bécsben Corvinusszal, Istvánffy Miklóssal is kapcsolatban állt; Carolus Clusius, az akkori Európa leghíresebb botanikusa, aki más természeti diszciplínákban is jártas volt; fennmaradt egy-egy érdekes, könyvekkel kapcsolatos levél a könyvtáráról is híres Zsámboki Jánostól, Paulus Florenius protestáns teológustól, vagy Stephan Schlachter poétika- és retorika-professzortól. E bécsiekkel átfedésben van egy másik hálózat: az alkimistáké, akik gyakran emlegettek, javasoltak, kölcsönöztek, szerettek egymásnak témába vágó könyveket. Ismert Batthyány együttműködése Elias Corvinusszal, Johannes Homelius pettaui és marchburgi⁶⁵ orvossal, Felician von Herberstein stájer főúrral,⁶⁶ ám ez az alkimista kör is tágabb volt az eddig ismertnél, ide tartozott például egy másik stájer nemes, Balthasar Wagner is.⁶⁷ A Batthyány- és Nádasdy-udvar kapcsolatának könyves vonatkozásai (is) kevésbé kutatottak, és Zrínyi György tisztartóinak könyvközvetítő szerepét Batthyány felé szintén inkább csak említi a szakirodalom,⁶⁸ ezekről, illetve a nyomdász Jo-

⁶⁴ A kutatásban elhanyagolt Corvinusról a legrészletesebb életrajz még mindig HARTL, Wenzel, SCHRAUF, Karl, *Nachträge zum dritten Bände von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität, Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*, Wien, Holzhausen, 1895, 313–331. Lásd még elsősorban BARLAY 1977a és 1979, i. m. ill. BOBORY 2009, i. m.

⁶⁵ Régen stájer városok, ma: Ptuj és Maribor (Szlovénia).

⁶⁶ Róluk és Pystalotiusról nagyon kevés a szakirodalom; rövid összefoglalást nyújt BOBORY 2009, i. m. 63–68.

⁶⁷ Őt fennmaradt levelének (BL 51893–51897) szinte mindegyike érint alkímiai témákat.

⁶⁸ MONOK István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században = CaféBábel*, 1994, 4, (14), 63.

hannes Manlius viszonylag jól feltárt tevékenységéről itt most nem lesz szó, az alábbiakban a nyugati országhatáron túli kapcsolatokra koncentrálok. A Batthyány körüli könyves tevékenységek sokféleségét, a *res publica litteraria* könyveket életető légkört kívánom érzékeltetni, és egy-egy tevékenység típusra csak néhány példát hozok fel a sok közül.

A fenti humanisták/természettudósok konkrét művekre utaló leveleiben általában csak egy-két könyvről esik szó, de ezek az utalások több szempontból is sokatmondóbbak lehetnek, mint a könyvszámlák listáinak egy-egy tétele. Egyrészt kontextusba ágyazva jelennek meg, információt nyerhetünk arról, ki és mit csinál a könyvvel, miért említi stb., másrészt sokszor jobban lehet ezekből Batthyány személyes érdeklődésére következtetni, akár Batthyány könyvtárába kerülő könyvről van szó, akár nem. Öröndetes módon ezeknek a leveleknek az összegyűjtése már elkezdődött (a BBB-ben, Bobory Dóra összeállításában); ezt a munkát folytatni kell. Egyrészt további, könyvekre utaló leveleket is lehet gyűjteni (egy-két eddigi azonosítás pedig korrekcióra szorul,⁶⁹ illetve néhol bizonytalan, könyvről van-e szó egyáltalán):⁷⁰ ilyenek szerepelnek e tanulmány Függelékének második részében, s további kutatások nyilván tovább növelhetik majd a listát.

Másrészt, mivel Batthyány könyvtára a téma, meg kell különböztetni azokat az utalásokat, ahol valószínűleg a könyvtárba ténylegesen bekerülő műről van szó, a más jellegű utalásoktól. A BBB-ben összegyűjtött utalások több mint felénél erősen kétséges, hogy a könyv végül Batthyány könyvei közé került-e,⁷¹ mint említettem, a könyves kultúra szempontjából az ilyen utalások is fontosak, ezekre és még további utalásokra látunk majd példákat az alábbiakban, a Függelékben azonban csak a könyvtárat szinte biztosan gyarapító, újonnan azonosított (vagy újraazonosított) művek szerepelnek.

Sok esetben egyértelmű, hogy bizonyos műveket Batthyány kérésére keresett valamely humanista, könyvügynöki⁷² szerepkörben. Tipikus példát nyújt Elias Corvinus 1572. február 26-i levele: „a könyvekkel, melyeket meg kellett vennem, így áll a dolog: azt a német dialógust [margójeget: az anabaptisták ellen] nyolc napon belül meghozza a könyvkereskedő; a *De rebus Gallicis* első kötete nincs meg neki, de húsvétra ígéri a teljes művet.”⁷³ A dialógus nyilván Valentin Voith anabaptistaellenes *Ein sehr Lustig Colloquium oder gesprech...-je*

⁶⁹ App. 31, 32.

⁷⁰ BBB 646 nem könyv, BBB 670 is bizonytalan.

⁷¹ BBB 651–655, 661–663, 665–667, 669. Ezek közül két utalás átírása rossz: BBB 654 transcr. corr.: *Libros 28 bonorum* (nem „baronum”) *authorum accepi*; BBB 666 transcr. corr., id. inc.: *accepi libros meos una cum epistola Magnificae Dominationis Vestrae. Placet mihi eiusdem [Batthyányé] iudicium[.] Cardanus iuvenilem eloquentiam ambitione quadam hoc opusculo notam facere voluit, nec curavit quam vere, modo verbose scriberet.* Nem tudható, Cardanus mely művéről van szó.

⁷² Ugyanakkor félrevezető lenne expressis verbis könyvügynököknek nevezni a szóban forgó humanistákat, akik még sok más szerepet betöltöttek Batthyányhoz fűződő kapcsolatukban (alkímista partner, orvos, hírközvetítő stb.)

⁷³ BL 8064: *De libris quos emere debebam, sic se res habet: Germanicum illud colloquium*

Jézus és Péter apostol között⁷⁴ (App. 31); a *De rebus gallicis* következő, március 3-i levele szerint sikerült megszereznie, és bizonyára ez Jean de Serres ma Németújváron fennmaradt műve (lásd BBB 647 és 68). Egész listákat is küldött Batthyány a bécsi „klienseknek” (valóban patrónus–kliens viszonyra emlékeztető módon), legalábbis Corvinus 1572 dec. 13-i levelében azt írja, „Propatics [Batthyány familiárisa] közvetítette a parancsot, hogy nyissam ki a Pistalotius doktortól átküldött (mivel ő városon kívül volt) levele(ke)t, melyben megtaláltam a könyvkatalógust, és Nagyságod könyvek megvételére és bekötésére vonatkozó kívánsága teljesült.”⁷⁵

Vagyis nem csak egy-egy könyv esetében közvetíthettek a literátus ismerősök Batthyány és a könyvkereskedő (sőt könyvkötő) között. Azt is sejteti a mondat, hogy Pistalotius hasonló nagyságrendben kaphatott könyvbeszerzői feladatokat a '70-es években, mint Corvinus. 1570. július 7-i levelében⁷⁶ közli Pistalotius, hogy nincsenek meg Bécsben a korábbi levelezésben említett Gessner-művek, de a könyvkereskedő (Hiller vagy Aubry?) igyekszik beszerezni őket. 1571. június 21-i levele⁷⁷ szerint még mindig hiányoznak e művek; a levélben már konkrétan említi Gessner „állatokról, halakról és madarokról szóló könyveit”⁷⁸, és túl drágának találja a könyvkereskedő előzetes árajánlatát. 1577. május 4-i levelében arról értesíti Batthyányt, hogy „a könyvkereskedő azt mondta, az Ó- és Újtestamentum katolikus magyarázatát, egy bizonyos Mardoratustól [valójában: Marloratus], már odaadta Nagyságodnak, ezenkívül egy ilyen vastag könyvet nem is lehet egy nap alatt bekötni”⁷⁹. Vagyis Batthyány megint Pistalotiuson keresztül keresett egy művet. A mondat pontos értelmezéséhez nincs elég információnk;⁸⁰

[a margón: *contra anabaptistas*] *intra octiduum bibliopola afferetur: De rebus Gallicis tomum primum non habet: sed integrum exemplar ad pascha affuturum promittit.*

⁷⁴ Valószínűleg a strasburgi, 1569-es kiadás.

⁷⁵ BL 8068: *Literas illas D[octore] Pistalacio transmissas (quoniam ille extra urbem abiit) iussus fui a Propaticis aperire, ubi catalogo librorum invento [kiemelés az eredetiben], satisfactum est Mag[nificentiae] V[est]rae in libris coemendis et ligandis.*

⁷⁶ Csak IVÁNYI átírásában (1983, i. m. 400): *Libros Gesneri iam prioribus literis ad magnificentiam vestram scripseram hic Viennae non reperiri, sed bibliopola curaturum se dicebat, ut in nundinis Lyncensibus emerentur, si eo praetio Magnificentia vestra habere eos valet, mihi tamen huius rei deliberatio ad adventum Magnificentiae vestrae reicienda videtur...*

⁷⁷ Csak Iványi átírásában (1983, i. m. 401): *Bibliopola libros illos Gesneri de Animalibus, piscibus ac avibus non habet, se curaturum dicit, si optarit habere, sed nimia praetio venundari affirmat, nempe quindecim florenis, non lustratos, viginti vero lustratos certe nescio, sed quomodo-cumque sit, tanti meo consilio emere non debet.*

⁷⁸ Conrad Gessner svájci természettudós műveiről lehet szó: *Icones animalium...* (Zürich 1560, VD16 G 1727), vagy a német nyelvű *Tierbuch...* (Zürich 1563, VD16 G 1728); *Icones avium omnium...* (Zürich 1560, VD16 G 1733); *Fischbuch...* (Zürich 1563, VD16 G 1741).

⁷⁹ Csak IVÁNYI átírásában (1983, i. m. 405): *Catholicam expositionem veteris et novi Testamenti, Mardorati cuiusdam, dixit Bibliopola vestrae magnificentiae dedisse et praeterea una die tam crassus liber compingit non potest.*

⁸⁰ A csak Iványinál fennmaradt mondatnak nem látjuk a szövegkörnyezetét, és az átírásban

annyit tudunk, hogy az említett Augustin Marlorat-nak legalább egy Újtestamentum-magyarázata (bekötve) eljutott végül a magyar főúrhoz, szerepel Aubry 1577-es számlájának május 24-én elküldött tételei között (BBB 66).

Máskor a humanista/természettudós a saját kezdeményezéséből küldött könyvet Batthyánynak: Clusius például azt újságolja a Bécsből 1578. június 2-án elküldött levelében, hogy talált és most elküld egy művet, mely Thurneysser „értekezéseit és fantáziáit” tartalmazza az üstökösről.⁸¹ Ez nem lehet más, mint Leonhard Thurneyssernek, a brandenburgi választófejedelem természettudósának jelentése az 1577. október 19-i üstökösről (App. 30). Természetesen a saját műveiből is ajándékoztak a magyar főúrnak az ismerős költők és tudósok, de általában bizonytalan, hogy pontosan mi és milyen formában érkezett, és mi kerülhetett a könyvtárba.

Clusius releváns botanikai műveiről már sok szó esett a szakirodalomban, a kisebb szerzők műveiről annál kevesebb. Stephan Schlachter, a bécsi egyetem poétikatanára 1589. augusztus 20-án írt leveléből kiderül, hogy a grazi *Münzmaister*rel együtt nemrég Batthyánynál járt Németújváron (!), és a szívélyes fogadtatásért hálából egy kis ajándékot küld Ferencnek, az uraság egyetlen, drága fiának:⁸² olyat, amely becsületére válik, és amely tetszeni fog neki, mert szereti a poétikát. Már kinyomtatták a művet Bécsben, tud küldeni Batthyánynak, illetve az egyetemen is tud osztogatni belőle.⁸³ Schlachternek egy műve ismert 1589-ből, a hexameterekben írt, 1589 húsvétján az egyetemen elszavalt *Triumphus Christi* (népszerű műfaj volt ez akkoriban);⁸⁴ mivel azonban többször hangsúlyozza

sem bizhatunk teljesen, amit a *Mardoratus* hibás név is mutat (bár ezt már Pistorius elírhatta). Ha Marlorat Ó- és Újtestamentum-magyarázatainak egy egybekötött és elküldött kötetéről van szó, az ótestamentumi rész Marlorat több műve is lehetett, a leginkább ez: *Bibliotheca expositionum in Genesis, in Psalmos, in Cantica Mosis, Deborae, Hannae, Esaiae XXVI. et XXXVIII., in Dan. IX, in Habae III, in cantica Mariae, Zachericae et Simeonis, in Esaia, Genf, H. Stephanus, 1562–1564.* Az Újtestamentumra lásd BBB 66.

⁸¹ BL 8017: *J'ay recouvré cet jours passez quelques discours et fantasies que Thurneysser á faict sur l'apparition de la Comete, lesquels je vous envoie, si par aventure il vous prenoit la volunté d'employer une heure ou deux a la lecture d'iceux par maniere de Passetemps.*

⁸² Ferenc akkor 16 éves volt, és nyilván a tanára volt Schlachter a bécsi egyetemen.

⁸³ BL 41771: *... in mentem tandem venit, ut interim chartaceo munusculo Ill[ustris] Dominationis V[estri]ae filium unicum et charissimum dominum Franciscum donarem cum quod scirem quicquid in filium honoris collatum esset, id ipsum D[omi]nis Parentibus haud ingratum fore, tum quod mihi bene constaret Dominum Franciscum hocce studio, Poetico scilicet ut plurimum se delectare in eodemque se nunc temporis exercere. Quicquid igitur est, ut V[estri]a Illustris ac generosa Dominatio meliorem in partem accipiat, meque sibi semper commendatum habeat, maiorem in modum peto. Atque hanc gratulationem meam libentius nunc Viennae obtulissem, Impressor autem tam cito expedire non potuit. Exemplaria adhuc aliquot habeo, si V[estri]ae Ill[ustris] Dominationi placuerit, modo certior fiam, statim transmittam, quaedam tamen in honorem Domini Francisci in Vniuersitate nostra distribuam.*

⁸⁴ *Triumphus Christi Celeberrimus Ab Hostibus Infernalibus Reportatus, Carmine Heroico conscriptus, et in Archiducali Collegio Viennae, ipso die Paschali recitatus, Anno M. D. LXXXIX.*

Schlachter, hogy *in honorem Francisci* adományozza a művet, lehet, hogy egy azóta elveszett, Batthyányaknak ajánlott műről van szó.

Elias Corvinus 1573. május 7-i levelében írja, hogy mellékeli Batthyáynak *Carmen de Tilia* című, Radéczy híres hársfájáról szóló epigrammáját, és kíváncsi véleményére,⁸⁵ ugyane levélben felhívja a főúr figyelmét készülő eposzára Hunyadi Jánosról,⁸⁶ fennmaradt 1573. november 14-i levelében Don Juan de Austriáról szóló epigrammája is.⁸⁷ Ezek csak kéziratok, de annak valószínűségét erősítik, hogy küldhetett Corvinus az 1550-es, '60-as években készült kisnyomtatványai közül is. A legérdekesebb azonban 1587. október 10-i levelének egy részlete. Szeretné tudni, elfogadták-e már a „titkár könyvecskéjét a törökök legyőzéséről”, mert ha hitelesen írja le a történeteket, ő is megverselné egy részét Batthyány dicsőségére.⁸⁸ Melyik lehet ez a *libellus secretarii de caede Turcarum*? 1587. augusztus 9-én Zrínyi György, Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár nagy győzelmet aratott a török felett Kacorlak térségében, és az eseményről számos, főleg külföldön megjelent prózai, majd verses tudósítás készült.⁸⁹ Az első hazai megjelenésű,⁹⁰ Johannes Manlius monyorókeréki műhelyében kinyomtatott, majd Grazban és Nürnbergben is megjelent prózai tudósítás Zrínyi György (Batthyány sógora) titkárától, Erhard Pöckhlől származott (*Neue Zeitung auß Ungern...⁹¹*), és erre a készülő 10 lapos nyomtatványra utalhatott Corvinus. Nem tudjuk, az ő verse elkészült-e, de a kacorlaci győzelemről szóló sok nyomtatványból kellett hogy jusson Batthyány könyvtárába is. Az ilyen, Batthyányról (is) szóló művekkel, illetve a Batthyáynak ajánlott művekkel (a BBB négyet gyűjtött össze: 641–4) átfedésben van a szerzők által ajándékba adott művek kategóriája. A fenti példák esetében bizonytalan, mely művekről van szó, vagy hogy mi történt velük, hogyan állt hozzájuk Batthyány. Így a Függelékben sem szerepelnek, mindazonáltal érdemes jobban figyelembe venni a jövőben azt a lehetőséget, hogy a humanista, tudós ismerősök művei maguk is jelen lehettek a könyvtárban.

A M. Stephano Schlachter... Poëseos Professore publico, Wien, „Vidua Michaelis Apfelii”, 1589. Mathias Schrexeisennek ajánlva.

⁸⁵ BL 8070; a két Corvinus-epigrammáról lásd BARLAY 1977b, i. m. 351–352.

⁸⁶ A kéziratban maradt eposz Corvinus fő epikus műve; Rudolf magyar királynak ajánlotta, de a témaválasztásban nagyon is közrejátszhatott Corvinus szoros együttműködése Batthyányival. A mű modern kiadása: *Joannis Hunniadae res bellicae contra turcas, Carmen epicum*, szerk. Sárkány Oszkár, Lipcse, Teubner, 1937.

⁸⁷ IVÁNYI Béla, *A körmendi levéltár memorabiliái = Körmendi Füzetek*, 1942, 2, 447-es számú levél.

⁸⁸ BL 8111: *Cuperem scire an iste libellus secretarii de caede Turcarum approbaretur: si enim recte descripsit historiam, possum inde aliquid pro iucunda inventione eligere, ne in tam generoso facinore nostrae Musae sileant. Quod approbet meos lusus, facit V[estra] Mag[nificenti]a ex amore suo, quo me ita obligat, ut in senio rursus ad iuvenilia resiliam.* (Corvinus, mint sok más kortárs humanista, inkább csak ifjúkorában írt verseket.)

⁸⁹ Lásd pl. EKLER Péter, „*Neue Zeitung auß Ungern...*” *Verses tudósítás idősebb Hans Rogel augsburgi műhelyéből Zrínyi György kacorlaci győzelméről (1587) = Lymbus*, 2007, 7–18.

⁹⁰ EKLER 2007, i. m. 7.

⁹¹ RMNy 599; VD16 ZV 20202.

Bizonyos könyvekről csak azt tudjuk, hogy kölcsönadták Batthyányinak, vagy javasolták neki, esetleg csak emlegették. Az ilyen esetekben is benne rejlik a lehetőség, hogy az adott könyvből végül lett Batthyáynak saját példánya: a kölcsönadott könyv nála maradhatott, a levélben megjelölt könyvet később megvehette s így tovább. A Batthyány-levelezés alkímiáról szóló része jó példáját nyújtja annak, hogyan cirkulálhattak a könyvekről szóló és könyvekből vett információk, illetve maguk a könyvek is a könyvkereskedelem hagyományos formáin kívül. A Batthyány körüli alkímiai tevékenység legfőbb jellemzőiről, körülményeiről már írt úttörő tanulmányokat Barlay Szabolcs,⁹² illetve Bobory Dóra,⁹³ ám a források gazdagsága még mélyebb, alaposabb vizsgálatot is lehetővé tenne, sok esetben például körvonalazni lehetne, milyen kísérletről, kémiai folyamatról van szó, ezek hogyan illenek a korabeli európai alkímia kontextusába, illetve az eddig ismert figurákon kívül kivel működött még együtt Batthyány. Sokszor hivatkoznak a levélírók konkrét szerzőkre, művekre az egyes jelenségek, folyamatok leírásánál, mint például Corvinus Richardus Anglicus *Correctorium alchymiaejára* (BBB 663), vagy Paracelsus *Metamorphosisára* (BBB 655). Az alábbiakban csak néhány olyan példát hozok fel, melyek a könyvek ismerősök közötti cirkulációjára, több ember általi használatára utalnak. Batthyánytól sokszor kértek gyakorlati célokra könyveket – nyilván nem örökre – alkímista ismerősei, akiknek jóval szerényebb könyvtáruk volt: Homelius például salétromról,⁹⁴ vagy a rézzé váló vasról⁹⁵ szóló könyveket kér 1587-ben. Máskor a tudós barát adott kölcsön könyvet Batthyáynak: Homelius arról ír egy 1586. február 15-i levelében, hogy visszakapta könyveit a Nagyságos úr levelével együtt, és tetszik neki a véleménye.⁹⁶ 1587. április 3-án viszont panaszkodik, hogy „az értekezésem – Isaac [Judaeus] cukorról szóló műve – még mindig Nagyságodnál van.”⁹⁷ Talán ott is maradt. Németújváron van ma Isaac Judaeus *De diaetis universalibus et particularibus...* című művének egy példánya (Basel, 1570; BBB 214), és bár nevezett szerző Hiller BL 19374-es számláján is szerepel (műcím nélkül), a levél pontosabban utal a Németújváron fennmaradt műre. Ugyanezen levél arra is példát nyújt, hogy néha a műveknek csupán bizonyos részeit küldték: Homelius küldi (kimásolva?) a Raimundus Lullusnak tulajdonított *Clavicula* „elejét” (BBB 666 id. corr.⁹⁸), melyet már korábban is ígért. Természetesen az alkímián kívül

⁹² BARLAY 1979, i. m.

⁹³ Lásd elsősorban: BOBORY 2009, i. m. 63–84.

⁹⁴ BL 19604: *Pro aqua regis et aquis fortibus, propter Mercurium corporis ex Soli et Lunae faciendum rogo D[ominatio] Vestra aliquot libros de Salinitro mittat.*

⁹⁵ BL 19607: *Rogo D[ominatio] V[est]ra Mag[nifi]ca libros aliquot Cupri illius quod ex ferro fit [Venus+Mars jele] ad nos perferri curet.* BL 19608: *Utinam Mag[nificen]tia Vestra aliquot libros Cupri illius quod ex ferro in Ungaria fit acquireret.* Corvinusnak küldött alkímiai könyvekre példa: BBB 664-5.

⁹⁶ BL 19600: *accepi libros meos una cum epistola Magnificae Dominationis Vestrae. Placet mihi eiusdem iudicium...* lásd 71. lbj.

⁹⁷ BL 19604: *Tractatus meus Isaaci de Saccaro adhuc apud Magnificentiam Vestram est.*

⁹⁸ A BBB-ben említett *Codicillus* helyett például a következő kötet tartalmazza a *Claviculát*:

mindenféle más témában adhattak, küldhettek egymásnak használatra könyveket Batthyány és tudós ismerősei. Corvinus például az egyik, francia királyról szóló (eddig azonosítatlan) műről azt írja 1573. április 25-én, nem tudta megszerezni Bécsben, de Purkirchertől megszerezhető.⁹⁹ Ezt valószínűleg úgy kell érteni, hogy a könyv megvolt az akkor Pozsonyban lakó humanista orvosnak, és tőle elkérhető, kölcsönkérhető.

A könyvek megvételén, odaadásán túl még sokféle, könyvekkel kapcsolatos szívességre kérhette a magyar főúr a városban lakó tudós ismerőseit. Paulus Florenius azt jelenti Bécsből 1588. december 11-i levelében, hogy „a könyvkészlet (?) ügyében még nem végeztem semmit, meg se mutatták nekem a könyveket; ha majd látom azokat, parancs szerint cselekszem, és ismét írok,¹⁰⁰ vagyis egyelőre csak meg kellett vizsgálnia bizonyos könyveket, s utána várta volna Batthyány utasítását. 1577-ben Batthyány embere egy kéziratot adott át Bécsben Corvinusnak, hogy az gondoskodjon a mű lemásolásáról és illusztrációkról az egyes fejezetekhez. A mű többek közt a különböző bűnök büntetéséről szólt, és Corvinus megígérte, hogy intézkedik¹⁰¹ (eddig azonosítatlan; BBB 660). Zsámboki János két leveléből,¹⁰² melyeket Ritoókné Szalay Ágnes talált meg, egy másik kézitról értesülünk, mely a főúrnál járt. Zsámboki Nádasdy Ferenctől kért kölcsön kétszáz dukátért egy értékes, görög nyelvű, csodás ábrákkal teli, valószínűleg alkímiai kéziratot, és 1582-ben Batthyánynak mutatta meg, hogy az vállalja a fordítás és kiadás (melyben más humanisták segítettek volna) költségeit. Batthyány visszaküldte a kéziratot, és az, úgy tűnik, Zsámbokinál maradt végül. Ritoókné szerint nagy valószínűséggel az ÖNB egy kéziratával azonosítható.¹⁰³ Általánosságban a kéziratokra még a nyomtatványoknál is inkább jellemző, hogy jóval több lehe-

Secreta Alchimiae Magnalia D. Thomae Aquinatis, De Corporibus supercoelestibus, & quod in rebus inferioribus inueniantur; quoque modo extrahantur: De Lapide minerali, animali, & plantali. Item Thesaurus Alchimiae secretissimus... Accessit et Ioannis de Rupescissa liber lucis, ac Raimundi Lullii opus pulcherrimum, quod inscribitur Clavicula et Apertorium..., ed. D. Broekhuizen, Köln, 1579. Ebben a g1r–g3r oldalakon van az a higanyról, *Argentum vivum*-ről szóló rész, melyre Homelius már márc. 3-i levelében is utalt (BL 19603: *Mitto et inicum ex Clavicula Raimundi Lullii ubi videbit D[ominatio] V[est]ra M[agnifi]ca quantis praeconiis Mercurius noster corporalis ornetur; et non immerito quidem.*).

⁹⁹ BL 8069: *Contra duces Albanum et Regem Galliarum nullum invenio exemplar, id tamen contra Gallum a Purkirchero potest haberi.* Elvileg úgy is lehet fordítani, hogy „Purkircher révén megszerezhető”, és utalhat arra, hogy Purkircher meg tudja venni Pozsonyban vagy ahol éppen van, de a legvalószínűbb az, hogy már megvolt a könyv Purkirchernek, és erről tudott Corvinus.

¹⁰⁰ Csak IVÁNYINÁL 1983, i. m. 408: *De librorum apparatu nihil adhuc perfeci, neque enim mihi ostensi sunt, cum videro faciam quod sum iussus et significabo.*

¹⁰¹ BL 8099, 1577. szept. 12.: *Librum veterem mihi tradidit Gaspicius, ut aliqua describerentur, et fierent picturae istius intentionis ad singula capitula: credidi primo esse aliquid abstrusi, sed postea deprehendi esse melancholiam alicuius hominis devoti, qui recenset poenas diversorum peccatorum: sed curabo describi.*

¹⁰² BL 54267, 1582. szept. 10.; BL 54236, 1582. szept. 25.

¹⁰³ Med. gr. 2; A kézirat történetéről RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Zsámboki János levelei Batthyá-*

tett belőlük a könyvtárban, mint amennyiről források maradtak fenn: nemcsak a kéziratok fennmaradásának kisebb esélyei miatt, hanem mert például az alkímiai, orvosi művek vagy receptek, melyek a főurat felettébb érdekelték, gyakran kéziratként léteztek. Clusius 1578. július 5-én egy általa talált, kézzel írt könyvről ír, mely drágakövek és „erők” leírását, illetve recepteket tartalmaz; „legyen akár-milyen csekély is, mégis kérem, fogadja örömmel.”¹⁰⁴

Előfordult, hogy a humanisták/természettudósok maguk vitték el a Batthyány által kért, vett műveket, ha úgyis nála jártak,¹⁰⁵ vagy hogy a főúr maga nézte meg a készletet, amikor Bécsben volt.¹⁰⁶ Leginkább azonban bizalmas familiárisaival hozatta a könyveket, ők átvették azokat a tudós ismerősöktől, vagy akár megvették a könyvkereskedőtől. Mint már Barlay kiemelte,¹⁰⁷ ezt a feladatot – és a postaküldeményeket általában – nem lehetett akárcikire rábízni, erős volt a cenzúra Ausztriában, Batthyáynak pedig ellentmondásos volt a viszonya a bécsi udvarral. A familiárisok közül¹⁰⁸ a bécsi összeköttetést tekintve mindenképp ki kell emelnünk Schaller Farkast/Wolfgang Schallert. A Batthyány-misszilisek MOL-beli (még Iványi munkáján alapuló) adatbázisában egy „jakabházi Sallér Farkas” (szalónaki provizor) szerepel, 22 levéllel, ám minden bizonnyal két személy mosódott egybe: a magyar nyelvű, Szalónakról vagy más Vas megyei helységekből írt levelektől¹⁰⁹ (1570–75) jól elkülöníthető két Bécsből, németül és más kézzel írt, Wolfgang Schaller néven aláírt levél,¹¹⁰ és ez utóbbi személy lehetett a bécsi könyvügyekkel is megbízott familiáris. Már 1566-ban azt írja az ifjú Boldizsár apjának, Kristófnak, hogy Schaller Farkassal vetet meg könyveket: „Az

ny Boldizsárhoz = „*Nympha super ripam Danubii*”, Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Bp., Balassi, 2002, 213–217.

¹⁰⁴ BL 8018: *J'ay recourré quelque livret écrit á la main en parchemin lequel contient la description des Pierres precieuses avec les vertus, et pareillement quelques Receptes. Lequel combien que soit peu de chose, toutesfois je Vous prie le vouloir prendre en gré.*

¹⁰⁵ Például Corvinus így ír 1587. május 20-i levelében, BL 8108: *Misissem iam reliquos libros, sed differo, quia D. Pistalocium simul ire intelligo.*

¹⁰⁶ Lásd Aubry 1573. október 31-i misszilisét, BL 1074: *... nous auons beaucoup d'aultres beaux liures francois que reservons a quant votre Mag[nificen]ce retournera par de ça.*

¹⁰⁷ BARLAY 1979, i. m. 236.

¹⁰⁸ Potenciálisan Batthyány minden embere, aki közvetített közte és a tudós ismerősök, nemesek között, hozhatott alkalmasint könyveket, mint a fent említett példákban szereplő, könyvekkel kapcsolatos levelet vivő Propatich György vagy Gaspicius Pál. Aubry 1586. okt. 30. – 1587. jan. 7-i számláján két könyvvivő neve is szerepel: *per Wolff Schaller* az októberi 30-i dátum mellett, *per Jakob Vtzinger* a dec. 3-i dátum mellett. Sindli Lénárd tiszttartóról Iványinál (1983, i. m. 408) maradt fenn egy Batthyány-levél részlete, 1588. aug. 22-éről, Selmeccről: az úr meghagyja tiszttartójának, hogy *az mjnemeő khonjwekett Bechben be keöttetem volt, azt el ne feledgjed, hanem megh hozzad.*

¹⁰⁹ BL 40648–40666; 1256; lásd még 34946.

¹¹⁰ BL 40666–40667, 1576. márc. 5. és 18.

könyvek felölyg meg hattham Saller Farkasnak, hogh megh wegye.”¹¹¹ Aubry 1573-as misszilise szerint Schaller volt a közvetítő közte és a magyar főúr közt.¹¹² Schaller 1576. márciusi bécsi tartózkodásáról egy hosszú német levele maradt fenn, mely alapján az ő feladata mindenféle áru beszerzése volt: ezüstedény és egyéb fémáru, szövetek, gyertya, gyümölcsök, gyógyszer és más dolgok vételéről ír¹¹³ – és arról, hogy a „francia könyvkötőnek”¹¹⁴ nem tudja megadni a régi tartozást, de adna negyven tallért, és elhozna annyi könyvet, amennyit meg tud kapni tőle.¹¹⁵ (Schallert Corvinus is említi két márciusi levelében, együtt mentek el az egyik mesteremberhez.¹¹⁶) 1579. december 19-én Clusius jelenti Bécsből, hogy Belgiumból nem tudott naptárakat hozni, helyette két latin nyelvű, helyben vásárolt kalendáriumot adott át *Dominus Farkasnak*, „hogy ne menjen haza üres kézzel” a nagyságos úrhoz.¹¹⁷ Aubry 1586–87-es számláján is szerepel *Wolff Schaller*.¹¹⁸ Úgy tűnik, megbízhatósága miatt a kulcsfontosságú, s adott esetben kényes bécsi beszerzéseket, küldeményeket mindvégig igen nagy részben Schallerre bízta a magyar mágnás.

Összefoglalás

Vizsgálódásaink egyrészt a Batthyányhoz kerülő könyvek megszerzésének módjairól, az ezt segítő tudós ismerősökről és a könyvkereskedőkről (illetve számláikról) nyújtottak adalékokat, másrészt magáról a könyvállományról. A könyvkereskedők, legalábbis Aubry és Hiller, az erősödő ellenreformáció körülményei között is hosszú távú kapcsolatban álltak a magyar főúrral. A könyvszerzésbe

¹¹¹ 1566. nov. 21. Németújvár; csak IVÁNYINÁL 1983, i. m. 399. Iványi ezt mint Batthyány könyvgyűjtő tevékenységének első jelét emeli ki.

¹¹² BL 1074: *...uenu uers nous l'ung des serviteurs de votre dicts Magnificence nomine Wolff Schaller, auquel ay deliuray les liures ...*; kiemeli BARLAY 1979, i. m. 236.

¹¹³ BL 40667; a levélben említi Corvinust, Pistalotiust, Gaspiciust, Istvánffyit is.

¹¹⁴ *PuechPunder* = *Buchbinder*, míg a könyvkereskedő szokásos német neve *Buchführer* volt.

¹¹⁵ *Dem Franzeischen PuechPunder wirdt Ich die allt schulden nicht wissen gar abzuzallen., will Ime aber 40 Taller daran geben, wnd so er waß von Pühern habenn wierdt, hernach mit mier hinab Pringen.*

¹¹⁶ BL 8094, márc. 1.: *Bei dem Wardein bin ich mit dem Schaller gewest*, omnia fideliter curabuntur. BL 8095, márc. 13.: *Cum Schallero post solutionem pecuniae factam in arcem descendo ut de omnibus copiose conferamus.* „Wardein” egy korábbi levél (BL 8087) alapján ötvös vagy kovács, mindenesetre fémekkel, üvegekkel foglalkozó mester lehetett.

¹¹⁷ BL 8020: *Nullum Calendarium seu Gallicum, seu Flandricum ex Belgio attuli, cum istic nondum extarent: quod mihi maxime molestum est Ill[ustris] V[estrae] D[ominationis] gratia, quam scio similibus lectione delectari. Ne tamen Dominus Farkas inanis ad Ill[ust]rem V[estram] D[ominationem] rediret, duo latina Calendaria a belgis conscripta et hic coempta illi tradidi, ut eorum lectione fruatur, Ill[ust]ris V[estrae] D[ominationis] donec Gallicum aliquod accipiam, quod statim mittam.*

¹¹⁸ Lásd 108. lbj.

(mely nem választható el mereven egyéb értékes dolgok beszerzésétől) bevont humanisták, természettudósok köre tágabb volt az eddig ismertnél, és változatos módokon járultak hozzá a Batthyány körüli könyvkultúra felvirágzásához: rendeléseket teljesítettek, önállóan javasoltak műveket, ajándékoztak, kölcsönadtak könyveket (s ezek ott is maradhattak könyvtárban), közvetíthettek a könyvkereskedők (és készleteik) és a főúr között, kézirat másolásában, kiadásában segíthettek, és így tovább.

Ami magát a könyvvállományt illeti, az eredeti könyvszámlák újbóli vizsgálata, illetve humanisták leveleinek vizsgálata nyomán számos újabb műről derült ki, hogy Batthyány könyvtárához tartozott, míg más művek megléte bizonytalanná vált. A Függelék tartalmazza ezeket az eredményeket, melyek legalább annyira fontosak, mint a fentebb említett adalékok, de további feldolgozásuk túlhaladja e tanulmány kereteit. Az egyes könyveket, könyvtárban való jelenlétük jelentőségét annak a témának, diszciplinának a kontextusában lesz majd érdemes vizsgálni, amelyhez tartoznak; itt most csak röviden összefoglalom, mennyi és milyenfajta azonosítást, javítást sikerült elvégezni, és mely nagyobb témakörökbe tartoznak e művek. Összesen 24, eddig azonosítatlan, vagy rosszul azonosított művet sikerült azonosítani (s még egynek legalább a szerzőjét).¹¹⁹ Ezen kívül több, eddig egyetlen művel azonosított tételről kiderült, hogy más művek is lehetnek („id. inc.”, a Függelékben nyolc szerepel). Sok esetben a tételek olvasata is javításra szorult az eredeti dokumentum vizsgálata alapján. Kevésbé fontosak azok a szövegjavítások, melyek nem eredményeztek újabb azonosítást, ám ezeknek is van jelentőségük: a javított olvasatú azonosítatlan tételeket később talán be lehet azonosítani, illetve a már azonosított tételeknél a javított olvasat sok esetben megerősítette az azonosítás helyességét. Így e szövegjavítások közül legalább a fontosabbakat lábjegyzetben felsorolom.¹²⁰ A Függelékben szereplő könyveken kívül azonosítottam olyan tételeket is a kereskedők számláin, melyek nem könyvek, illetve olyan műveket, melyek nem kerültek a könyvtárba, csak szó volt róluk a levelekben; ezekre fentebb láttunk példákat. Ami a tematikát illeti, a 24 azonosított vagy újraazonosított műből kilenc sorolható a teológiai, vallási témájú művekhez,¹²¹ ez a legnagyobb, viszonylag jól elkülöníthető csoport, ebben katolikus és protestáns művek vegyesen szerepelnek. Kiemelendő közülük a *Fons vitae*

¹¹⁹ App. 15.

¹²⁰ BL 1073: *Raymundi Lulii de s^a Essent.* (BBB 10); BL 1078: *Discours sur la mort de la Roynie de Nauarr* (BBB 198); BL 1074 *L[et]re du Sr P. Martir in 8°* (BBB 29); BL 1076 *Ephemerides a[nn]i i 77 compacta cum papiro* (BBB 36), *Hemingius de superstit. mag. in 8* (BBB 56), *Almanach Thurneyersers pro anno 77* (BBB 67), *Rerum in aruernia gestarum in 8. anno 77.* (BBB 69), *Carmina P. fab. caesari Rudolpho adscripta* (BBB P70); BL 19371: *3 Schreib kalender* (BBB 223), *6 Gemaltt estaetl(?)* (BBB 224, nem könyv); BL 19375: *Von alden Wysn(?)* (BBB 282, azonosítatlan), *Petri Pauici Jawrinesch(?)* (BBB 290, azonosítatlan), *De spiritibus planetarum* (BBB 293), *Noua Vetterresq[ue] Doctri* (BBB 296); BL 19376: *1 Sterbbüchlein* (BBB 166); BL 1079: *Dauid Chytraeus in Michaeam et Nahum* (BBB 271).

¹²¹ App. 4, 7, 9, 23, 24, 25, 26, 27, 31.

magyar változata, *Az életnek kútfeje*: e protestáns bölcséleti és imaszövegeket tartalmazó mű már számos nyelven megjelent, 1572-ben magyarul is; Batthyány könyvtárában nem sok más magyar nyelvű mű található. Kategorizálni a műveket mindig nehéz, de elkülöníthető még a 24 új műből négy orvosi,¹²² két történelmi¹²³ és két asztronómiai¹²⁴ témájú könyv; találunk még epikus költeményt,¹²⁵ frankfurti könyvkatalógust,¹²⁶ egy-egy művet távol-keleti utazásról,¹²⁷ állapotbetegségekről,¹²⁸ földművelésről,¹²⁹ tűzfegyverekről,¹³⁰ kísérletekről.¹³¹ Mindez tovább látszik erősíteni Batthyány érdeklődésének sokat emlegetett egyetemességét, ám egy könyv meglétének a könyvtárban még sok egyéb oka is lehet.

Alapesetben, csak Batthyány fennmaradt vagy azonosított könyveit tekintve nem könnyű megállapítani, mennyiben köszönhető az adott mű jelenléte a főúr személyes érdeklődésének.¹³² Egyrészt nem csak magának, hanem családjának vagy környezete, uradalma más tagjainak is szánhatta (vagy szánhatták mások) a könyveket: erre példa a fent emlegetett, Batthyány Ferencnek szánt verses mű, vagy éppen a parasztnaptárak. Másrészt arra is elég példát láttunk, hogy nemcsak a főúr rendelhette a műveket, hanem a könyvkereskedő, a tudós ismerős is küldhette, kezdeményezhette azokat. Legtöbbször mind a főúr érdeklődésének általános irányai, mind a konkrét külső lehetőségek meghatározók lehetnek: például amikor a humanista Batthyány preferenciáinak ismeretében küldött művet, vagy amikor a könyvkereskedő éppen készleten levő könyvei közül válogatott a főúr. A frankfurti könyvvásárról (ahova Aubry rendszeresen járt)¹³³ ekkor már évente megjelent Georg Willer nyomtatott katalógusa, és ebből is rendszeresen kapható Batthyány egy idő után, legalábbis erre utal a Widmer számlájának 1584-es részén szereplő *Catalogum librorum novorum* tétel (nyilván a legújabb, 1584-es kiadásra utal,¹³⁴ BBB 116), és ugyanazon számla 1586-os részén az *Abermaln einen Newn Catalogum geschigt* tétel (App. 29). Batthyány érdeklődése lehetett univerzális, ahogy a könyvállomány változatossága sugallja, de a reprezentációs

¹²² App. 5, 6, 14, 20.

¹²³ App. 1, 2.

¹²⁴ App. 30, 32.

¹²⁵ App. 3.

¹²⁶ App. 29.

¹²⁷ App. 28.

¹²⁸ App. 19.

¹²⁹ App. 21.

¹³⁰ App. 18.

¹³¹ App. 8.

¹³² BARLAY több tanulmányában (1979, i. m. vagy 1986, i. m.) Batthyány kezdeményező szerepét hangsúlyozta, az újabb szakirodalom ezzel szemben szkeptikusabb, lásd pl. MONOK 1994, i. m. 63, vagy BOBORY 2009, i. m. 61. Ami a fennmaradt könyveit illeti, azoknak egy részét eleve örökségként kapta.

¹³³ Lásd BL 52585.

¹³⁴ BBB 116 az 1570-es kiadást hozza.

célok is ebbe az irányba hatottak (Nyugaton még számos más – például osztrák¹³⁵ – főúri könyvtárnak volt ilyen univerzális jellege). Az, hogy összességében kevés jegyzetet tartalmaznak Batthyány könyvei, szintén nem perdöntő, a lapszéleket később levághatták, más jegyzetelési szokásai is lehettek (lásd a sok *Schreibkalendert*) és így tovább. Ha viszont egyszerre vizsgáljuk Batthyány könyveit és levelezését, ha megpróbáljuk a könyvészeti adatokat minél inkább a releváns levelekből megismerhető kontextusba ágyazni, sokat megtudhatunk a főúr személyes érdeklődéséről, törekvéseiről, s ez azért is fontos, mert így erősebb körvonalakat nyer amúgy homályba burkolózó személyisége. A természettudományok terén például a könyvei és levelezése alapján egyértelmű az alkímia iránti lelkesedése, az orvosi problémák iránti kitüntetett figyelme, de más természeti diszciplínák – pl. az asztronómia-asztrológia – iránti érdeklődésére is egyre több jel utal. Mindezt azonban már további tanulmányoknak kell feldolgoznia.

Függelék

A Függelék Batthyány Boldizsár könyvtárának általam azonosított vagy újraazonosított műveit tartalmazza. A rövidítésekre lásd a 257. oldalon. A BBB-hez hasonlóan az adott műnek csak egyik, lehetőleg a legjellemzőbb kiadását tüntetem fel (arra vonatkozóan, hogy a többször kiadott műveknek melyik kiadása juthatott el Batthyányhoz, a könyvszámla vagy levélbeli utalás dátuma, illetve datálása is támpontot nyújt.)

Könyvszámlákból

Jean Aubry, BL 1078, 1572/73

1. *1 Descriptio caesarum 8* (BBB 192 id. corr.)

Reusner, Nikolaus; Sabinus, Georg: *Imperatorum ac Caesarum Romanorum, a C. Julio Caesare, usque ad Maximilianum II breves ac illustres descriptiones: Praeterea Ausonii, Micylli, Ursini in eosdem Caesares brevia, et rotunda Carmina*; in 8. Leipzig, Andreas Schneider, Ernst Vögelin, 1572.

2. *1 Oratio Rasarii deudsch 4to* (BBB 200 id. corr.)

Rasario, Giovanni Battista: *Ein Oration Von dem Sig, welchen die Christen bey den Inseln, so vorzeiten Echinades, jetzt Salie genant, erhalten haben*; in 4. [Leipzig?], 1571.

¹³⁵ Lásd pl. BRUNNER, Otto, *Adeliges Landleben und Europäischer Geist – Leben und Werk Wolf Helmhardts von Hohberg 1612–1688*, Salzburg, O. Müller, 1949, 159–167.

3. *I Francisci Francisciados 8, reliez* (BBB 206 transcr., id. corr.)

Mauro, Francesco: *Francisci Mauri Hispellatis Minoridae Francisciados Libri XIII...*; in 8. Antwerpen, C. Plantinus, 1572.

Jean Aubry, BL 1074, Bécs, 1573. okt. 31.4. *Hieronimi Zanchi de Trinitate in folio* (BBB 25 id. corr.)¹³⁶

Zanchi, Girolamo: *Hieronimi Zanchii, de tribus Elohim, aeterno patre, filio, et spiritus sancto, uno eodemque Jehova Libri XIII in duas distincti partes...*; in 2. Frankfurt/Main, Georg Rab d.Ä., 1572/73. Némethújváron fennmaradt: Güssing, 20/7b (BBB 635).

Jean Aubry, BL 1076, Bécs, 1577. okt. 21.

(több részből áll, első dátum febr. 27.)

5. *Theophrast. von offnen schaden 8... ligatti*¹³⁷ (BBB 59 id. corr.)

Paracelsus; Toxites, Michael (ed.): *Von den ofnen Schäden und Geschweren Philippi Theophrasti Paracelsi... Jetzunder erst auss dem rechten Original ergentzt, und uff das halb Theil gemehret, durch Doctorem Toxiten*. In 8. Strassburg, Christian Müller d. J., 1577.

6. *[Theophrastus] von wild bader 8...* (BBB 59 id. corr.)

Paracelsus; Bodenstein, Adam von (ed.): *Doctoris Aureoli Theophrasti schreiben von warmen oder Wildbaedern. Jetzunder fleissig mit des authoris scripto collaciniert vnnd publiciert. Durch Doctor Adamen von Bodenstein...* (Tartalozás a végén: *Von des Bads Pfeffers im Grawen Bundt tugenden krefftten vnnd würckung [et]c. ein besonderer tractat...*); in 8. Basel, Peter Perna, 1576.

Erhardt Hiller, BL 19373, 1572 vége/15737. *I vons vittae ungarisch* (BBB 228 transcr. corr.)

[*Fons Vitae, Az életnek kútféje*]. Wien, Stainhofer, 1572 (RMNy 308B).

Erhardt Hiller, BL 19374, 1572 vagy pár évvel később8. *Von gespensten* (BBB 170 transcr. corr.)

Lavater, Ludwig: *Von Gespänsten, Unghüren, Fälen und anderen wunderbaren Dingen, so merteils wenn die Menschen sterben söllend oder wenn sunst gros-*

¹³⁶ Iványi a kiadásában a könyv árát rosszul írta át, az valójában két forint (f. 2 k. –).

¹³⁷ Egybekötve a következő két tétellel.

se Sachen unnd Enderungen vorhanden sind, beschähend, kurtzer und einfaltiger Bericht. Zürich, Christoffel Froschower, 1569.

9. *Exempelbuchl Mossei*¹³⁸ (BBB 172 transcr., id. corr.)

Hondorf, Andreas: *Promptuarium exemplorum, Das ist: Historien und Exempelbuch: nach ordnung und Disposition der heiligen Zehen Gebott Gottes, auß heiliger Schrifft unnd andern bewerten und glaubwürdigen, Geistlichen und Weltlichen, alten und newen Skribenten mit allem Fleiß zusammen getragen.* Frankfurt/Main, Peter Schmidt, 1571/1572.

10. *Traumbuch*¹³⁹ (BBB 173 transcr. corr., id. inc.)

Az említett művön kívül (*Artemidorus: Traumbuch...*) a következő is lehet:

Cardano, Girolamo; Huggelin, Johann Jacob (tr.): *Traumbuch Cardani: warhafftige, gewisse vnd vnbetrügliche vnderweisung, wie allerhandt Träum, Erscheinungen vnnd Nächtliche gesicht, welche vns von der seelen, wann sich der leib zu ruwen begeben/ eingebildet vnd fürbracht werden... erklärt vnnd ausgelegt werden sollend ... auch von den Kleinsten vnd Nächsten dingen: und vom aller Besten vnd Säligsten läben...* Basel, Heinrich Petri, 1563.

11. *Rerum Gallie* (BBB 174 id. inc.)

Az említett művön kívül (Philippe de Commines et al.: *Tres Gallicarum rerum scriptores*) számos más művet adtak ki *Rerum Gallicarum...*, *Rerum in Gallia gestarum...* stb. címmel. Lásd BBB 68, 69 is.

12. *Sprich worder* (BBB 179 id. inc.)

Az említett művön kívül (Sebastian Franck: *Sprichwörter...*) még számos más ilyen című művet adtak ki.

13. *Inquisicion Hispanica* (BBB 187 id. inc.)

Az említett művön kívül (Reginaldus Gonsalvius Montanus: *Sanctae inquisitionis Hispanicae artes...*) a következő is lehet:

González de Montes, Raimundo; Kaufmann, Wolfgang (tr.): *Inquisitio Hispanica: schrecklicher Process und erbermliche Exempel, wie man in Hispanien und anderswo mit den armen Christen umbgehet, und umb der Warheit willen martert und tödtet.* Eisleben: Andreas Petri, 1569.

¹³⁸ *Mossei* = *Mosei*, Mózes latin nevének genitivusa; a Tízparancsolatra a könyv címe is utal.

¹³⁹ A *Traumbuch* előtti *Los Buchl* a BBB közlésétől eltérően külön sorban, tételként szerepel, és a *Traumbuch*-hoz hasonlóan a divinációkat tárgyaló műtípust jelöl, rengeteg ilyen című könyvet adtak ki.

Erhardt Hiller, BL 19371, 1573 vagy pár évvel később (aug. 17.)

14. *I Artzney buch Renner* (BBB 211 transcr., id. corr.)

Renner, Franz: *Ein sehr nützlichs vnd heilsams, wolgegründets Handtbüchlein, gemeiner Practick, Aller jinnerlicher vn[d] eusserlicher Ertzney, so wider die abscheuliche Kranckheyten der Frantzosen vnd Lemung, Auch für all ander seuchten, so auß diesen Kranckheyten erfolgen, wie die erkennt, vnd zu gründtlicher Cur mögen gebracht werden.* Nürnberg, Heubler, 1572.

15. *I Petrus Pomponius* (BBB 212)

Bizonyára Petrus Pomponiusról, vagyis Pietro Pomponazziról (1462–1525) van szó, aki számos teológiai, filozófiai művet írt.

16. *I Historia Veneti* (BBB 215 id. inc.)

Az említett művön kívül (Pietro Giustiniani: *Rerum Venetarum... Historia. Petri Iustiniani patritii Veneti...*) a következő is lehet:

Contarini, Giovanni Pietro; Stupanus, Johann Niklaus (tr.): *Ioan. Petri Contareni Veneti Historiae de bello nuper Venetis a Selimo II. Turcarvm Imperatore illato, liber unus: in hoc narrantur res utrinque gestae, a belli principio usque ad celebrem illam felicemque pugnam navalem.* Basel, Perna, 1573.

Erhardt Hiller, BL 19375, 1570-es évek eleje

17. *Pflantz buch* (BBB 281 id. inc.)

Az említett művön kívül (*Pflantzbüchlin der Lustgärten...*) a következő is lehet: Domitzer, Johann: *Pflantz buechlin. Von Mancherley artiger Proepffung und baltzung der Baeum.* Straßburg, Christian Müller d. J., 1572.

18. *Buchsn*¹⁴⁰ *mysterey* (BBB 284 transcr. corr.)

Büchsenmeysterei. Von Geschosz, Büchsen, Puluer, Salpeter vnd Feuerwergken [et]c. Wie man solche eygentlich zurichten sol. Was dabei einem Buchsenmeyerster vnd Schützen dienlich... Frankfurt/Main, Christian Egenolff d. Ä., 1531.

19. *Vie artzey* (BBB 285 transcr. corr.)

Vieh-Artzney. Von Erziehung, Gebrauche, Zähmung, Artzney zu allen Gebresten aller Thier unnd Viehs so den Menschen gebräuchlich sindt... Auss Varrone, Plinio, Virgilio, Palladio, und andern bewerten Naturkündigern, dem gemeynen man zu Guutem, auffß fleissigst zusammen gezogen... Frankfurt/Main, Chr. Egen[olffs] Erben, 1569.

¹⁴⁰ Buchse-nek is olvasható.

20. *Zen artzney* (BBB 286 transcr. corr.)

Zeen Artzney: Dieselbigen gut vnnd gesundt zubehalten; Auch allerhandt gebrechen, mängel vn[d] weetagen der Zeen zubenemen vnd heilen. S.l., 1563.

21. *Veltpaw* (BBB 287 transcr. corr.)

IV. Konstantin; Herr, Michael (tr.): *Der veldbaw oder das Buch von der Veldtarbeyt: darauß alle notwendige stuck, so zu fürderung vnd auffgang der Veldtarbeyt dienstlich sein mögen, erlernet werde[n]; Wie man auch andere zufellige schüden, so von dem vngewitter oder sonst schädlichen Gewüchsen aller handt Vngezyfers, fürfallen mögen, abwenden vnd fürkommen; Deßgleichen wie man alle vierfüssige Thier; Visch vnd Geuögel, erkennen, weyden vnd artzneyen soll.* Straßburg, Samuel Emmel, 1566.

Erhardt Hiller, BL 19376, *Valószínűleg az 1570-es évek*

22. *Heldenbuch* (BBB 159 id. inc.)

Az említett művön kívül (Pantaleon, Heinrich: *Der Erste Theil Teutscher Nation Warhafften Helden...*) a következők is lehetnek:

- Feyerabend, Sigmund, ed. *Das Heldenbuch. Welchs auff's new Corrigiert vnd gebessert ist, mit schoenen Figuren geziert.* Frankfurt/Main, Weigund Han, Siegmund Feyerabend, 1560.
- *Das helden buch mit synen figuren.* Hagenau, Heinrich Gran, Johann Knobloch d. ä., 1509.

23. *Von Papstum zu Rom* (BBB 164)

Szinte biztosan a következő két mű valamelyikéről van szó (az első a valószínűbb):

- Luther, Martin. *Von dem Babstum zu Ro, wider den hochberümpften Romanisten zu Leipzig.* [Basel: Adam Petri, 1520.]
- Luther, Martin. *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestift ein notwendige schrift D.M. Lutheri itziger zeit da Latomus Staphylus Hosius Lindanus die Jesuwider vnd andere mehr des Antichristischen Römischen Stuels verfechter das Bapstum als von Gott gestift zuerhalten vermeinen sehr nutzlich zulesen.* S.l., 1565.

Erhardt Hiller, BL 1079, *1586/87*

24. *I Concordia in 4° v.* (BBB 276 transcr., id. corr.)

Concordia... Christliche, Widerholete, einmütige Bekentnis nachbenanter Churfürsten, Fürsten vnd Stende Augspurgischer Confession, vnd derselben zu ende des Buchs vnderschiedener Theologen Lere und glaubens: Mit angehefter, in Gottes wort, als der einigen Richtschnur, wolgegründter erklerung

etlicher Artickel, bey welchen nach D. Martin Luthers seligen absterben, disputation vnd Streit vorgefallen...; in 4. Magdeburg, Joachim Walde (Erben), 1581/(1582).

Erhardt Widmer, BL 52216, 1586
(több részből áll, 1. dátum 1584, később 1586-os dátumok)

25. *I Diallogus D. Catherinae in 8. Ingolstadii* (BBB 82 id. corr.)

Sziénai Szt. Katalin; Raimundus de Capua (tr.): *Dialogi D. Catharinae Senensis virginis sanctissimae: in sex tractatus distributi, diuinam planee et admirabilem sapientiam ad spiritualis vitae institutionem complectentes: ante annos C. LXXXIII.* In 8. Ingolstadt, David Sartorius, 1583.

26. *I V. Vnsser frauen am Flöchperg unbunden* (BBB 86 transcr. corr.)

Nagel, Abraham: *Unser liebe Frau zu Flochberg im Roggen Acker. Das ist/ ein warhafftige Beschreibung dess newen unerhörten Wunderwercks/ das sich newlicher Zeit im Junio dieses jezt abgelauffnen 82. Jars zu Flochberg in der Graffschafft Oeting zugetragen...* Ingolstadt, Wolfgang Eder, 1583.

27. *I Träctätl das der Babst ein khindt tragen* (BBB 87)

Scherer, Georg: *Ob es wahr sey? Daß auff ein Zeit ein Bapst zu Rom Schwanger gewesen, vnd ein Kind geboren habe. Gründlicher Bericht.* Ingolstadt, David Sartorius, 1584.

28. *I Zeittung ausz Japonien sambt dem Puechl* (BBB 122 transcr., id. corr.)

Frois, Luís; Mayer, Johann (contrib.): *Fernere Zeitung auss Japon, dess zwey unnd achtzigsten, drey und achtzigsten, und vier und achtzigsten Jars. Sampt langstgewünschter frölicher Boteschafft, auss der gewaltigen, biss anhero Haydnischem Landschafft China dess 83 unnd 84 Jars: von dem daselbst angehenden Christenthumb. Gezogen aus Briefen der Societät Jesu, die zu Rom ankommen im December dess 1585 Jars.* Dillingen, Johann Mayer, 1586

29. *Abermaln einen Newn Cathalogum geschigt* (BBB 119 transcr. corr.)

Willer, Georg: *Catalogus novus nundinarum vernalium Francofurti ad moenum, anno m. d. lxxxvi. ce-lebratarum ... plerique in aedibus Georgii Willeri civis et bibliopolae augustani, venales habentur. Verzeichnuß fast aller neuwer Bücher, welche seyther der nechstverschieden Herbstmeß, biß auff diese gegenwertige Fastenmeß, in öffentlichem Truck seyn außgangen.* Frankfurt/Main, Nikolaus Basse, 1586.

Batthyány Boldizsárhoz írt levelekből

Carolus Clusius

30. *quelques discours et fantasies que Thurneysser á fait sur l'apparition de la Comete*

1578. jún. 2., Bécs (BL 8017): J'ay recouvré cet jours passez quelques discours et fantasies que Thurneysser á fait sur l'apparition de la Comete, lesquels je vous envoie, si par aventure il vous prenoit la volonté d'employer une heure ou deux a la lecture d'iceux par maniere de Passetemps.

Thurneysser, Leonhardt: *Ein Kurtzer vn[d] [und] Einfeltiger bericht, Leonhart Thurneyssers zum Thurns, Churf: Brandenburgischen bestalten Leibs Medici vber [uber] den 136. vnnd [unnd] inn disem lauffenden 77. Jar am 19 tag Octobris erstlich erschinenen Cometen: aller Welt zum Dienst vnd getreuer Warnung publicirt.* [Berlin?, 1577.]

Elias Corvinus

31. *Colloquium Germanicum contra anabaptistas* (BBB 645 id. corr.)

1572. febr. 28., Bécs (BL 8064): De libris quos emere debebam, sic se res habet: Germanicum illud colloquium [margójegyzet: contra anabaptistas] intra octiduum bibliopolae afferetur...

Ein sehr Lustig Colloquium oder gesprech so vnser Herr Christus Jhesus vnnd der Apostel Petrus mit einander gehalten Darinn der jetzigen Welt gattung vnnd Abentheür, damit sie taeglich vmbgaht, eygentlich abgemalet vnd beschriben wirdt kurtzweilig zulesen. Straßburg, Christian Müller d. Ä. (Erben), 1569.

32. *iudicium Fabricii de Stella nova* (BBB 649 id. corr.)

1573. ápr. 25., Bécs (BL 8069): Alterum illud iudicium Fabricii de Stella nova boni consulat T[ua] Mag[nificentia]...

Fabricius, Paulus: *Stellae Novae vel nothae potius in coelo nuper exortae et adhuc lucentis Phoenomenon descriptum et explicatum... Figura positionis Stellae ad propinquos asterismos sub calcem est addita.* Wien, Blasius Eberus, 1573.

Johannes Homelius

33. *De Salibus metallorum tractatum* (BBB 669 id. inc.)

1587. okt. 24., Marchburg (BL 19609): De salibus metallorum tractatum mitte-re non quidem oblitus sum...

1587. nov. 14., Marchburg (BL 19610): Mitto tractatum de salibus metallorum quem revolvit Magnificentia Vestra... Számos értekezés szólt a fémek sóiról, nem lehet beazonosítani.

ORBÁN, ÁRON

**Contribution à l'étude de la bibliothèque de
Balthasar (IIIe) Batthyány.
Factures, acquéreurs et ouvrages récemment identifiés**

Balthasar Batthyány, l'un des aristocrates les plus cultivés de son époque, était un collectionneur passionné de livres. Béla Iványi fut le premier à étudier systématiquement l'activité de collectionneur de Batthyány et à établir la liste de ses livres. Dans leur *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, paru en 2004, István Monok, Péter Ötvös et Edina Zvara ont reconstruit, sur la base de quelques lettres et factures conservées aux Archives Nationales (P 1314), la partie prépondérante de la bibliothèque. 670 volumes ont été identifiés jusqu'à aujourd'hui, mais la liste peut être élargie, en s'appuyant sur quelques nouvelles informations fournies par les lettres et les factures étudiées, en corrigeant quelques fautes de lecture héritées d'Iványi et enfin en se servant de quelques récentes bases de données informatiques. Au total, j'ai réussi à identifier 24 ouvrages supplémentaires de la collection. Il ressort des lettres étudiées que Batthyány avait recours à des méthodes très variées pour acquérir de nouveaux ouvrages et que dans ses efforts, il avait été assisté de nombreux humanistes, scientifiques et vassaux.

Keywords: 16th century, library, humanism, Batthyány, book bill

BÉRES NORBERT

**„Román, ’s mi jobb a’ Románál”
– a román népszerűsítésének stratégiáiról***

Jelen dolgozat elsődleges célkitűzése a 18–19. századi románsorozatok kiadásával, propagálásával és értékesítésével kapcsolatos korabeli gyakorlatok rekonstruálása. Közismert, hogy a régi századforduló a magyar nyelvű széppróza térhódításának, a románok számszerű gyarapodásának kiemelkedő időszaka.¹ Miközben a keresztény morál primátusát féltő egyházi gondolkodók,² s a régi tudós műveltségű literátorok pálcát törtek a károsnak minősített műfaj fölött, a román minden korabeli tömegnyomtatvány keresettségét és népszerűségét túlszárnyalta.³ A kiadványok jelentősen (mondhatni ugrásszerűen) megnövekedő száma ezért szükségessé tette egy következetes finanszírozási és értékesítési rendszer fokozatos kialakítását, a kötetek szélesebb körben való megismertetésére irányuló technikák alkalmazását.⁴ Az e logika szerint kialakuló szövegtípusok, a „Tudósítás”, a „Jelentés”, a „Híradás”,⁵ később pedig a recenzió jelzik, hogy

* Előadásként elhangzott az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)* Lendület Kutatócsoport (kutatócsoportvezető: Csörsz Rumen István), a Györi Hittudományi Főiskola és a Pannonhalmi Bencés Gimnázium szervezésében rendezett *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon (1770–1820)* című nemzetközi konferencián (Győr, 2018. április 27.).

¹ Vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998³, 189–222; SZAJBÉLY Mihály, *„Idznak a’ magyar tollak”, Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika), 159–191; SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *A prózaepika = Magyar irodalom*, szerk. Gintli Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek), 370–404; BÓDI Katalin, *Könnny és tinta, A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2010 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 46).

² SZAJBÉLY 2001, i. m. 185.

³ FÜLÖP Géza, *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010 (A könyves szakképzés füzetei, 17), 69–71. Vö. KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 60–61.

⁴ Vö. KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 83–109.

⁵ Nincs konszenzus arról, milyen kritériumok szerint lehetne elkülöníteni az egyes hirdetéstípusokat, a megnevezések alkalmazása a kiadók esetében is következtelen. További, kevésbé rendszeres megnevezések a „Tudományos dologok” (*Mindenes Gyűjtemény*), „Litteratori Tudósítások” (*Orpheus*), „Tudománybéli Tudósítás” (*Magyar Hirmondó, Magyar Merkurius*), „Tudományi Híradások” (*Magyar Merkurius*), „Tudománybéli Jelentés”, „Tudományt tárgyazó Tudósítás”, „Tudo-

a propagálás, az előfizetésekre összpontosító tevékenységek kilépnek a nyilvánosságtól elzárt magánszféra keretei közül, s a periodikák felületét felhasználva szélesebb nyilvánosság előtt teszik megismerhetővé a kiadott, vagy kiadás előtt álló kötetek jellemzőit. Minthogy a könyv mint közforgalomba hozott árucikk értékesítésének, ezáltal az olvasókhhoz való eljuttatásának szükségessége alapvető fontosságúnak bizonyult a korszak kiadói számára, a felismerés elvezet a korabeli hírlapok, folyóiratok a könyvterjesztés rendszerében betöltött szerepének átrendeződéséhez. Az időszaki kiadványok reklámfelületein megjelenő tudósítások, hirdetések egyrészt hozzájárultak a megjelenő kötetek szélesebb körű megismertetéséhez, a könyvtermék értékesíthetőségének elősegítéséhez, másrészt megteremtették a róluk való diskurzus lehetőségét.⁶ Hogy kontextusában értelmezhesük a régi századforduló népszerű prózairodalmának térhódítását, irodalomszociológiai szempontok alkalmazásával érdemes közelítenünk a román gyors ütemű felfutásának irodalmi, részben társadalmi jelenségéhez.

Részint mediális eltérések következtében, részint hiányosságukból, szétszórtságukból adódóan a forráscsoportok heterogenitása megnehezíti a folyamat rekonstruálását: más funkció betöltésére szánták ugyanis a kötetek paratextusaiban közzétett tudósításokat, mint a hírlapokban publikált felhívásokat. Ezek más-más következtetések megfogalmazására adnak alkalmat. Az előbeszédék alapvetően programos elgondolások szerint, ideologikus toposzok felhasználásával közelítenek olvasóik felé, melyekben csupán áttételesen, a haza szolgálatának éthosza mögé rejtve szerepel a gazdasági célzat. Az erkölcsnevelés ideologikus funkciója és az anyagi haszon között húzódó, a korszakban többek által is hangsúlyozott feszültséget feltételezhetően a kiadók is érzékelték, ezért igyekeztek vállalkozásaikat ideológiai szempontból is megalapozni a tudós hazafiságot, a női olvasóközönséget, vagy a hasznosságot mintázó retorikai klisék alkalmazásával, érveléseikben a közönségért, a literatúráért, a nemzetért folytatott lelkiismeretes, hazafias tevékenységet állítva előtérbe. Csakhogy a kötetek paratextusaiból kiolvasható ideologikus perspektíva mellett már kidomborodnak a pragmatikus, a kötetek konkrét értékesítését célzó, a könyvet immáron üzleti produktumként felfogó megfogalmazások. Az elvont síkon értelmezhető, valamint a konkrét,

mányos Tudósítás” (*Magyar Kurír*), „Könyvárosi Tudósítás”, „Új Könyvek” (*Hazai Tudósítások*), „Tudósító Levelek” (*Erdélyi Múzeum*), „Új Könyvek és Mívek” (*Tudományos Gyűjtemény*) stb.

⁶ Decsy Sámuel szemérmes hangvételű jelentése konkrétan utal e szerteágazó funkcióra: „Mi, mint a’ kik a’ Magyar Litteraturának nem leg utolsó eszközlői ’s gyarapítói lenni kívánunk, jelentjük, ’s adjuk a’ tudós Magy[ar] Publicumnak tudtára, hogy mi, minden kedves Hazánkban Magyar vagy Deák nyelven ki adatandó hasznos és jó munkákat, ezen újság leveleinkben ki hirdetni mindenkor készen leszünk. Arra való nézve kérjük tudós hazánkfiait, hogy mihelyt egy illy köz hasznú munka a’ sajtó alól ki fog szabadulni, arról vagy magok, vagy mások által tudósítsanak bennünket, vagy a’ melly még kedvesebb leszen előttünk, munkáikat nekünk meg küldeni ne sajnálják. Mi, a’ kik Polyhistoroknak magunkat nem tartjuk, tartani nem akarjuk, nem is tarthatjuk, az azokról való itélet tételt másnak engedjük; de azomban azt is jó szívvvel veszük, ha tudós hazánkfiai az illy új könyvekről való, minden részre hajlástól üres értelmeket velünk közleni, ’s általunk az Olvasó Publicum előtt esmértelessé tenni nem sajnállyák.” *Magyar Kurír*; 1803. aug. 9., 192.

gyakorlati ismeretekre összpontosító szövegek szintetizálásának kísérletében idővel fokozatos elmozdulás mutatkozik a pragmatikus szemléletmód felé. Míg a paratextusokban az ideologikus célzatosság következetes fenntartása jellemző, a hírlapokban közzétett tudósítások, jelentések, hirdetések a köteteket piaci terméként, értékesítendő áruként jelenítik meg.

„Hasznos Műveltség” (ideologikum)

Előszörként a kötetek paratextusai különíthetők el. Az előszavak orientáló-propagáló funkciójára már Szajbély Mihály kutatásai felhívták a figyelmet,⁷ jelen gondolatmenetben elegendő annak megerősítése, hogy e funkció rendszerint ideologikus megszólalásmódok keretében került kifejezésre. A magyarországi könyvkiadók vélhetően saját üzleti érdekeiket szem előtt tartva jutnak a felismerésre, hogy az olvasóközönség aktuális igényeit megcélzó kiadványok magas példányszámú előállításával lehetőség nyílik a könyv mint termék tömegcikké tételére. „Különösen kifizetődő vállalkozás a szakosított sorozat, melynek irányítása, külseje és érdeklődési területe azonos. Ez egyrészt a szerzőket kipróbált hatású terméktípusok irányába tereli, másrészt határozott, jól körülhatárolható és élő kívánságot elégít ki. [...] Ebből látszik, hogy minden sorozat mögött van egy feltételezett közönség, amelynek nevében és érdekében a választás történik”.⁸ Amikor 1798-ban az olvasóközönség románok iránt növekvő érdeklődésére alapozva⁹ elindul Landerer Ferenc kassai nyomdász vállalkozása, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a tizenhárom kötetet kitevő sorozatát „a tisztelt szép Nemnek” ajánlja, hangsúlyozván a női olvasók kitüntetett figyelme és a jövőbeni könyveladás sikeressége közötti áttételes összefüggést: „Ezen cím alatt: a' *Rózsa szín Gyűjtemény* különféle erköltsi, és mulattató történetek, Római mesék, jelennek-meg minden második hónapban; a' Kötet, nyöltzad rében van, szép nyomtató papíron, szép betűkkel, rózsá szín boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel, 12. 's 15. árusnyi nagyságban. Minthogy pedig annak a' tisztelt szép Nemnek vagyon szenteltetve, melly a' még olly igen tsekély fáradságot is figyelmetességére méltóztatja, annyival határozatlanabb bizodalommal tartok számot az ezen munkára való előre fizetés' segedelmére. Az előre fizetés minden Köttere [!] 30 kr.”¹⁰

⁷ SZAJBÉLY 2001, i. m. 168.

⁸ ESCARPIT, Robert, *Irodalomszociológia = Uő, Irodalomszociológia, A könyv forradalma*, ford. Vigh Árpád, Bp., Gondolat, 1973, 57.

⁹ Vö. FÜLÖP 2010, i. m. 70.

¹⁰ A jelentés a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egyes köteteinek elején szerepel. Hírlapban: *Magyar Mercurius*, 1798. máj. 11., 561–562. Landerer Ferenc előfizetési felhívása kísértetiesen emlékeztet az *Uránia* néhány esztendővel korábbi, *A' Magyar Asszonyi Nemhez* című felhívására. Csaknem megegyező kinyilatkoztatásai hasonlóságából arra következtethetünk, hogy Landerer Ferenc alighanem a már létező, s az *Uránia* szerkesztői által kipróbált gyakorlat átvételében látta a sorozat sikeres működtetésének zálogát: „Majd nem telyes bizonyossággal lehet tehát reményleni, hogy

Megszólítása a női olvasóközönség jobbára románokat preferáló olvasás-gyakorlatának korabeli, szintén ideologikus mintázatokon nyugvó szólamaira vezethető vissza,¹¹ lévén, hogy elvi síkon értelmezi a „szép nem” kívánalmait és elvárásait. Elgondolásában evidenciaként jelenik meg, hogy az alapvetően erkölcsi, ugyanakkor mulattató történetek utat találnak olvasóikhoz. Ideologikus közönségképzetének megfogalmazása mellett azonban kiemelkedő szerepbe kerül a gazdasági szemlélet is: a kötetméretre, a papírminőségre, a tipográfiára, a külalakra és az előfizetés részleteire vonatkozó megjegyzések reprezentatív jelei, hogy Landerer Ferenc alapvetően üzleti vállalkozásként tekint románsorozatára.¹² Megindításával Landerer Ferenc bevezet egy olyan új, markánsan anyagi érdekeltségek erőterében formálódó terméktípust, amely viszonyítási pontként szerepelhetett a későbbi románsorozatok számára, az olvasóközönség megszólításának, s a kiadandó kötetek kiválasztásának gyakorlatában egyaránt. Figyelem ezúttal nemcsak az egyes, önálló szövegekre helyeződött, hanem az azokat egységbe rendező sorozatra is, amely az értékesítési szempontok mellett meghatározta a lefordítandó művek kiválasztását is, hiszen a sorozat feltételezett olvasóközönségét csak az igényeknek és az olvasói elvárásoknak megfelelő szövegek kiadásával lehetett megtartani. Ugyanis „egy kiadó sem engedhette meg magának, hogy egy munkát olyan példányszámban állítson elő, amelyet a piac nem tudott belátható időn belül felvenni – ez ugyanis az eladatlan példányok számának növekedésével – vagy legalábbis a lassú értékesítés miatt jelentős ösz-

valamint nem lesz fogatlan, úgy nem is lesz kedvetlen Hazánknak szép Neme előtt egy olly Munka – a’ melly különösen az Asszonyi Nemet illető esméreteket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasznos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó, ’s gondolkodó Anyákat [...] Hogyha bizodal munkának az elő-segállók’ száma meg-felel, igyekezni fogunk a’ Munkának külső Ékességét is meg-adni. Minden kötet ró’sa szín borítékban fog az elő-fizetőknek kezéhez küldetni. A’ papiros tsinos, és szép; a’ betűk újjak és tiszták. Minden kötethez járúlnak a’ foglalattal meg-eggyező réz-metézések, mint: nevezetes Személylek’ ábrázati, viseletek’, eszközök’, épületek’, tájékok’ ’s effélék’ rajzolat. Egy kötet’ nagysága fog állani 20–25 árkusból. Az elő-fizetés fél esztendőnként fog be-szedetni három forintjával. És így egy egész esztendő’ folytáért, az az négy kötetért 6 for.” *Magyar Hirmondó*, 1794. február 28., 301–304. (Az idézet innen: 302–303.)

¹¹ BUKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai = Magyar Könyvszemle*, 1966/1, 20; vö. POGÁNY György, *Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában = Könyvtári Figyelő*, 2008/3, 450–462; KÉRI Katalin, „Nők csak mértékkel olvassanak...”, *Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez = Pedagógia – Oktatás – Könyvtár*; Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére, szerk. Csóka-Jaksa Helga, Schmelczér-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014, 319–341; PAPP Júlia, „*Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyalai...*”, *Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsol-tártól a rózsaszín regényig*, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalom Múzeum, 2014, 141–161.

¹² Vö. LÖWENTHAL, Leo, *Irodalom és társadalom*, ford. Kárpáti Zoltán, Bp., Gondolat Kiadó, 1973, 106.

szegű tőke lekötésével járt volna.”¹³ Ez egyrészt biztosította a kialakítani kívánt közönség felvevőképességének szinten tartását, igazodva ahhoz az implikált olvasóképzethez, melynek elvárásai horizontját a sorozat megcélozta, másrészt viszont ignorálta a magasabb esztétikai befogadóképességet megkívánó szövegek sorozatbeli jelenlétét. A tömegkultúra irányába elmozduló folyamat, eltérő gyorsasággal és intenzitással, minden európai országban végbement, s ennek részint okaként, részint következményeként kialakult a művészek (szerzők) azon rétege, „amely a széles olvasóközönség szükségleteinek a kielégítésére törekedett. És ebben az évszázadban lángoltak fel először a tömegkultúra körüli viták is.”¹⁴ A változásokat figyelemmel kísérő merészebb könyvkiadói stratégiák igyekeztek egy populáris(abb) könyvpiacot megteremteni, elsősorban a népszerű olvasmányok iránt érdeklődő közönség megnyeréséhez kapcsolva a vállalkozás sikerességét. Ez többféle feltételhez kötődött: „az előállítási költségeket, ennél fogva az eladási árat leszorító kiadói taktikához; a termékek városi vagy falusi hálózás útján való terjesztéséhez; s olyan szövegek vagy műfajok kiválasztásához, amelyek a lehető legnagyobb számú olvasót voltak képesek megragadni.”¹⁵ Mindezt megelő(lege)zi a folyamathoz szervesen hozzátartozó előállítási procedúra,¹⁶ ugyanis az előállítást megelőző munkálatnak kezdettől fogva számolnia kell a megcélolni kívánt olvasóközönség összetételével. „Sok minden függ attól, hogy néhány száz könyvbarát számára készülő luxuskiadásról van-e szó, vagy egy nagyközönségnek szánt olcsó kiadásról: a papír, a formátum, a nyomdai eljárás (betűtípusok kiválasztása, szedéstükör stb.), az illusztráció, a kötés, különösen pedig a példányszám.”¹⁷ A fentebb említettekre vonatkozó mérlegelés pedig már a kiválasztás periódusában releváns feltétel, hiszen a majdani célközönség érdeklődéséhez igazodó szempontok szerint történik.¹⁸

Landerer Mihály pozsonyi románsorozata, a *Téli és Nyári Könyvtár* másféle szempontrendszerrel érvényesítve önértelmezésében és közönségképzetében a tudós hazafiság közösségének ideologikus diskurzusához kapcsolódik, amikor a sorozat egyes köteteit a „tudós Olvasóimnak”, a „drága Magyar tudós Publikumnak”, a „leg-főbb tiszteletre méltó Hazabéli Publikumnak”, a „Tudós Magyar Hazámnak” vagy a „Nemes és tudós Publikumnak” ajánlja. Debreczeni Attila szerint a „tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok

¹³ FEBVRE, Lucien, MARTIN, Henri-Jean, *A könyv születése, A nyomtatott könyv és története a 15–18. században*, ford. Csernus Anikó, Szász Géza, Bp., Osiris Kiadó, 2005 (Osiris tankönyvek), 217–218.

¹⁴ LÖWENTHAL 1973, i. m. 16–17.

¹⁵ CHARTIER, Roger, „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, ford. Sajó Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 308.

¹⁶ ESCARPIT 1973, i. m. 57.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást.¹⁹ A megszólítani kívánt közönség képzele meghatározó a sorozat önértelmezésére nézvést,²⁰ ezért Landerer Mihály a tudós hazafiakat, többnyire a *Téli és Nyári Könyvtár* köteteinek paratextusaiban megszólító gyakorlata „azt a feltételezett olvasót jeleníti meg, aki nyilvánvalóan egy véleményen van a szerzővel [esetünkben a kiadóval – B. N.] az adott mű (és általában bármely mű) funkcióját tekintve, azaz a magyar nyelv és ezáltal a haza szolgálatára rendeli a literátori tevékenységet.”²¹ Pusztán ideológiai síkon azonban nem lehetséges sikeres vállalkozást építeni, ezzel nyilvánvalóan Landerer Mihály is tisztában volt, amikor az olvasóközönség megszólítása után ismereti a következő kötet megjelenésének időpontját, valamint közli a már kapható kötetek legfontosabb, az értékesítés szempontjából lényeges paramétereit. Az Eggenberger József kiadásában induló *Eredeti Magyar Románok* Landerer Mihály gyakorlatához hasonlóan a tudós hazafiság közösségén belül képzele el a sorozatban megjelentetni kívánt románok tematikai pozicionálásának kereteit, kiemelt fontosságot tulajdonítva az eredeti műveknek. Az első kötetet jegyző Ilosvay Sámuel a következőképpen közvetíti Eggenberger koncepcióját „Előre bocsátott Beszédében”: „A’ mi Nemzetünk, Karikliát, Kártigámot, Kassandrát régen gyönyörködve forgatja; nem is tagadhatni, hogy ezen munkák’ olvasása olly tetemes hasznot szerzett légyen az olvasóknál: hogy az Iróknak érdemeit mindenkor tisztelettel említhetjük. De vallyon, nem volna é ezen Munkák’ foganatossága nagyobb, ha a’ Hazai Történetekből választott Tárgyakat, a’ feltűzesültt képzelődés, úgy festené hazafiui érzékenységgel az olvasó előtt, hogy gyönyörködtetése közben Nemzeti érzést is gerjesztene? – Én úgy reménylem, hogy meg nem tsal hizelkedő magam szeretete, ha a’ Hazai Irókra azt a’ kötelességet hárítom, hogy kedveskedő Munkáikkal egyszersmint a’ hazafiui érzést is tartoznak nevelni.”²² Mindezek megerősítéseként a felhívás egy felszólítást is megfogalmaz, amelyben hangsúlyos logikai pozícióba kerül a hasonló típusú művek közzétételének szorgalmazása: „Te kegyes Olvasó! [...] ha egy kis időt az olvasásban kellemetesen töltöttél, bíztasd Hazánk Tudós fiait azon felséges igyekezetre, hogy gyönyörködtető munkáikkal a’ Hazafiuságot is mélyebben gyökeresítsék.”²³

Kis János *Flóra* című sorozatának informális kritériumok alapján elvonatkoztatott közönségképzele csupán részlegesen érintkezik „elődei” ideologikus elképzeléseivel. „Barátomhoz” megszólítással kezdődő előszavában konkrétan

¹⁹ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek, Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 58.

²⁰ LABÁDI Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben = Irodalomtörténet*, 2014/3, 325. [A továbbiakban: LABÁDI 2014a.]

²¹ DEBRECZENI 2009, i. m. 54.

²² [ILOSVAJ Sámuel], *Palugyay története*, mely az iffjú Palugyay Andrásnak Bubek Kriskával való hív szerelmét foglalja magában, Pesten, Eggenberger József Könyvárosnál, 1807, 4.

²³ [ILOSVAJ] 1807, i. m. 6.

a megszemélyesített közönséghez fordul, az elvont diskurzusokhoz kapcsolódó kliséket egy bensőségebb, a magánbeszélgetés, vagy a levelezés formuláit idéző megszólalásmód keretében alkalmazva: „Mi meg vagyunk győzöttetve, 's tapasztalásunkból is tudjuk, hogy az olyan románok, mesék, versek és egyéb mulattató darabok, mellyeket a' jó izlés az okosság' vezérlése alatt dictál [...] nem tsak meg nem vesztegetik a' lelket 's lassú mérget nem hintenek a' jó erkölcsök' gyökerére, [...] hanem inkább az értelemnek a' gondolkodást kellemetesebbé tészik, a' szívbe a' leg szebb indulatok' magvát hintik, 's a' képzelődést szép nemes és felséges képekkel töltik meg. Mi mind ezeken kívül még arról is meg vagyunk győzöttetve, hogy az igaz Böltseink által irattatott mulattató munkák a' léleknek ki pallérozására nem tsak leg kellemetesebb és leg hathatósabb eszközök, hanem illendő mértékben el múlhatatlanul szükségesek is.”²⁴ Erre nézve a közzétenni kívánt sorozat csekély előmenetel, mégis részt vállal e folyamatban: „Ime' én ismét egy lépést teszek, ismét egy gyűjteménnyel állok elő. Tsekélység ez, jól tudom; még is néked ajánlom, azért hogy a' Te gyönyörű elmédet ennél sokkal szebbnek, jobbnak 's tökéletesebbnek írására ösztönözzem. Vedd jó néven barátodtól 's hitess el magaddal, hogy valamig a' szentséget, jóságot, igazságot 's szépséget testvéreknek tartom, 's valamig szívemnek ezen bálványait minden erőmből tisztelem és szeretem, mind addig foglak tisztelni, és szeretni Tégedet is.”²⁵

Csakhogy Kis János kultúraközvetítő és műveltségpártoló intenciói hátterében feltűnik az anyagi érdekeltségű motiváció is, a pénzkereseti lehetőség. Kazinczy Ferenchez írott levelében teszi szavá a *Flóra* kötetét illető bizonytalanságát, amely összefüggésre utal a fentebb idézett, főként ideológiai mintázatokon nyugvó előszó határozottságot sugalmazó kitételei, s Kis János valós szándéka között: „Már most olyan gondolattal vagyok, hogy a' magam költségén próbáljak valamit nyomtattatni. Mit tanátsolsz erre nézve Te, a' kinek olly sok tapasztalásaid vagynak, 's a' ki a' Hazának azt a' részét lakod és nézed vizsgáló szemekkel, mellyben a' Magyar könyvek' olvasása legnagyobb divatjában van? Ebben melleleg az is lenne tzelom, hogy munkáimból valami kis jövedelmet vehetnék; mert akarmiképp vizsgálom sorsomat, úgy találom, hogy erre is igen szükséges tekintenem. Mit gondolsz, boldogúlhatok-e némelly popularis és gyönyörködtetésre tzelozó munkákkal ezen szándékomban?”²⁶ Labádi Gergely szerint Kis János a piaci logika szerint működő kiadói igényekhez és a feltételezett közönségizlés kiszolgálásához fűződő viszonya alapvetően kétféle stratégia erőterében formálódik: „egyrészt nem tekinti az ezeket kielégítő kiadványokat komolyan számba vehető munkának, és eltávolító gesztusokkal kommentálja őket, másrészt viszont

²⁴ Kis János, ** *Barátomhoz = Flóra, vagy szívreható apró románok, erköltsi mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető Darabok*, A' Szép Nemnek, és a' Szép Nem' Barátjainak. Zaid' Kiadója által, I, Pesten, N. Kiss István Könyv ároznál, 1806, 4–6.

²⁵ Kis 1806, i. m. 6–7; vö. KULCSÁR 1943, i. m. 65–66.

²⁶ Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1805. ápr. 6., KAZINCZY Ferenc *Levelezése, 1803–1805*, III, kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1892, 313.

a felvilágosodás kori magyar irodalom kedvelt közhelyéhez nyúlva az irodalom előkészítő szerepével érvel mellettük.²⁷ E két stratégia azonban rendre kiegészül két másik, főként a levelezésben mintázódó stratégiával, a személyes szempontként értelmezhető pénzkereseti tevékenységgel, valamint a népszerű narratív szövegek kapcsán felvetődő nyelvi kérdések előtérbe helyezésével.²⁸

Hartleben Konrád Adolf vállalkozása már címében is vállaltan hirdeti, hogy szórakoztató olvasmányok közzétételét tűzi ki célul, a közhelyszerű *utile et dulce* horatiusi gyökerű érvkészletét használva fel *Mulatságos Könyvtár* című sorozatának legitimálásához: „Hasznosok, sőt szükségesek a’ mulatságos el-beszéllések, történetek. *Hasznosok*; mert ha ki szerentsés etsettel le írja az emberi szív képét, a’ fontos, ritka, ’s különös esetekben az érzeménynek egy hiv tükrét tárja fel az Emberiség elibe. [...] *Szükségesek*; mert a’ takarékos Házi-Aszszony; ha el járt dólgaiban, a’ foglalatos Férjfi, ha tsüggesztő munkáji után enyhülni kíván, ha az Ifiú, a’ Leányzó az élet veszedelmibe hanyat-homlok rohanni [...] nem akar, kedvesen venné, ha egy könyvben mulatságot, ’s Kalauzt találhatna.”²⁹ E kitételekre és evidenciákra alapozva határozza magát arra, hogy románsorozat közzétételével csatlakozzon az olvasóközönség „gyönyörködtető pallérozásához”: „Én el tökéllém magamban, hogy ezen tzélban eszközlő lenni törekszem: azért is egy Román gyűjteményt adok ki illy szim alatt: MULATSÁGOS KÖNYV-TÁR A’ PALLÉROZOTT OLVASÓKNAK. Ezen gyűjtemény olly Iróknak munkájok, kik az írásban nem most török a’ jeget, ’s az e’ félékben a’ leg-jelesebbek közzé tartoznak. Benne a’ tárgyaknak különösségök, az írás-módnak lelkesítő kellemei [...] mindenütt tsalhatatlan gyönyörűséggel töltik el a’ Pallérozott Olvasót, ’s haszonnal vegyítik a’ mulatságot.”³⁰

Hartleben, Landererhez hasonlóan azonban nem feledkezik meg arról, hogy az ideologikus szövegeket a kötetek értékesítésének sikeressé tételéhez nélkülözhetetlen, a piaci logika szerint működő pragmatikus információkkal egészítse ki: hirdetését természetesen e logikának megfelelően a megjelentetni kívánt kötetek címének, tipográfiájának, külalakjának ismertetésével, s az előfizetési felhívás részletezésével zárja, bízván az ún. „pallérozott olvasók” érdeklődésében. Magabiztosságát szemlélteti, hogy bátran az előfizetők tudomására hozza, a pestiek nem prenumerálhatnak a sorozatra, hanem egyenként, személyesen vehetik meg köteteit. Vállalkozása nem előzmények nélkül való, ti. néhány esztendővel korábban Hartleben kiadásában valósult meg az osztrák *Eipeldauer Briefe* hosszú éveken át működő sorozatának hazai átültetése, a Gaál György által készített *A’ tudós Palótz, avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei* című többkötetes elbeszélésfüzér. Joseph Richter szerzeményének rendkívüli népsze-

²⁷ LABÁDI Gergely, *A’ Magyar Páméla és forrása* = Kis János, *A’ Magyar Páméla*, kiad. Labádi Gergely, Bp., reciti, 2014 (ReTextum, 1), 21.

²⁸ *Uo.*

²⁹ HOLOSOVSKY Imre, *Lelemények*, Pesten, Hartleben Konrád Adolf könyvárosnál a’ Vátzi Ut-szában, 1808, [oldalszám nélkül].

³⁰ *Uo.* [Kiemelés az eredetiben – B. N.] Vö. KULCSÁR 1943, i. m. 62.

rúsége Hartleben érdeklődését is felkelthette, aki Gaál Györgyöt bízta meg egy hasonló alkotás elkészítésével. Richter alapötletének magyar átdolgozása meg is jelenik hat kötetben, hazai jelentőségéről viszont aligha beszélhetünk.³¹ *Mulatságos Könyvtár* címen indított sorozatának fényében azonban úgy tűnik, a korábbi sikertelenség sem tántoríthatta el Hartlebent hasonló típusú beruházásoktól. Szerteágazó, sok esetben következetlen kiadói tevékenységének anyagi érdekelttségét jól szemlélteti Horvát István naplórészlete, amelyben egyértelműen utal a kiadó gyakran kudarcokkal végződő vállalkozásainak szervezetlenségére: „Hartleben Konrád Adolf, könyv árosságának jövedelmeit egyszerre ezerekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) ki találni iparkodott először, de látván, hogy nintsen ugrás a' természetben, gyalázatosan meg tsükkent. Által vette elejénten mindjárt a' Schediustól íratott Zeitschrift kiadását; készítetett Lübeck által Patriotische Vochenblatot; íratott Tudos Palóztot; el kezdette Versegivel a' jelesebb Theátromi Daraboknak fordíttatásokat, Lapithie Frantzia könyvnek fordíttatását, 's a' t; által akarta venni, nyomtatás kedvéért ugyan azon Verseginek Grammatikáját, s' a' t. – Mi lett mindenekből? A' Zeitschrift, Vochenblat egy esztendő múlva nála el haltak; A' tudos Palózt meg szűnt, és nyomtatványai Kisnek oltsó áron által engedettek; Kolomposi első kötetkóját Eggenbergernek Versegi több írásaival együtt (Verseginek minden tudomása nélkül) el adta; a' La Pithie frantzia költeménynek fordíttatását félbe hagyatta; az Edvárd komédiának (melyly a' Theátromi Gyűjteményben első részt foglalt, de ezen Tzimjét Eggenbergertől, kinek már nem egy volt plánuma, el vesztette, és tsupán együgyű homlok írást nyert) végig esendő kijöttét a' nyomtatás alatt Eggenbergerre tuszkulta; Kolomposi második kötetkéjének kéziratát, Versegi Grammatikájának némelyly tisztára le írt részét, Kolomposi első kötetjének nyomtatványait, szint úgy tsekély füzetésért Eggenbergerre tólta.”³² Mint ismeretes, a *Mulatságos Könyvtár* sem működött tovább egyetlen esztendőnél. Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű könyvek árusításának sikertelensége folytán Hartleben fokozatosan áttér a pest-budai német polgárok igényeit megcélzó német nyelvű kiadványok terjesztésére. A későbbiekben teljes mértékben átszervezi kiadói vállalkozását, kizárólag német nyelvű kiadványokra összpontosítva.³³

Látható, hogy a románsorozatok látens piaci versenyében a pozicionálás és a közönségképzet diszkurzív határainak lefektetése az olvasóközönség (nem feltétlenül sikerrel kecsegtető) megnyerésének első lépéseit jelentik. Szempon-tunkból relevánsabb, hogy az ideologikus, programos elgondolások háttérében kibontakozik a pragmatikus, utóbb markánssá váló gazdasági szemlélet is, amely egyértelműen a románsorozatok gazdasági vállalkozásokként elképzelt kiadói megfontolásokat szemlélteti. A korabeli hírlapok felületén publikált tudósítások-

³¹ Vö. SZILÁGYI, VADERNA 2010, i. m. 401–404.

³² *Mindennapi, Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. Szauder Józsefné, Temesi Alfréd, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 68.

³³ GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, Bp., A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1930, 81–82.

ban, jelentésekben és hirdetésekben e pragmatikus elv dinamikus előtérbe-kerülése jellemző.

„*Literátori*” és/vagy „*Tudománybéli*” Tudósítások (pragmatikum)

Említett kiadóink közül Landerer Mihály az egyetlen, akinek hirdetői gyakorlatában kontinuitás fedezhető fel a 18. század utolsó, és a 19. század első évtizede között. Miután 1795-ben családi örökségként átveszi a kiterjedt fiókhálózattal működő Landerer-nyomda irányítását, állandó hírlapi jelenlétével igyekszik biztosítani a kiadóhálózat termékeinek széles körű megismertetését.³⁴ S e jelenlét nem csupán a kiadott, vagy kiadni kívánt kötetek promócióját érinti, de kitekin-tést enged Landerer széles vállalkozói tevékenységének más ágazataira is, legyen szó a lublói savanyúvíz,³⁵ vagy Török Lajos gyógyító hatású készítményének árusításáról.³⁶ Sokatmondó, hogy Peretsényi Nagy László magasztaló hangvételű sorokkal köszönti a nyomdász-könyvkiadót: „Hála légyen a’ Magyarok’ irgalmas Istenének! Már mi fölöttünk is *Füskúti Landerer Mihály* Urnak személyében kegyesebb tsillagzatok kezdenek minden felül ragyogni; tudniillik: ez a’ Nemes Hazafi a’ leg-távolabb-lévő Magyarokat-is atyafiainak ésmérvén, hogy módot adna mindnyájunknak a’ Szép tudományoknak meg-ismérésére, kedvellésére, és gyakorlására, naponként szaporittya a’ Magyar könyveket, és a’ mint sok iz-béli tudositásai nyilvánosítják, tellyes erővel igyekeznek a’ Magyar Litteráturát nem tsak előbb-mozdítani, hanem ki-is terjeszteni.”³⁷ Landerer kiadói érdemeit Arkhimédész, Kopernikusz, Newton érdemeihez méri, sőt, ezekénél jelentősebbeknek ítéli, hiszen az említett személyek csupán a műveltebb, tanult elméket kecsegtették tudományos tevékenységükkel, velük szemben Landerer munkái „a kacagányos, és gubás Magyarainkat is a háládatosságra kötelezik”.³⁸ Peretsényi mondatai nyilvánvalóan túlzásokkal terheltek, a magasztaló metaforika háttérében azonban lényeges, Landerer következetes kiadói, s hirdetői gyakorlatával kapcsolatos meglátások fedezhetők fel. Látható, hogyan kapcsolódik Peretsényi ahhoz a retorikai utalásrendszerhez, amely a magyar nyelvű műveltség pártolá-

³⁴ Valószínűsíthető, hogy a kiadói tevékenység mellett e termékek hirdetésének feladata is hagyatékként került Landerer örökébe, az idősebb Landerer kifogásolható hirdetői gyakorlatát ugyanis már Kazinczy szóvá teszi Ráday Gedeonhoz írott levelében: „Suffena omnia colligam venena. Ezt Landerer meg-érdemli, mert minden választás nélkül ád-ki mindent, ’s a’ Haza-szeretettel fedezgeti a’ pénz után való ásitóságát.” Kazinczy Ferenc levele Ráday I. Gedeonnak, 1786. okt. 19., KAZINCZY Ferenc *Levelezése, 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye*, XXIII, kiad. Berlécz Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza, Bp., Akadémiai, 1960, 16. [Kiemelés tőlem – B. N.]

³⁵ *Magyar Kurír*, 1801. júl. 3., 15–16.

³⁶ *Magyar Hirmondó*, 1799. febr. 8., 178.

³⁷ *Magyar Kurír*, 1798. szept. 7., 315–316. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

³⁸ *Uo.* Dicséző sorait egy héttel később a *Magyar Hirmondó*ban is közzéteszi: *Magyar Hirmondó*, 1798. szept. 14., 350–352.

sának eszményén keresztül a tudós hazafiak ideologikus közösségéhez rendeli Landerert, s amely meghatározó jelentőséget kap a *Téli és Nyári Könyvtár* pozicionálásakor.

Sorozatokról lévén szó, a folytonos működtetés anyagi erőforrások konstans mozgósítását előfeltételezte, magyarán az egyes kötetek értékesítése alapvető feladatként jelentkezett valamennyi kiadó számára. „A mű egyéb ismérveit tekintve, a feltételezett közönségnek nem csupán a nagyságát kell számításba venni, hanem természetét, funkcionális igényeit, legfőképpen pedig lélektanát is.”³⁹ A könyvtermék e kívánalmakhoz igazodó profanizálódásának első jeleit a kiadók által közzétett rövid, mindössze néhány oldalas könyvjegyzékek, a vásárlók tájékoztatására szánt katalógusok jelzik.⁴⁰ A 19. század első évtizedeire kibontakozó tudatos közönségszervezés, olvasóvá-nevelés módozatainak a század vége óta formálódó hírlapirodalom biztosít adekvát megnyilvánulási felületet. A hirdetés közvetítő, propagáló szerepére már korán felfigyelnek a hírlapszerkesztők,⁴¹ ket-tős funkciót rendelve a hirdetés megjelenítéséhez: elsősorban a literatúra széles körben való terjeszthetőségének letéteményesét, a kurrens népszerűségnek örvendő románt közvetíti az olvasóközönség felé, másodsorban hangsúlyozza a periodikáknak e folyamatban betöltött, egyre inkább megkerülhetetlennek bizonyuló szerepét.

Legyen szó a *Magyar Kurír*, a *Magyar Hirmondó*, a *Magyar Merkurius* vagy a *Hazai Tudósítások* hirdetéseiről, valamennyi esetben a kötet, vagy kötetek ismertetése kerül lényegi pozícióba, a feltételezett olvasóközönséggel folytatott ideologikus beszédmód látványos háttérbe-szorulásával. Landerer Mihály rendszeresen tudósít a pesti József-napi,⁴² Medárd-napi,⁴³ János-napi,⁴⁴ Lipót-napi⁴⁵

³⁹ ESCARPIT 1973, i. m. 58.

⁴⁰ SZALISZNYÓ Lilla, „Imhol a' Jelentés”, *A magyar irodalom propagálása a 19. század első évtizedeiben = Piacok a társadalomban és a történelemben*, szerk. Halmos Károly, Kiss Zsuzsanna, Klement Judit, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2014, 373; vö. KULCSÁR 1943, i. m. 15–16.

⁴¹ Fontossága már a *Mindenek Gyűjtemény*ben megfogalmazódik, amely a hirdetések kapcsolatképző funkciójára irányítja a figyelmet: „A' két Hazában lévő Könyv-nyomtató Urak, ha idején tudósítanak minket az eránt, minémű új Könyveket kívánnak a' Pesti Vásárookra le-vinni vagy küldení, azokat is hírül adjuk Gyűlyteményünkben, hogy tudja mind a' két Haza, minémű új munkák jönnek világosságra, 's hol és kinél, 's mitsoda árron szerezhesse-meg akármellyikét is, – az a' ki olvasni szeret. Sőt a' melly Tüdös Hazafijak akármelly tudós munkákon dólgoznak, azt is ha meg-tudhatjuk, készek lészünk előre meg-jelenteni, hogy ne talám magók is ugyan azon munkákban fáradozzanak.” *Mindenek Gyűjtemény*, 1789/1. negyed, 13. levél, 208.

⁴² *Magyar Hirmondó*, 1797. márc. 3., 277–280; *Magyar Hirmondó*, 1798. márc. 6., 320; *Magyar Merkurius*, 1795. márc. 6., 283–288; *Magyar Merkurius*, 1796. febr. 26., 242–244; *Magyar Merkurius*, 1798. márc. 2., 269–270.

⁴³ *Magyar Merkurius*, 1795. máj. 15., 547–548; *Magyar Merkurius*, 1796. ápr. 26., 498–500; *Magyar Kurír*, 1803. máj. 3., 559–560; *Magyar Kurír*, 1803. máj. 10., 590–592.

⁴⁴ *Magyar Kurír*, 1803. aug. 16., 221–224; *Magyar Kurír*, 1803. aug. 19., 237–240.

⁴⁵ *Magyar Hirmondó*, 1798. nov. 6., 590–592; *Magyar Kurír*, 1798. okt. 30., 553–554; *Ma-*

vásárokon megvásárolható köteteiről, részletes, az egyes kötetek címleírásai mellett a kiadványok méretét, árát, s egyéb paramétereit ismertető könyvlistákon keresztül. Rendszerszerűvé váló hírlapi jelenlétét az említett orgánumok felületén nagy számban közzétett jelentés, tudósítás vagy hirdetés szemlélteti. Következetes hirdetői gyakorlatával keveseknek sikerül lépést tartani, Wéber Simon Péter, Kiss István, Hartleben Konrád Adolf hasonló tudatossággal, de kevésbé rendszeresen, Eggenberger József vagy Trattner Mátyás inkább alkalmoszerűen szerepel a hírlapi nyilvánosságban. Sokatmondó, s szempontunkból alighanem példaértékű Hartleben a *Magyar Kurír* 1808. november 18-i számában közzétett jelentése (*Hartleben Konrád Adolf Könyváros' boltjában a 'Két Választó fejedelmekkel által ellenben lehet találni még ezen új Könyveket-is*), melyben a kilenc tételű könyvlistából nyolc tétel a saját kiadásában megjelenő románra vonatkozik.⁴⁶ Szó sem esik „szép nemről”, „tudós publikumról”, „hasznosságról”, vagy „pallérozásról”, a jelentés egyértelműen értékesítendő terméként tekint a felsorolt kötetekre, s így azok legrelevánsabb komponensét, az árat igyekszik minden esetben feltüntetni. A korszakban közzétett hirdetések, jelentések és tudósítások szerteágazó konglomerátumából e fenti közlemény tekinthető a korszak egyetlen, szinte csak románokra összpontosító hirdetésének. Tartalmi összetételét, s publikálásának körülményeit tekintve nem véletlen, hogy éppen az 1807 és 1808 közötti kiemelkedő időszakban kerül a nyilvánosság elé. E két esztendő, a sorozatokban kiadott kötetek és az őket tematizáló hírlapközlemények számát tekintve ugyanis egyértelmű *kulminációs pontként* értelmezhető, ti. az említett románsorozatok közül egy időben működik a *Téli és Nyári Könyvtár*, a *Flóra*, az *Eredeti Magyar Románok* és a *Mulatságos Könyvtár*.⁴⁷

Arnyalatnyi terminológiai különbségtétel ugyan mutatkozik az egyes hirdetés-típusok használatában, tartalmi differenciálás azonban kevés esetben érzékelhető. A „Tudósítás”, „Jelentés”, „Híradás” lényegében egy jelentésmezőbe tartozó „steril” fogalmak, végső arculatukat a kiadói „felhasználás” során, a periodikák felületén nyerik el. Pontos elkülönítésük ezért ütközhet problémába.⁴⁸ Mindezeket túl a kiadók eltérő formai kritériumok szerint teszik közzé hirdetéseiket: egyesek csak a címek felsorolására szorítkoznak, mások részletesebb könyvészeti adatokkal, (a pragmatikus szemlélet előtérbe-kerülését illusztrálendő) az értékesíteni

gyar Kurír; 1799. okt. 25., 544; *Magyar Kurír*; 1803. nov. 1., 567–568; *Magyar Kurír*; 1803. nov. 8., 598–599; *Magyar Kurír*; 1803. nov. 15., 630–632.

⁴⁶ *Magyar Kurír*; 1808. nov. 18., 654–656.

⁴⁷ Beleértve a sorozatoktól függetlenül kiadott köteteket, 1807–1808 között összesen huszonegy román hagyta el a nyomdaprést (Ajtay Sámuel, Bachich József, Dugonics András, Farkas Ferenc, Fáy András, Gorove László, Holosovszky Imre, Ilosvay Sámuel, Versegly Ferenc, s mások munkái). Vö. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941, 361–385.

⁴⁸ Vö. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, II, III, VI, Pest, Emich Gusztáv–Athenaeum, 1864–1874, 1591, 250, 479.

kívánt kötet méretével, árával egészítik ki híradásaikat.⁴⁹ Csupán a gyakorlat következetességében észlelhető azonosság, a gyakorlat részleteiben minden kiadó személyes érdekei, s elképzelései szerint járt el. E heterogenitás részben azon problémára is visszavezethető, hogy maguk a lapszerkesztők sem egységes, letisztult koncepció szerint szabályozták a hirdetések közzétételét. Horvát István és Ferenczy János például több esetben éles kritikával illeti, hogy Kultsár differenciálatlanul rendezi el a *Hazai Tudósítások* reklámfelületén publikált hirdetéseket. Levelezésükben hol szélhámoságát, felelőtlen ígéreteit teszik szóvá, hol a haszontalannak ítélt tudósítások igénytelen kiválasztását és közlését kárhoztatják, gyakran „hulladéknak”⁵⁰ minősítve Kultsár meg nem nevezett forrásait. Kritikus elítélésükben egyikük sem jósol hosszú életet az „ezermesterségü”⁵¹ Kultsár lapjának.⁵² Mint utólag kiderült, nem lett igazuk.⁵³ Bár a század első évtizedére a hírlapok és folyóiratok felülete viszonylagos „versenyterepet” is szolgáltatott a kiadók számára, a jól kimunkált hirdetések alapuló népszerűsítés önmagában még nem bizonyult elegendőnek egy vállalkozás sikeressé tételéhez. Ehhez kézenfekvő példaként említhető az *Eredeti Magyar Románok* koncepciózus, mégis bevégezetlenül maradt esete.

⁴⁹ SZALISZNYÓ 2014, i. m. 375.

⁵⁰ „Kultsár Úr Toldi lovaként a' szemeteken gyűti össze Tudósításait”. Horvát István levele Ferenczy Jánosnak, 1806. dec. 1., *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. Soós István, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae, Magyar Tudósok Levelezése, 2), 44. Másutt: „Tek. Kultsár Uron, ne hogy Toldi lovaként a' szemeteken kényszerítették Tudósításait keresgélennie, segíteni iparkodtam egy kevesé, mert arról meg vagyok győzve, hogy kevés értékű lehet az, a' mit szemeteken találhat. Nem is illendő illetén ringy rongyokat egy ditső Nemzet elejébe, millyen a' Magyar, föl adni. Nagyot köll gondolni a' Magyar lélekről: meg sértetik az, ha *gyim gyom partékát* küldetnek meg ítélese alá. – Én, hogy tsak ön magam tsekélységéről szoljak példának okáért valamit, soha sem olvashatom szánakodással elegyült ihletődés nélkül az esőről, szélről, 's egyéb hasonlokról szóló hosszú 's unalmas dadogásokat, mert az üdő viszontagságait minduntalan morogni haszontalanság, 's olyan dolog, mellyet a' szemét kupatzokon is meg lehet akár melly nézőnek látnia. A' Hazai Tudósításoknak Tudósítaniok köll tzeljok szerint: mennyivel válik illyenekből tudósbabbá az olvasó? Kevesebbet ígérjünk, és többet tegyünk egyfelül: másfelül pedig tehetségeinkhöz mérjük ígértünket.” Horvát István levele Ferenczy Jánosnak, 1806. dec. 2., HORVÁT, FERENCZY 1990, i. m. 44. [Kiemelések tőlem – B. N.]

⁵¹ Ferenczy János levele Horvát Istvánnak, 1807. jún. 27. HORVÁT, FERENCZY 1990, i. m. 119.

⁵² Viszonylag korán, a *Hazai Tudósítások* működésének második évében megfogalmazódik a szomorú sors (vizionált) előképe: „ha el gondolom, hogy Kultsár Ujsága vagy haldoklik, vagy közel vagyon a' halálos betegséghez, a' kor mélyen szomorkodom. Utóbbi leveleiben semmit sem lelek, a' mi a' papiros vesztegetést meg érdemlené. Ha így ír sokáig: a' fél esztendő végével senki sem fogja ujság levelét hozatni, 's nem leszen ismét a' Magyaroknak önön Hazájában ujsága”. Horvát István levele Ferenczy Jánosnak, 1807. febr. 10. HORVÁT, FERENCZY 1990, i. m. 76. Levelezőtársa betegség-metaforikáját alkalmazva Ferenczy is hasonló következtetésre jut: „Kultsár ismét tsügged. Ojan az ő ujsága, mint Révai egészsége, hol erőre kap, hol le rogygyan.” Ferenczy János levele Horvát Istvánnak, [1807. márc. 16. után] HORVÁT, FERENCZY 1990, i. m. 89.

⁵³ Vö. LABÁDI 2014a, i. m. 318.

Eggenberger 1806 végén jelenti be a *Hazai Tudósítások*ban egy új románsorozat elindításának tervét, melyet a szerkesztő Kultsár lelkes kommentárral közöl: „Pesti Érdemes Könyváros Eggenberger (Baronai) József Úr olly új szándékról tudósítja a Magyar Hazát, melly neki ditsőségére, minden Hazafinak pedig öröme-re szolgálhat. Halljuk Jelentésének szavait: »Nagy ditsőségére válik az a Magyar Nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításaik által nem hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a járt tanuló gyermek. Megismérni az elme jussait, és tulajdon lelki erejével a természetnek és a régi történeteknek mezejeken új pályafutásra ereszkedni, férfias tselekedet, férfias Nemzetet illet. Kéri azért az alább irtt a Magyar Nemzetnek Tudós Tagjait, hogy a Nemzeti Nyelvhez viseltető szereteteket Eredeti Magyar Románok iratásaik által megbizonyítani méltóztassanak. Ez szerezheth nekik állandó ditsőséget, ez nyujthat a Nemzetnek igazi hasznos mulatságot.« Ehez képest Eredeti Magyar Románokat szándékozik kiadni, és ugyan esztendőnként két kötetet.”⁵⁴ Eggenberger a fordítások deklaratív elvetésével, az eredeti munkák szorgalmazásával tudatosan a Landerer-féle *Téli és Nyári Könyvtár* ellenében pozicionálja sorozatát.⁵⁵ Vállalkozása végül megreked a kezdeti fázisban, a tervezett esztendőnkénti két kötet helyett mindösszesen Ilosvay Sámuel *Palugyay története*, valamint Verseghy Bárá *Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György* című műve jelenik meg a rövid életű sorozatban. Ráadásul egyik sem tekinthető eredeti alkotásnak, így a megvalósítás végül nem csupán a koncepciónak, de a sorozat címének is ellentmond. Esete, a *Rózsa Szín Gyűjtemény*, a *Téli és Nyári Könyvtár* és a *Flóra* többkötetes sorozatainak árnyékában a termékutánzás gyakorlatának kevesebb erőfeszítéssel járó, de annál kockázatosabb vetületére hívja fel a figyelmünket. Hogy Eggenberger vállalkozásának sikertelenségét milyen mértékben befolyásolhatta a korábban indult sorozatok népszerűségi faktora, nem áll módunkban rekonstruálni, a nyilvánvaló ellentétek jelenléte azonban több esetben érzékelhető. Súlyosbodásukhoz pedig a hírlapszerkesztők, különösen Kultsár feszültségkeltő kommentárjai is hozzájárulhattak. A *Flóra* harmadik kötetét népszerűsítő jelentésében például egyértelmű malíciózus hangvétellel utal a *Rózsa Szín Gyűjtemény* és a *Téli és Nyári Könyvtár* korábbi sorozataira: „Hiero Syrakusai Király’ Történetei. – Pesten N. Kis István Könyvárosnál 1807. 12öd formában. Ezen tiszta Magyarorsággal, és elmés elrendeltetéssel készült Költeményes történet *árnyéket von mind azokra, mellyek vagy a időtől, vagy a borítékról veszik nevezeteket*, és ugyan azért a tárgyakra nézve épen semmi válogatást nem mutatnak. Bár tsak az afféle álomlátások, késértetek, s több olyan gyáva lelkeknek táplálásaikra szolgálható munkák ne terhelnék Nemzeti Literaturánkat! – Ezen itt említett Hieró történetei válogatott tárgyakat nyujtanak az olvasásra, és szép rézre metszett képpel vannak felékesítve.”⁵⁶ Kultsár kritikus viszonya a korábbi sorozatokhoz egy láthatatlan,

⁵⁴ *Hazai Tudósítások*, 1806. nov. 22., 351–352.

⁵⁵ LABÁDI 2014a, i. m. 326–327.

⁵⁶ *Hazai Tudósítások*, 1807. aug. 15., 111. [Kiemelés tőlem – B. N.]

a románsorozatok között kitapintható pozíció- és konkurenciaharc kontextusában értelmezhető.⁵⁷

Problémák eszerint már a korai fázisban jelentkeztek. Sőt – amint az Landerer Mihály jelentéséből kitűnik –, a kiadókat bizonyos esetekben olyan váratlan szituációk is hátráltatták, amelyek egyrészt felboríthatták az adott kötet esetében végzett anyagi kalkulációkat, másrészt a szervezetlenség gyanúját keltve esetleg rossz fényben tüntethették fel a sorozatot az olvasók előtt. E problémával Landerer Mihály már a *Téli és Nyári Könyvtár* első kötetének esetében találkozunk: „Mivel a' Nyári, és Téli Könyv-tárnak jelenvaló első Része a' Betűknek aprósága miatt kevesebb árkusokban, mint eleintén a' Ki-adó sajdíthatta, foglaltatott légyen, és az el-tökéllt szándékának egyedül az a' tzelja, hogy a' tudós Olvasóimnak mennél tűrhetőbb árron könyvekkel szolgálhasson; erre nézve már hírül adott ár-rát egy forintról 45 krajtzárokra le-szállította.”⁵⁸ Hogy a csorbát kiküszöbölhesse, Landerer a nyomtatói hibát ügyes fogással az olvasóközönség anyagi érdekeire érzékeny kiadói magatartás hangsúlyozásával igyekszik elfedni. A hasonló bonyodalmak elkerülésére azonban nyilvánvalóan minden kiadó figyelmet fordított, hisz a sorozatos tévedések az esetleges előfizetők elvesztésének veszélyével fenyegethettek. A kötetek döntően prenumerációs rendszerben történő értékesítése ugyanis arra figyelmeztet, hogy „a könyvkiadás industrializációjának nem minden eleme volt még teljesen életképes”.⁵⁹ Ilyesféle problémával szembesülhetett Hartleben is, amikor a *Mulatságos Könyvtár* második kötete mégsem az eredeti koncepció szerint jelent meg, Landerer magyarázatával ellentétben azonban Hartleben nem szolgál hasonló mentséggel. Számára fontosabb, hogy még lehet kapni a sorozat első kötetét: „Ezen Könyv-tárból minden Hónapban megjelenik egy Kötet, mindenike egy egy Románt foglal magában, 's magánosan is megvehetni. A' második Kötetben már nem *Almarik*, hanem egy más Román: *Rózika' Titkai*, jön ki. Az első Kötetet is, ezen tzm alatt: *Lelemények*, magánosan meg lehet szerezni.”⁶⁰

Az ún. „industrializáció” hosszadalmas, a formálódó olvasóközönség növekedése lassú tendenciát mutat⁶¹ – e visszatartó körülményekre vonatkozó elégedetlenségeinek a korszak értelmisége gyakorta hangot ad.⁶² Talán érthető, hogy Trattner János Tamás miért érzi parancsolónak, hogy folyóiratközleményben

⁵⁷ LABÁDI 2014a, i. m. 316–320, 327.

⁵⁸ *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei*, Öszve-szedettek, és magyar nyelven kiadattak hiv unokája által, Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihálynál, 1805, [200].

⁵⁹ SZALISZNYÓ 2014, i. m. 369.

⁶⁰ HOLOSZVSKY Imre, *Rózika' Titkai*, Pesten, Hartleben Adolf Könyvárosnál, 1808, [2].

⁶¹ HABERMAS, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szervezéváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. Endreffy Zoltán, Glavina Zsuzsa, Bp., Osiris Kiadó, 1999, 85–101.

⁶² Vö. KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, I, 1927, 393–395; KULCSÁR 1943, i. m. 80–81.

értekezzen az előfizetések szükségességéről.⁶³ Trattner nehezményezi, hogy az olvasóközönség (de főként a könyvvásárlók) csekély száma miatt a könyvkiadás még mindig költséges, s kockázatos vállalkozásnak tekinthető, ebből kifolyólag továbbra is szükség van a hallgatólagos becsületkódexen alapuló előfizetési rendszer fenntartására: „még nállunk kevés a ’ könyvvevő, de sokkal több az Olvasó; ezen okokra nézve az olyan Szerző, vagy pedig Kiadó a ’ ki pénzét kockára nem akarja és nem is teheti, szükséges, hogy előfizetést hirdessen, és ezen úton béggyüendő pénzzel a ’ nyomtatást vihesse, más részről pedig elérje azon tztelt is, hogy Munkája ez által inkább esméretessé tétessék a ’ két Hazánkban.”⁶⁴ Más kérdés, hogy a prenumeráció hosszú évtizedeken át fenntartott rendszere elsősorban kiadói érdekeltségből működött, a szerzőkre (s nem mellékesen az előfizető személyekre) kényszerű teherként nehezedett.⁶⁵

Említett példáinkból kitűnik, hogy az olvasók megszólítása, az értékesíteni kívánt kötet széles körű megismertetésének feladata milyen hosszú időn keresztül meghatározza a könyvkereskedelem alakulását, a románirodalom térhódítását. Tegyük hozzá, az értékesítési szempontok a kiadási procedúra szerteágazó feltételrendszeréhez, valamint a magyar nyelvű olvasóközönség változó kívánalmaihoz igazodva szüntelen módosulási kényszernek voltak kitéve. Románsorozataink régi századfordulós prosperálása azonban lehetővé teszi azt az óvatos következtetést, hogy e sorozatok, főként a *Rózsa Szín Gyűjtemény* és a *Téli és Nyári Könyvtár* egyes kötetei relatív népszerűségnek örvendtek az olvasóközönség előtt, fogyasztói érdeklődés hiányában ugyanis lehetetlen lett volna a sorozatok éveken át történő működtetése. A románok kiadásának és értékesítésének gyakorlata voltaképp párhuzamosan haladt a magyar nyelvű nyilvánosság kialakulásával, kapcsolatuk már a kezdetektől megmutatkozik, sporadikusan, nem rendszer-szerűen közölt hirdetések keresztül. Minthogy európai viszonylatban a 18. század második felétől fogva a könyvet következetesen kulturális árunak tekintették (fél évszázados fáziskéséssel hasonló átrendeződés kezdeteire figyelhetünk fel a hazai irodalomban is), e gazdasági logika dinamikus előtérbe kerülésével a „piac az addig domináló árucseréről egyre inkább áttért a kapitalista elvek alapján működő pénzforgalomra.”⁶⁶ Ahhoz, hogy a piaci logika szerint kibontakozó, új típusú könyvkiadói gyakorlatok eredményesen közvetíthessék termékeiket a vásárlók felé, szükségszerűen számolniuk kellett a nyomtatóprést elhagyó kiadványaik széleskörű megismertetésének feladatával. A kommunika-

⁶³ TRATTNER János Tamás, *Az Előfizetésnek módja, neme, célja és haszna = Tudományos Gyűjtemény*, 1818/10, 109–115.

⁶⁴ *Uo.*, 110–111.

⁶⁵ Vö. DEMMEL József, „...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot”, *A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2006/6, 650–676.

⁶⁶ WITTMANN, Reinhard, *Az olvasás forradalma a 18. század végén? = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, ford. Sajó Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 337.

tív szövegtípusok látványosan hátat fordítanak a korábbi, a szövegek paratextusaiban mintázódó közönségképzetek, ideologikus beszédmódok konszenzuális alkalmazásának, egyértelművé téve, hogy e gyakorlat, a széles értelemben vett nyilvánosságtól paradox módon elzárt retorika önmagában kielégítetlenül hagy számos, a kötet sikeressé tételéhez szükséges feltételt. Világos, hogy ezt követően a kiadók már tudatosan számot vetnek a hírlapok nyilvánosságteremtő és -közvetítő szerepével, melynek következményeként fokozatosan diszkurzív tevékenységgé alakul a románok hirdetésének gyakorlata. Dinamikus térnyerésük pedig a habermasi polgári nyilvánosság kialakulása felé mutat. A két elkülönített forráscsoport vizsgálatából az a konzekvencia szűrhető le, hogy a korszak kiadói számára az olvasóközönség megközelítésében és megnyerésében a konkrét gyakorlati tevékenységek kerülnek domináns pozícióba, egyértelművé téve, hogy pusztán ideologikus toposzokat felvonultató szövegekkel már nem tehető sikeressé egy deklaráltan gazdasági szemlélet erőterében formálódó vállalkozás.

BÉRES, NORBERT

**'Roman – et quoi de meilleur qu'un Roman'
– stratégies de popularisation du genre**

L'auteur de la présente étude se propose de reconstruire les pratiques éditoriales, publicitaires et de diffusion des collections de roman aux 18e–19e siècles. Il est notoire que le tournant du siècle est la période de la conquête de la prose en langue hongroise et de l'essor quantitatif du roman. L'accroissement spectaculaire du nombre des romans publiés a rendu nécessaire l'établissement d'un régime de financement et de diffusion, ainsi que la mise en place de techniques publicitaires efficaces. Les types de textes correspondant à cette logique – le 'rapport', 'l'avis', la 'recension' et enfin le 'compte-rendu' – illustrent la sortie de l'activité publicitaire de la sphère privée: les attraites des livres déjà publiés (ou en cours de publication) y sont détaillés pour capter l'attention d'un public très large. Il est indiscutable que la diffusion et la commercialisation de cette marchandise qu'est le livre devient une préoccupation majeure des éditeurs de l'époque. Les annonces et les comptes-rendus parus dans les périodiques ont non seulement contribué à la diffusion plus efficace des produits, mais ils ont également créé la possibilité d'un discours critique littéraire. Afin de pouvoir interpréter dans son contexte la promotion de la prose et le triomphe du roman au tournant des 18e–19e siècles, il convient de se servir des méthodes que nous fournit la sociologie de la littérature.

Keywords: 19th century, History of publishing, Press History, Prose, Book series

BODROGI FERENC MÁTÉ

**Műfaji alapú szövegmozgások, hagyománymintázatok
az *Aurora. Hazai Almanach* zsebkönyveiben***

Kontinuitás és diszkontinuitás, sémák és keretek

Műfajban lenni

Műfaj történeti monográfiájának összegzésében Imre László azzal a mentegetőzéssel indít, hogy „[a] műfajok szerinti vizsgálódás a leghagyományosabb, mondhatni legiskolásabb, s ennél fogva minden bizonnyal avult eljárás módnak mutatkozik sokak szemében”¹. Egyébként is jellemzőek azok a mai figyelmeztetések, melyek szerint a 20. század legjelentékenyebb irodalomelméleti irányzatai igyekeztek eltávolodni a műfaj kategóriájától, „nem óhajtottak a műfajjal gondolni”². Ha van is mindebben jókora igazság, az mindenesetre szintén szépen igazolható, hogy az ún. műfaji emlékezetnél³ jóval több, ami az egyes, immár klaszszikusnak számító modern irodalomelméleti ajánlatokban tetten érhető a műfaj kategóriájából az orosz formalistáktól Iseren és Genette-en át, mondjuk Jaussig.⁴ A műfaj tehát felettébb rugalmas és ellenálló fogalomnak látszik, mely mind

* A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 315.

² JENEY Éva, *Műfajtalán-e az elmélet?* = *Helikon*, 2016/3, 357.

³ Thomka Beáta a műfaj fogalmának más szakszavakban való túlélését nevezi így (vö. THOMKA Beáta, *Narratív formatervezés = Uő, Beszél egy hang, Elbeszélők, poétikák*, Bp., Kijárat Kiadó, 2001, 12).

⁴ A formalistákhoz vö. „Akár kiinduló tézis gyanánt is elfogadhatjuk Tinyanovnak azt a megálapítását, hogy az egyedi szöveget (mint az irodalom alapegységét) az irodalom egészéhez a műfaj közvetíti.” (IMRE 1996, i. m. 31.) – Iser fikcionalitás-elméletének ún. önbejelentés-konceptiójában a fikciós önbejelentések a szövegek önnön fiktív („mintha”) voltára utaló szövegjelzések, melyek kulturális közösségek egyezményeihez kötöttek; az egyik legfontosabb ilyen „szerződéses” viszony a műfaj. Minden műfajnak saját fikciós szabályrendszere van. (ISER, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius*, ford. Molnár Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001, 33.) – Jauss „paradigmatikus izotópia”-értelmezése a bármely szöveget megelőző elvárás horizontot jelenti, mely „immanens szintagmatikus elvárás horizonttá” alakul át. Az új szöveg az olvasóban felidéli a korábbi szövegekből ismert „elvárás- és játékszabály-horizontot”, amelyet megismétel vagy változtat, meghatározva az adott „műfajstruktúra” játékerét. (JAUSS, Hans Robert, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. Bernáth Csilla = Uő., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, vál. Kulcsár-Szabó Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 53.) – Genette esetén elég, ha csupán alapvető transztextustípusainak egyikére, az ún. architextuális, műfajjelölő kódra gondolunk.

a mai napig nagyszerűen működik, ha a generalizálás rendezőelvéként, vagy éppen a foucault-i⁵ szerző címkéhez hasonlatos klasszifikációs eszközként kezeljük⁶ – ezeknél azonban jóval többről is szó lehet.

Hites Sándor korszakspecifikus, ám teljességre törekvő számvetésében a „műfajtörténeti látószög” irodalmi szövegek nyelvhasználatának és intézményességének együttesét jelenti, amennyiben műfajok akkor létesülnek, amikor adott időszakban bizonyos diszkurzív jegyek ismétlődése a társadalom szélesebb körére nézve intézményesül, és az így előálló normák meghatározzák a szövegek megalkotásának és befogadásának módját.⁷ A műfaj itt olyasféle diszkurzív kényszer általi beszédmód, kommunikatív alapszerkezet, amely egyszerre működik szövegek kereteként és részeként; előzetes alkotási feltétel és utólagos magyarázó elv egyszerismind.⁸ Fontos tézise, hogy a műfaj társadalmi hatóerőként is működik, hisz a műfajválasztás nem pusztán irodalmi konvenció, mert poétikai és ideológiai közösséghez való tartozást is jelez, a műfajok adott rendszere pedig világlátást, világtérlemezést is sugall egyben.⁹

A hermeneutika, az intertextualitás-, vagy akár a diskurzuselméletek szempontjából is alapvető dolgozataiban Bahtyin arról ír, hogy a nyelv használatát az ember mindig valamilyen egyedi, konkrét élőszóbeli, avagy írott megnyilatkozásban valósítja meg, amelynek legfontosabb jellemzője „kompozicionális fölépítése”, ami benne foglalja a beszédtemát és a nyelvi stílust is, alkalmazási területtől és beszédcéltől függően.¹⁰ A nyelvhasználat minden szférájában kialakulnak a rá jellemző, viszonylag állandó közösségi megnyilatkozás-típusok – a konverzációs formuláktól a nagyregényekig –, amelyeket Bahtyin a beszéd műfajainak nevez. Az irodalmi művek összetett beszédműfajoknak (nagy műfajoknak) számítanak, ám olyanoknak, amelyek lényegileg nem különböznek az egyszerű, a közvetlen érintkezésből származó beszédműfajok (kisműfajok) sokaságától, melyeket adott esetben magukba is olvasztanak. Azon túl, hogy Bahtyinnál tehát már köszönés-

⁵ Vö. FOUCAULT, Michel, *Mi a szerző? = Nyelv a végtelenhez*, ford. Erős Ferenc, Kicsák Lóránt, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119–145.

⁶ Értsd: az irodalmi műveket osztályozzuk, csoportosítjuk, származtatjuk, általuk történeti formációk határait, illetve kulturális és társadalmi jelentések törésvonalait azonosítjuk. (vö. SZÁVAY Dorottya, Z. VARGA Zoltán, *Előszó [Műfaj és komparatiztika] = Helikon*, 2016/3, 348; JENEY, i. m. 355.)

⁷ HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfajtörténete a 19. században = Irodalomtörténet*, 2011/2, 132, 137.

⁸ *Uo.*, 133, 136.

⁹ *Uo.*, 140. A műfajiságot más elképzelések is konvencionális „megszokásoknak”, kooperatív avagy hatalmi egyezményeken alapuló „társadalmi intézményeknek” gondolják, amelyek nem univerzálisak, ugyanakkor csupán egy pontig viszonylagosak, s amelyek mind lehetséges világtérlemezéseket építenek föl. (Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alakutáni hatáselméletéről = Literatura*, 1990/1, 57, 76.)

¹⁰ „Ez a három mozzanat, tehát a tematikus tartalom, a stílus és a kompozíció, a megnyilatkozás egészében elválaszthatatlanul összefonódik[.]” BAHTYIN, Mihail, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. Kanyó Zoltán, Síklaki István, ford. Könczöl Csaba, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 246.

kor is műfajban vagyunk, a szó, a megnyilatkozás mindig eleve perspektivikus kontextusban működik, nem társas valóságvonatkozása, hanem társas valósága van, vagyis nem reprezentálja, hanem konstituálja az értelmet: világot teremt.

Szintetizáló jellegű tanulmányában – egyfajta programosan interdiszciplináris kognitív műfajelmélet irányába törve az utat – Simon Gábor is nagy hangsúlyal szerepelteti Bahtyin tanait, s kiemeli, hogy a tipikusságok interszubsjektív konstrukciók közegeiben válnak a műfajt meghatározó tényezővé.¹¹ A séma és a keret vezérfogalmaival operáló távlat vizsgálati pozíciókkal nagyban egyező képet kínál: a műfajok mint viszonylag stabil közösségi-kulturális alakzatok szerkezeti mintákat jelentő sémákból épülnek ki, ahol a séma egyszerre jelent a tapasztalatokból kiemelkedő reprezentációt, illetve a mindenkori új tapasztalatot kezdeményező, annak folyamatában dinamikusan funkcionáló tudást.¹² Bármely összetettségű visszatérő nyelvi minta megjelenése és alkalmazása leírható a keret fogalmával is, így a műfaj kompozíciós sémája is tekinthető keretnek, amely mindig közreműködik a jelentés kialakításában. A műfaj ilyen keretek együttese, melyek egy-egy diskurzusközösség jellemző észlelési mintázatait közvetítik.¹³ Az emberi megismeréssel mélyen összefüggő, műfajkötött nyelvi formatervezés¹⁴ mindezt továbbgondolva egy olyan, médiumhoz hasonló keretet, ad absurdum immateriális médiumot feltételez – a fizikai beszéd és a „testetlen” nyelv analógiájára –, amely nemcsak befolyásolja, hanem egyenesen létrehozza mindazt, amiről az adott szövegtestben szó van.¹⁵

Az *Aurora. Hazai Almanach* című költői zsebkönyv műfaji sajátosságaiból kiinduló jelen dolgozat egy ilyesfajta, komplex műfajfogalmat lát érdemesnek működtetni, ami a fentebbi belátások minden elemét magában foglalja. Ekkor is valamiféle kategoriális alaktani tipikusságról van szó, olyan csoportosítható művekről, amelyek vagy megtartják normahűen a régi tipikusságokat, vagy normaszegő, formabontó módon új tipikusságokat teremtenek a régihez képest, mindazonáltal az ilyesféle műfajfogalomnak nyelvfelfogása és emberképe is van, azon túl, hogy a műfaj történeti dinamikákat is képes megjeleníteni, rekonstruálhatóvá tenni.¹⁶ Az illető, kiemelt hatástörténeti jelentőséggel bíró magyar almanach azért

¹¹ SIMON Gábor, *Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről, Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé = Magyar Nyelv*, (113)2017, 162.

¹² *Uo.*, 151, 155, 159, 163.

¹³ *Uo.*, 160. Mindezek fényében a kognitív aspektus leginkább egyfajta társas konstruktivizmus irányába mutat: a műfaj olyan beszédesemény-típus, mely nem egyszerűen a tudás hordozója, sokkal inkább annak a folyamatnak a része, melynek eredményeként a társas valóság létrejön; kezdeményező és elrendező erő egyszerismind. (*Uo.*, 151.) Megjegyzendő, hogy mindaz, amit a szerző kiváló cikkében elsősorban nyelvészeti illetőségű fejleménynek tart, a kultúratudományok korában – jó pár éve – már bőven jellemzi, alakítja a hazai irodalomtudományos perspektívákat is.

¹⁴ Tágabb, kissé eltérő kontextusban vö.: *Narratív design = Helikon*, 2013/1; THOMKA 2001, i. m.

¹⁵ A műfaj önmagában tehát immateriális minőség, a nyomán létrejövő szövegek ugyanakkor annak nem valamiféle materializált reprodukciói, hanem különféle megtestesülései, performanciái. (Vö. SIMON 2017, i. m. 154.)

¹⁶ Azzal együtt, hogy egyébként is érdemesebb alcsoportok és alsztályok hierarchikus elren-

optimális vizsgálati terep, mert kivételes módon képes felmutatni a műfaji alakzatok szinkrón avagy diakrón kölcsönhatását.

Az orosz formalisták önelnevezésük szerint tudhatóan „specifikálók” voltak, akiknek munkája az irodalmi műalkotás kiugró jellegzetességeinek, tipikus konstrukcióinak kutatásából eredt, a művészetet technikának, írói fogások kompozíciójának tartva.¹⁷ A „dominánsokat”, az egy adott szövegmű lényegét jelentő középponti formaképző eljárásokat és írástechnikákat vezérlő különösségeket vesszük szándék szerint mi is sorra, melyek váltakozásai az *Aurorában* – a maguk módján – korszakalkotóak. A mindenkori többszörös, műnemeken átívelő, de korántsem egyértelmű és szabályos formaváltás olyan koncentrált anyagát viszi színre ugyanis az illető sajtókiadvány tizenhat évfolyama, amely párját ritkítja a magyar irodalomban. Mindezt először a legjellemzőbb vonatkozó szakirodalmi leírások nyomán elevenítjük föl, majd azok részben igenlő, részben elvető kritikája által próbáljuk megfogalmazni saját álláspontunkat a legújabb szakmai kommentárok segítségével – mindvégig inkább a tágabb „keretekre”, a makrostruktúrákra, s a jórészt ezekből következő hagyományhorizontok összjátékára figyelve.

Az Aurora első műfaj történeti forgatókönyve (Toldy Ferenc sémái)

Az alapító okiratokat gyártó Toldy az *Aurorához* mindkét szerkesztője, Kisfaludy és Bajza révén is szorosan kötődik, veretes mondataiban körvonalazódó nem kevésbé veretes gondolatalkzatai pedig erősen műfaj tudatos konceptusok:¹⁸ az övé az első kísérlet az irodalomfejlődés rendszerszerű koncipiálására, illetve műfaj történeti alapú szegmentálására.¹⁹

Az *Aurora* históriájának taglalását Kazinczy munkásságának ismertetése előzi meg tankönyvében, egyszerre tartva tőle távolságot, s egyszerre méltányolva benne egy megelőző, előkészítő korszakalakzat betetőzőjét és egyben reprezentánsát.²⁰ A rapszódia, a „hymnuszi lendület”, a „díthyrambi tűz és erő” meghonosítása nála mind a széphalmi érdeme, Toldy bizonyító példái pedig éppenséggel Kazinczy aurorás költeményei lesznek.²¹ Mindazt, amit ő jelent, ugyanakkor meghaladandó minőségnek tekinti ez az irodalomtörténet. Amikor Helmecezy Mihályt a nyelvújítás „legrettenthetetlenebb bajnokának” nevezi (22), a témában mind-

deződése helyett számszerűsíthetetlen változatok folytonosan áttűnő összjátékának szivárványszerű mintázatairól beszélni. (Vö. IMRE 1996, i. m. 22–24.)

¹⁷ IMRE László, *Sklovszkij prózaelmélete* = Uő, *Az irodalomtudomány távlatai*, Bp., Nap Kiadó, 2014, 87.

¹⁸ Ld. IMRE László, *Műfaj és rendszer Toldy Ferencnél* = Uő, 2014, i. m. 106–114.

¹⁹ *Uo.*, 114.

²⁰ *Uo.*, 109. A széphalmi mesterben „műfaji szintetizálót” ünnepel. (*Uo.*, 112.)

²¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalomtörténet tankönyve IV., A magyar nemzeti irodalom története a legrégebbi időktől a jelenkorig rövid előadásban II.*, Athenaeum, Pest, 1873, 16. (Az illető szöveg hivatkozásai a továbbiakban az idézet után, zárójelben.)

untalan felvillanó ironikus viszonyulásából kapunk ízelítőt. A „classicisták” és „érzeményesek” kifejezőmódja ugyanis minden erénye ellenére „idegenszerű”, amin azért túl kell lenni; az „Auróra-kör” ezt „irtja ki” a magyar költészetből (23).

Az *Aurora*-korszak, az „újiskola” kibontakozásának kezdetén – jórészt Kazinczynak köszönhetően – a költői nyelv már elvált a próza nyelvétől, de az igazi ún. „tárgyi költészetet” (epika, dráma) hiányolja még Toldy. Az „élet nyelve” pedig, a hangsúlyozottan „alanyi költészetben” (líra), még nem része költészetünknek, vagyis a szerző épp a „realitást” – legyen is az nála bármi –, a valóságvonatkozást, az ekképpen hitelesített érzelmeket hiányolja a megszólalásmódok sablonosságai és kliséi helyett (mindezt nem mellékesen Kisfaludy Károly fogja majd nála megvalósítani) (29). Az *Aurora*, de még inkább vezére, Kisfaludy Károly itt integráló, csoportképző teljesítményével műfaj-katalizáló erő: a novellát meghonosítja, megreformálja a drámaírást: „az új iskola az ő vezérletével győz az Aurórában” (32, 39). Az *Aurora* műfaji vívmányai hosszan sorjáznak Toldynál: románc, ballada, költői beszély, „kisebb epos”, elbeszélés, novella, „költői regény”.²² A legfontosabb változás, hogy az *Aurora* (mint kvázi műfaj történeti intézmény) „levetette a költészet idegenszerűségeit és felvette új elemül a *népiest*” (39).

Bár, mint Imre László írja, a regény történetének rendszerszerű kiépítésétől Toldy elegánsan eltekint, azért fontosnak tartja rögzíteni, hogy a „classicismus”, mely a megelőző érában Kazinczynál, Berzsenyinél, Kölcseynél és Bajzánál éri el betetőződését, Kisfaludy Károlynál és Vörösmartynál a „regényessel” szövetkezik (147). Ez mintegy a „romanticizmus” egyik kulcsa is egyben. 1830 óta a drámai és elbeszélő költészetben már ez a saját „romanticismus” uralkodik, a „lyrában” mindamelllett a „classicisták epigónjainak” hosszú sora tartja még magát.²³ A líra csúcseit kezdeményező szerepével Kisfaludy Károly, a nagy barát és bajtárs Bajza József, illetve nem utolsó sorban Vörösmarty jelenti, utóbbi főként „hazafiúi” költeményeivel (149).

Ahol bővebben van mit méltányolni, laudálón felmutatni Toldy szemében a lírai műnem fejleményein túl, az a dráma és az eposz tereuma. A dráma egyértelműen Kisfaludy Károlyt jelenti számára (32, 34), az illető tankönyvfejezet címe már önmagában is beszédes: „Drámai költészet. Kisfaludy Károly annak megalapítója” (32). Az „óclassicai szellem” és a „nemzeti tartalom” kölcsönhatása, „összeforradása” Horvát Endre epikus szövegműveiben jelentkezik először Toldy narratívájában, kialakítva az új „eposi dictiót” (26). Vörösmartynál – aki Horvátot is túlszárnyalva ennek a kategóriának is nyertese: „tetőzője” lesz (45)²⁴ – mindez a „classicai-regényessel” párosul a *Délsziget*, *A Rom*, vagy a *Tündérvölgy*

²² Vö. „Az új iskola valóban korszaknyitó eredményeit is az új műfajok együttes, rendszert alkotó fellépésének tulajdonítva fejtegeti.” (IMRE 2014, i. m. 113.)

²³ A „szelíd érzékenység”, a „formaszigor” több még náluk az „erőnél és eredetiségénél” (147).

²⁴ Imre László is kiemeli, hogy a verses epikában Toldy igazán Vörösmartyt méltányolja (IMRE 2014, i. m. 110.) Vö. még: „[Toldy] Kisfaludy Károlyt mint nemzeti dráma-költőt ünnepli [...] Vörösmartyt pedig mint a nemzeti eposz megalkotóját.” (FENYŐ István, *Irodalomtörténetírásunk kez-*

című munkákban. Fura valószínűtlenségeivel és a korszakban merőben szokatlan imaginárius felhajtóerejével azonban ekkor már nem ez az irány Toldy favoritja (47), sokkal inkább a Czuczor Gergellyel együtt gyakorolt „classicai-nemzeti” alternatíva. Ez a „közös” tapasztalati valóssal, a valamiféleképpen adott közösségi múlt vonatkoztatási mezőivel, textuális referenciáival dolgozva alakítja ki a szövegvilágot, a „nemzeti történelem szeretetével, s az ősi dicsőségtől lelkesedve” (43), a „classicai” jelleg ugyanakkor időtlen kategóriaként nem lép át egy másik episztémébe Toldynál.

Ami Toldy műfajelméleti szempontból is diskurzusalapító erejű értekezését illetően még mindenképp megjegyzendő, hogy a magyar irodalmi alakulástörténet rendhagyó elemei nála éppúgy a rendszer életképességéhez járulnak hozzá, mint a szabályszerűek. Ezeknek a „mutációknak” a sajátos esetét fedezi fel a több más szempontból is kulcspozícióba kerülő Kisfaludy Károlyban, aki azáltal hoz tehát újat, hogy eltér irodalmi előzményeinek normáitól, tipikusságaitól.²⁵

Az Aurora legmarkánsabb műfaji térképe

Fenyő István 1955-ben megjelent monográfiája a legátfogóbb számvetés az *Aurora* műfaji mintázatainak tárgyában mind a mai napig. Alaphipotézise, hogy a külföldi hatás az *Aurora*-ban nem jelentékeny, mert bár az új, „romantikus szellemet” a szerkesztő Kisfaludy Bécsből [sic!] veszi át, ez döntően „műfaji-formai” jellegű, „tartalmában” azonban mindvégig speciálisan saját, Fenyővel: „nemzeti”.²⁶ Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy az első kötetek klasszicizáló és „szentimentális” dominanciával bírnak (27), bennük még – az ekképpen maradi – Kazinczy ízlése dominál.

Fenyő rekonstruálási rendjében az *Aurora* minden új fejleménye, változása a kazinczyánus hagyományok és műfaji-irodalmi perspektívák ellenében határozódik meg (pl. 34), csakúgy, mint ahogy Toldynál láttuk – a zsebkönyv magától Kazinczytól távolodik el autonóm kiteljesedésében. Mint mondja, kezdettől fogva a „patrióta” művek adják meg az *Aurora* sajátos, újszerű, romantikus jellegét; előbb egyfajta „régii típusú nemesi patriotizmus”, vagy ha úgy tetszik, a rendi logika, majd egyre inkább egyfajta „demokratizálódó”, polgári-liberális „radikalizálódás” formájában (28). A „nemzeti epikum” meghonosítása Fenyő szemében a legfontosabb kezdeményezés az *Aurora* új, immár romantikus irányának kibontakoztatása felé (30–31).

A másik epikai újdonság az ún. társadalmi novella Kisfaludy-féle meghonosítása, egyfajta, a nemesi rendet bíráló „kritikai realizmus”, melynek egyik

detei, Toldy Ferenc műfaji alapvetése = *A magyar kritika évszázadai*, II, szerk. Sötér István, Bp., Szépirodalmi, 1981, 163.)

²⁵ IMRE 2014, i. m. 111.

²⁶ FENYŐ István, *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., Akadémiai, 1955, 25. (Az illető szöveg hivatkozásai a továbbiakban az idézet után, zárójelben.)

legszebb megvalósulása az 1823-as *Tollagi Jónás viszontagságai* (33, 42), az 1824-es *Sulyosdi Simon* pedig már egyenesen szatirikus társadalomkritika (52). 1824-ben feltűnik a romantikus epika első igazi nemzeti terméke, Czuczor Gergely *Augsburgi ütközet* című eposza is (49), Kisfaludy pedig tovább egyengeti a nemzeti epikum útját *Tihamér* című 1825-ös történelmi témájú kisregényével, mely még akkor is fontos fejlemény Fenyőnél, ha lényegében egyfajta „zsákutcát” jelent túlzó „lovagi vadromantikájával” (40, 50). Kiss Károly 1826-os *A kenyeres vitéz* című novellájával pedig megindul az epikai „népiesség” is (55), mely vonulat, vagyis a népies széppróza csúcását Vörösmarty *Kecskebőr* című írása (1834) jelenti.

Az 1826-os évfolyammal „átüt” a nemzeti epikai irányultság, Vörösmarty e számban több művével már középpontba kerül, többek között olyanokkal, mint az *Árpád emeltetése* vagy a *Cserhalom* (50). A periodika fokozódó közéleti jellege – ami Fenyőnél egyben egyik legnagyobb teljesítménye –, az országgyűlések társadalmi hullámveréseivel szinkronban csak még inkább alátámasztják a tendenciák alakulását, sőt, a műfajok transzformációjának itt e mögöttes politikai háttér az egyik fő mozgatórugója. Ennek a beállítottságnak a nyomán lehet Fenyő meggyőződése például, hogy az új, „liberális eszmeiség” indítja el a zsebkönyvben és a magyar irodalomban a szépprózai műfajok fejlődését (51), vagy hogy az 1825- és 1826-os elbeszélések az országgyűlés előtti várakozás lecsengése miatt kevésbé kritikai töltetűek (52).²⁷ Évről évre soványabb, gyengébb a prózai termés Fenyő narratívájában, a Kisfaludy-epigonok túlsúlyba kerülnek, nincs „kritikai realizmus”, helyette „anekdotázó nemesi elbeszélői stílus” válik uralkodóvá. *A Tündérvölgy* és a *Délsziget* kiseposzainak valószínűtlenül mesés világa is a közéleti kiábrándultság bizonyossága itt, ám Vörösmarty – nagyságára jellemző módon – azért hamar visszatalál a „való világba”, sőt *A két szomszédvár* című 1832-es műve egyenesen a feudalizmus iránti megvetését, a nemesi mentalitásból való kijózanodását tükrözi (87). Vörösmarty ekkorra már nem mellékesen az *Aurora* igazi celebritása lesz.²⁸

Az „ősi dicsőséget feltáró nemzeti eposz” a Bajza-érában már elveszti társadalmi talaját (86), átalakul, mely átalakulást Vörösmarty kezelni tudja, Czuczor pedig például jellemzően nem. Bajza maga is próbálkozik prózai műfajokkal, *Ottília* című 1833-as „szentimentális novellájában” kármáni, wertheri reminiscenciákkal dolgozik, szövegbeépített irodalomtörténeti, politikai reflexiói ugyanakkor poétikai allúzióinál értékesebbek (95). A nemesi „osztálybírálat”, az „antifeudalista” él azért tehát mégiscsak markánsan visszaköszön az *Aurorában* Kisfaludy után is, mely téren Fenyő Kovács Pál (*Mennyi ház annyi szokás* 1835) és Csató Pál (*Egy nap Szliácson* 1834) munkáit emeli ki (96), Kovács Pál *Húsha-*

²⁷ Kisfaludy szatirikus novellisztikája például az országgyűlésbe vetett hitek e továtúnése után nem is folytatódik tovább (78).

²⁸ 1832-ben egyszerre tizenöt műve jelenik meg, mely az adott szám mintegy negyedét jelenti. *Almanach*-beli kiemelt reprezentációja sokat köszönhet a szerkesztőváltásnak, Bajza személyének, aki kevésbé féltékeny, mint Kisfaludy volt... (86)

gyó kedd (1836) és *A' polgárleány* című levélregényében (1836) pedig – szintén nem önellentmondás-mentesen – az éles gúnyt, a szatirikus élt is jól kitapinthatóan látja megint (115). Vajda Péter utolsó lapszámokban megjelenő novelláinak keleti motívika mögé bújtatott ideológiai üzenete a legradikálisabb, leginkább „demokratizáló” jelenségkör ebben a monográfiában. (98)

Az *Aurora* végnapjaiban már kiforrott irányzatnak tartható a népiesség, Gaal József *Pusztai kalandja* (1836) ráadásul már szintén „egyenlősítő tendenciákat” mutat a maga betyárképével (111). Az utolsó évek prózapoétikai összhatását a liberális, polgárosodó fejlődés apoteózisának írásai színezik még.²⁹ A zsebkönyv epikai felhajtóerejét akképpen összegzi a munka, hogy a végső prózai termés már a nagyobb epikai formák (vagyis a regény) felé mutat, s hogy mindezek nyomán a magyar prózafejlődés alapjait rakja le az illető almanach (116).

A lírai fejlemények vonulatának ismertetéseiben szintén Kisfaludyé lesz a főszerep, amennyiben költői működésével ő tartható a romantikus műfajok meghonosítójának a zsebkönyvben (31). Az új típusú képalkotás³⁰ tehát már a kezdet kezdetén megfigyelhető nála, először még feltűnően keveredve a neológia szókinccsével (32). A fiatal kezdőkre az első években egyfajta érzékeny klasszicizmus jellemző; a monográfia külön hangsúlyozza, hogy közülük jónéhányan az ízlésváltás „harcosai”, a romantika „propagandistái” lesznek. (38) Jól illeszkedik a folyamathoz annak felmutatása, hogy Kölcsey maga is „semmitmondó”, sablonos költeményekkel kezd (34), mielőtt a harmincas évek fordulójára elér társadalmi-közéleti veretű költészetének beteljesüléséig (*Himnusz* 1829, *A' tyrann* 1830, *Rákos* 1831) (70). Bajza szintén hasonló, súlytalan pozícióból, német minták érzélgős közhelyeiből indul, de a bordalt már politikai tartalommal „telíti meg” (*Borének* 1826), költészete pedig másrésről a népies líra felé mozdul el (37, 54). Bajza költői hangját mindazonáltal az *Aurorában* leginkább az almanach-líra német mintájú hagyománya jellemzi, az a fajta kötött tematikájú „szobalíra”, mely a „nyugati polgárság kedvenc csemegéje” (92).³¹ Bajza mindvégig kitapintható kettős hangja – formai népiesség és szentimentális-érezlgős líra – ugyanakkor az általa szerkesztett *Aurora* kettős hangja is, a harmincas évek egész magyar költői termésének irányát mutatva. (91)

Az almanach első lírai csúcsteljesítményét már 1825-ben eléri Kisfaludy *Mohács* című költeményével, mely annak a folyton táguló és az *Aurora* alapjellemezőjévé váló, egyre „demokratikusabb” jellegű nemzetfogalom-módosulásnak az

²⁹ Különösen Toldy Ferenc két írását emeli ki Fenyő: Pest-Budáról szóló hármas elbeszélést (97), illetve az *Időszakok és koszorúk* című esszészerű művét (114).

³⁰ A zúgó fergeteggel szembezálló, az elérhetetlen túlsó part felé törekvő tengeri hajós képe például az ő hatására kezd (romantikus) lírai konvencióvá szilárdulni az *Aurorában* (51).

³¹ *A vándor* című 1832-es elbeszélését mindezzel összehangzóan a magyar „szentimentális novella” mintapéldájaként emlegeti prózatörténeti monográfiájában Szinnyei Ferenc. (Vö. SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, I, Bp., MTA, 1925, 106.)

első állomása is egyben, mely a nemesi rendi logikától elmozdulva „össztársadalmi” relevanciákat keres.³²

A nemzeti jelleg, csakúgy, sőt még erőteljesebben, mint az epikában, a népiesség kiteljesedésének irányába tart az *Aurora*-lírában is. Vitkovics nyomán indul a „népdalozás” a zsebkönyvben (*Bácskai népdal* 1827), 1829-ben pedig már huszonnégy közölt népdallal „dönt” a szerkesztő a népiesség irányzata mellett (75), mely Fenyő értelmezésében „alulról jövő támasz” a polgárosodásért, függetlenségért (77). Ez a fajta népiesség azonban nem Kölcsey „nemzeti népiessége” (76), hanem „nemesi népiesség”, amelyet Kisfaludy után Czuczor folytat majd igazán, s csupán az egy Vörösmarty haladja meg dalaival, balladáival (76).

A drámai műnem szintén Kisfaludy nevét hozza először játékba.³³ A több tekintetben műfajképző jelentőségű vígjátékok sora (történelmi és népies alakváltozatokban is) 1826-ban indul a *Mátyás deák* című Kisfaludy-drámával (53), kiteljesedését pedig Vörösmartynál éri el, az 1835-ös *Fátyol titkaiban* (85).

Az *Aurora*-dráma másként reagál a már emlegetett közéleti kihívásokra, mint az epika: a „romantikus múltbafordulás” a színműíró Kisfaludynál az országgyűlési csalódások után megszűnik, helyette megerősödik a kritikai él, a „liberális bíráló tendencia”, nem az előtte rá olyannyira jellemző novellákban tehát, sokkal inkább a vígjátékokban (67). A feudális családi és közéleti intézmények és szokások, a maradi öregek és nemzetietlen arisztokraták egyaránt felvonulnak e drámákban, ideológiai kontrasztot képezve a merőben máshogy látó fiatalokkal és polgári érzelmeikkel. Mindezen túl válik jellemző diszletté a kapitalizálódó, városi tér (68). Kisfaludy nem egyszer több ilyen művet is megjelentet egyazon évfolyamon belül.³⁴ Fenyő monográfiája e műnemben ismerteti a legkevesebb más szerzőségű szövegművet, bár valóban e téren is van a legkevesebb alternatív auktora az *Aurorának*.³⁵

Munkájának végén a szerző mérleget von: míg a „Kazinczy-iskola” vezető műfajai az epigrammák, episztolák, gondolati költemények, alkalmi versek, addig az *Aurora* ezeket vagy átértelmezi, vagy elhagyja. Kezdetben nagy műfaji ingadozás jellemzi a zsebkönyvet – ezt Fenyő kritikaként fogalmazza meg –, ám a „nemzeti ellenállás” hatására (újra szemünkbe ötlük az érvvezetés erőteljes

³² Ennek következő kiténtetett bizonyossága Kölcsey már említett nagy versei mellett VÖRÖSMARTY *Szózata* (1837). Az antik gyökerű heroida mindezekkel párhuzamosan válik a magyar hősök műfajává, főként Horvát Endrénél (50).

³³ „A vígjátékot, akárcsak a novellát, Kisfaludy kezdeményezi a magyar irodalomban.” – mondja Fenyő (68).

³⁴ *A' betegek, A' vígjáték* (1827); *Kénytelen jószívűség, A' hűség próbája* (1828). *Három egyszerre* című 1830-as vígjátéka Fenyő szemében a legsikerültebb ilyen alkotása, „egy pompás szatíra” (68).

³⁵ E ponton érdemes jelezni, hogy Kisfaludynak a drámai műnemet illető „alapító” habitusát, vagyis kiemelkedő személyes jelentőségét – mely Toldynál és Fenyőnél is faktumszerű megállapítás – a legújabb szakirodalom is alátámasztja (vö. SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *A klasszikus magyar irodalom = Magyar irodalom*, főszerk. Gintli Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 404–407, 423–427).

politikakötöttsége, ideológiai motiváltsága) fejlődésnek indulnak a különféle műfajok. Az eposz, az óda már nem a klasszicista tradíció, hanem a nemzeti hősök miatt válik fontossá, a dal, az elégia, az epigramma szintén megújul. 1822-ben a paletta még igen heterogén, a harmincas években azonban már megszilárdult, kiforrott műfaji skálája van a periodikának. A későbbiekben még bőven szóba kerülő ún. *Aurora*-népiesség maga is új műfajokat fejleszt ki, jelentékenyen átalakul a dráma is (123).³⁶ Különösen érzékletes (és tiszteletreméltó), amikor Fenyő pontos számadatokkal érvel a műfajváltozások, műfaj-konfigurációk témát illető korszakváltó jelentősége mellett.³⁷

A jellemző mások

Fenyő István „országgyűlési” logikára felépített *Aurora*-víziója meglehetősen irányzatos és tendenciózus, több – így műfaji – értelemben is. Egyrészt minden münemi szál Kisfaludy Károlynál kezdődik s vele is teljesedik ki, másrészt minden műfaj történeti fejlemény az egyre radikálisabb romantika kiteljesedése felé hat a megelőző kazinczyanus hagyományok teljes meghaladásával. Az *Aurora* szabályos lökésekben jelentkező műfajváltzásait hasonlóképp látja műfaj történeti érdekelttségű értekezésében Horváth Károly is. Ő is elmarasztalólag emeli ki az első évfolyamok műfaji eklektikusságát, szemében még az 1825-ös kötetek sem teljesen „egyértelműek”.³⁸ Kezdetben mindent átjár a klasszicizmus,³⁹ az 1823 és 1825 közötti időszak ugyanakkor a romantikus tendenciák megerősödésének és uralomra jutásának az időszaka is egyben. Bár a fiatal Bajza és Toldy költészete ekkor még a „klasszikus-szентimentális” ízléstartományon belül marad, Kölcsey már írja nagyszabású lírai műveit hazafias-politikai, gondolati-fi-

³⁶ Ugyanitt Fenyő egészen pontosan számbaveszi a legjellemzőbb műfajok első időbeli előfordulását is a zsebkönyvben: 1822: ballada, 1823: novella, 1824: heroid, 1825: kisregény, 1826: bordal, vígjáték, 1830: népballada, 1831: népmonda, 1832: útleírás, 1833: szomorújáték.

³⁷ „[A]z első kötet 66 darabjából 17 epigramma, 5 óda, 4 gondolati költemény mutatja a klasszicista műfajok, – 8 dal és 8 szonett pedig a szentimentális műfajok túlsúlyát. A következő évben 90 különböző művet tartalmaz a zsebkönyv, ebből 36 epigramma, 10 óda, s 5 gondolati költemény, illetve 11 dal, 5 szonett, 4 elégia mutatja ugyanezt” (27). „1822-ben még 17 epigrammát, 4 gondolati költeményt, 8 dalt stb. közölnek. 1823-ban az epigrammák száma 34-re [sic!] ugrik! (Az epigramma a klasszicizáló költőknek volt kedvelt műfaja.) 1824-ben ez a szám már 9-re csökken. Ezzel szemben – míg 1822-ben összesen 1 eposzi részlet s 1 elbeszélés szerepel, addig 1826-ban már 3 eposz, ill. eposzi részlet, 4 novella, 1 ballada, 1 történeti elbeszélés, s 1 kisregény jelzi az epikus műfajok előretörését” (123).

³⁸ HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába*, A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében, Bp., Akadémiai, 1968, 260.

³⁹ Még Kultsár István népdalok gyűjtését szorgalmazó felhívása is ilyen szellemiségű. (*Uo.*, 42.) Szimbolikus jelentőségű momentum Horváthnál is, amikor a szerkesztő Kisfaludy görögös eklogákat kér Vörösmartytól a közízlésre hivatkozva még a húszas évek elején. (*Uo.*, 230.)

lozófiai és népdalszerű témában egyaránt.⁴⁰ Az 1825-ös, a „rapszodikus magyar romantikus elégiát” megteremtő *Moháccsal* megindul a nagy magyar romantikus közéleti versek hulláma, ezen túl pedig az almanach ekkorra már megvalósítja az aktív romantikának azt a jellegzetességét is, hogy a „realista ábrázoló módszer” egyes vonásait érvényesíti (*Tollagi, Sulyosdi*).⁴¹ Sőt, az 1825. esztendő mint a romantika győzelemre jutásának éve korszakküszöb-hermeneutikai jelentőségű, epochális határkö Horváthnál, két eseménye miatt is: a szokásos év végi késlekedés helyett már szeptemberben megjelenik az 1826-os évre összeállított, kivételesen jól sikerült *Aurora*, előzetesen pedig a *Zalán futása*. Az *Aurora* ezen ötödik évfolyama bombasztikus műfaji tűzijáték is egyben.⁴²

Az 1827-es *Aurora* hullámvölgyet jelent Horváth szemében, „a romantika teljes műfaji gazdagsága a következő években bomlik ki teljesen”⁴³. A népiesség „manierjának” irodalmi programmá változása 1828-ban már látványosnak tekinthető,⁴⁴ az 1830. évi *Aurora* pedig a „romantikus csoport” nagy népdal megjelenéseinek lelőhelye – ekkorra alakul ki a romantika műfaji rendszere, teljes gazdagsága is.⁴⁵

A Fenyő monográfiájával egyazon évben megjelenő könyvében Horváth János szintén 1825-re teszi a magyar romantika uralomra jutásának határát, szintén az *Aurora* kontextusában.⁴⁶ Ekkor születik a *Tihamér*, a „történeti novella csúcsa”, melyben Kisfaludy a lovagregényt „haziasítja”,⁴⁷ illetve ilyen csúcs a *Mohács* a lírai műnemben.⁴⁸ Kiemeli ugyanakkor, hogy Kisfaludy nagyon jól ismeri a német almanachok világát, melyekből főként víg novelláihoz kölcsönöz írói fogásokat és megoldásokat,⁴⁹ illetőleg – s ez kiváltképp fontos megállapítás –, hogy az almanach mint médium már eleve befolyásolja szerzői magatartását. Kisebb terjedelmű, a zsebkönyvben is könnyen elférő műveket igyekszik ugyanis „termelni” a közönségnek: epigrammát, dalt, lírai költeményt, balladát, novellát, egyfelvonásost.⁵⁰ Horváth János figyel fel először arra is a szakirodalomban, hogy Kisfaludynál szabályos műfajspecifikus alkotói etapok figyelhetők meg.⁵¹

⁴⁰ *Uo.*, 355.

⁴¹ *Uo.*, 242, 356.

⁴² *Uo.*, 359, 371.

⁴³ *Uo.*, 427.

⁴⁴ *Uo.*, 433.

⁴⁵ *Uo.*, 438, 450.

⁴⁶ HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és iróbarátai*, Bp., Művelt Nép, 1955, 134.

⁴⁷ *Uo.*, 61.

⁴⁸ *Uo.*, 83. Megjegyzendő, hogy Kisfaludy e versét legújabb értelmezései is kitérnek azzal, hogy korszakküszöb-hermeneutikai helyzetbe hozzák (SZILÁGYI, VADERNA 2010, i. m. 356; S. VARGA Pál, „...keressetek alkalmat a' hajdanra vissza nézhetni...”, Mohács emlékezetihelyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában = *Az újrászótt háló*, Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban, Bp., Ráció, 2014, 70–72).

⁴⁹ HORVÁTH 1955, i. m. 54.

⁵⁰ *Uo.*, 22–25.

⁵¹ 1822–1825: novellák, 1825–1829: vígjátékok, 1828–1830: népdalok, balladák. (*Uo.*, 32.)

Szinnyei Ferenc bár korábbi recepciós ágenst jelent, de csupán epikumot vizsgál; az *Aurora* prózai műveit tartja a korszak legnagyobb és legszínvonalasabb közös szövegtörzskének.⁵² Az interkulturális áttételekkel, a nyelvspecifikus műfaji transzferhatásokkal ő vet leginkább számot a klasszikusnak számító monográfusok között: egyenesen úgy fogalmaz, hogy a „víg novella” német hatásra jön létre, Kisfaludy esetén is, a műfajban pedig bár feltétlenül ő a legjobb (iskolateremtő),⁵³ Fáy például méltó versenytársa a „patriarchális világ” leleplezésében.⁵⁴ A műfajváltozat hatástörténeti taglalásánál ugyanakkor már egyértelműen csak Kisfaludy „üde alakjainak” továbbéléséről beszél.⁵⁵ Mint írja, a víg elbeszélés e magyar hangsúlyjaival párhuzamosan fejlődik ki a „történeti novella”, elsősorban az osztrák-német romantika, és a Magyarországon is némi hagyománnyal bíró regeírás hatása alatt, de sablonos ez is.⁵⁶ Harmadik műfajváltozatként a „komoly társadalmi novellát” különíti el, mely szintén elsősorban a német almanach-irodalom hatása alatt bontakozik ki lassan, komolyabb magyar irányítók nélkül. Az osztrák-német (leginkább bécsi) ihletforrás relevanciáját és az általános klisészerűséget Szinnyei lépten-nyomon kiemeli tehát, a legkülönbélebb aspektusok kapcsán.⁵⁷

Hogy Kisfaludy döntően a vígjátékok és víg elbeszélések mestere, Szinnyeinél fogyasztói kérdés, hasonlóan Horváth Jánosnak a zsebkönyv medialitását alapul vevő fentebbi meglátásához: az *Aurorának* a példányok értékesítését optimalizáló szórakoztatáshoz szüksége van jó és mulattató írásművekre, s ilyeneket a szerkesztő eleinte nem várhat másoktól.⁵⁸ Ezek a történetek fabulájuk és szüzséjük tekintetében is utánzóak, a drámakomédiai jellegű jelenetkezéseikben, helyzetkomikumukban azonban olykor egészen kiváló minőségűek;⁵⁹ nyelvezetük könnyed, természetes, „de azért elég neologizmust sodor magával szavakban és szólásokban egyaránt.”⁶⁰

A (vad)romantikus „tündérezés” Fenyő szemében meghaladó köztes állomás a műfajfejlődésben, olyan oldalhajtás, amelyen túl kell lenni – ahogy Kisfa-

⁵² SZINNYEI 1925, i. m. 34–36.

⁵³ „[N]ovellairodalmunkat tulajdonképpen Kisfaludy Károly alapította meg *Aurora*-jában 1823-tól kezdve megjelent víg elbeszéléseivel.” (Uo., 37.) Mint írja, az *Aurora* az új irány orgánuma. (Uo., 29.)

⁵⁴ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, II, Bp., MTA, 1926, 302.

⁵⁵ SZINNYEI 1925, i. m. 33.

⁵⁶ Ua. A rege mint műfaj mélyebb összefüggéseiről: SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a 19. század elejének magyar irodalmában* = Uő., *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 369–388; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus = Sertá Pacifica*, Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára, szerk. Ármeán Otília, Kürtösi Katalin, Odorics Ferenc, Szőrényi László, Szeged, Pompeji Kiadó, 2004, 209–220.

⁵⁷ Pl. SZINNYEI 1925, i. m. 63, 69.

⁵⁸ Uo., 47, 57.

⁵⁹ Uo., 49.

⁶⁰ Uo., 51.

ludy és Vörösmarty ezt meg is teszi –, a témához kapcsolódó osszianizmus pedig csupán felületesen jelenik meg nála. Az *Auroráról* írott 1830-as recenziójában Toldy ugyanakkor épp a tündérezéssel definiálja a „romános” stílust a fantázia szabad áradásának tételében,⁶¹ Vörösmarty „Ó-magyar regéjében”, a *Tündérvölgyben* pedig a magyar őskor nem a korszakban ismeretes krónikák alapján, hanem többek között éppen ossziáni mintára ábrázolódik.⁶² Az illető távlatot tovább bonyolítja, hogy Kölcsey a *Nemzeti hagyományok* című programiratában a tündérezésnél, a lovag-kultusznál és a szerelmi érzelmvilágnál többet lát a valódi romantikában,⁶³ a saját nemzeti múltat érzelmes-bús ritmikus prózában felidéző ossziáni alkotásokat (például Döbrentei Gáborét) pedig Kisfaludy előbb-utóbb „kiszórja” zsebkönyvéből, sőt parodizálja az *Andor és Juciban*.⁶⁴

A „vadromanticizmus” megnyilvánulása Mailáth János aurorás elbeszéléseiben (*Villi-tánc* 1822, *A sóbányák* 1824), de például Szenvey József epikájában is kísértetekkel teli „negatív” romantikát jelent Fenyőnél,⁶⁵ Szinnyei ellenben elismeri a Mailáth-elbeszéléseket, élénk képzeletű, „tündéres” elemekkel kevert, biztos kézzel megalkotott történeti elbeszéléseknek tartva azokat.⁶⁶ Fenyő Fáy András *Sió* című meséjével (1836) és a szerinte Vörösmarty nyomán tündérező *Verhovinával* (Gaal József, 1837) sem tud mit kezdeni; annyit jegyez meg, hogy akkor kezdenek el „tündérezní”, amikor Vörösmarty, túlnöve ezeken, közéletileg már ismét aktív.⁶⁷ Vörösmartynak az illető poétikai távlatához fűződő viszonyát ugyanakkor Horváth Károly mellett a legújabb szakirodalom is ennél jóval összetettebbnek és időben kitartottabbnak gondolja.⁶⁸

Augeiasz istállója (kánonrevízió)

Kisfaludy *Vérpohár* című novelláját (1823) Fenyő eltúlzott, öncélú rémségként interpretálja, e középkorral és temetéssel telt „negatív” (fekete) romantika okait

⁶¹ HORVÁTH 1968, i. m. 373. Az *Aurora* tartalomjegyzékeiben némely ilyen eposzi mű mellett sokatmondóan fel is van tüntetve, hogy romantikus (‘romant.’). Vö. „Régebben a tündéres elbeszélő költeményt látták el romantikus jelzővel a tartalomjegyzékben.” (Uo., 430.)

⁶² Uo., 366. Mint Horváth Károly figyelmeztet, Vörösmartynál a Zalánban „nemzetébresztés” és „tündérezés” még egyszerre van jelen, utána azonban nem az utóbbi meghaladásáról van szó, hanem arról, hogy a két alternatíva egyfajta munkamegosztásban szétválik, egy-egy művét csak az egyik fogja jellemezni, de az markánsan. (Uo., 368.)

⁶³ Uo., 376.

⁶⁴ Uo., 371. Fenyő nem látja ilyen összetetten az illető írói teljesítményt: FENYŐ 1955, i. m. 51.

⁶⁵ Vö. Uo., 40, 59.

⁶⁶ SZINNYEI 1925, i. m. 86.

⁶⁷ FENYŐ 1955, i. m. 115. Szinnyei Fáyról is másként ítél: „A tündéres regék közt említhetjük meg Fáy Andrásnak *Sió* című »tündéres« regéjét (1836), mely igazán szép és élénk képzelettel írt[.]” (SZINNYEI 1925, i. m. 80.)

⁶⁸ Legutóbb minderről, monografikus igénnyel: GERE Zsolt, *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Akadémiai, 2013, 113–180.

pedig az író kezdeti eszmei „tisztázatlanságában”, a nemesi közönség ízlésének kiszolgálásában, illetőleg az idegen példák hatásában látja.⁶⁹ Fel sem merül benne – bár tegyük hozzá, Szinnyeiben sem⁷⁰ –, hogy az illető szövegműködésnek netán ironikus gesztusokkal telt műfajparódia lenne a szervezőereje, a hiperbola alakzata tehát ön- és hagyományreflexív effektus lenne benne, nem pedig kezdeti gyakorlatlanság, ifjonti hév.

A paródiát, a hagyomány játékosan szubverzív párbeszédre hívásának és kiforgatásának jelenségeit Imre László tüzetesen veszi szemügyre Kisfaludy írásművészetében, több, témánk szempontjából különösen fontos megállapításra jutva. „Az elmúlt évtizedekben egyszerűbbnek mutatkozott elődeinél és kortársainál, holott ez legfeljebb egy-egy adott műfajra nézve lehetett igaz, sok műfajú életművének egésze funkcionálisan mégiscsak szenzációs.”⁷¹ – hangzik egyik jellemző végkövetkeztetése. Mint írja, Kisfaludynál egyik műfaj olyan, mintha a másik „laboratóriumi” variánsa lenne, s ő is kiemeli, hogy az életmű más-más periódusában láthatóan más-más műfaj válik nála dominánssá. Ebben a típusú műfaji kombinatorikában nincsen egymástól elzárva prózai és verses forma, alacsony és magas nyelvi regiszter, ugyanakkor ebben a kvázi-laboratóriumban „születik meg az új magyar irodalom, a műfajok »átjárhatósága«, kölcsönös inspirációja útján”⁷². Bár Kisfaludy az eredetiség-mítosz jegyében lép fel, mégis számtalan ponton rá lehet mutatni alkotó gyakorlatának „továbbíró” jellegére,⁷³ azzal együtt, hogy stílusparódiája a maga nemében egészen originális. Ez pedig a romantika túlzó nyelvi dagályosságait, hiperszenzitivitását ugyanúgy célba veszi, mint a kor üressé és rutinossá merevedett frázisait, elavult műfaji beidegződéseit.⁷⁴ A „műfaji tréfák”, az olykor maró ironia, az irodalmi ábrázolás „irodalom”-voltának erős jelzései, az önreflexív alkotásmód, sőt az önironikus és önparodisztikus effektusok újszerű, többértelmű és ambivalens irodalomalapítást eredményeznek Kisfaludynál. Olyat, amely az affirmatív tendenciákat rögtön meg is kérdőjelezi, mintegy vissza is vonja paródiák és travesztiák bevetésével, nem csupán az újítás, hanem az újramondás szellemében is, egy folyton önmagát meghaladó, többszólamú „irodalomalapítás” jegyében, mely romantikát és romantikus ironiát egyszerre jelent.⁷⁵ Vagyis egy sajátos, elfogadva-elutasítva asszimilált műfaji szinterről van szó Kisfaludy esetében,⁷⁶ s ha tekintetbe vesz-

⁶⁹ FENYŐ 1955, i. m. 32.

⁷⁰ Szinnye minden korrajz és valószínűség nélküli, dagályos és erőltetett, igazi jellemeket nem ismerő regeszzerű alkotásnak tartja e „történeti novellát”. (SZINNYEI 1925, i. m. 82.)

⁷¹ IMRE László, *A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái, Kisfaludy Károly = Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Nap Kiadó, 2015, 25.

⁷² Ua.

⁷³ Uo., 22.

⁷⁴ Uo., 21.

⁷⁵ Uo., 6–7.

⁷⁶ Uo., 11. Vö. „Egy új, nagy stílus, a romantika többszintű meghonosítása, többféle műfajon áthatoló formulák, egymást kiegészítő inspirációjával felerősítve, s mindennek újra és újra történő parodikus megkérdőjelezése[.]” (Uo., 25.)

szük mi mindent összegez és folytat, hatástörténeti jelentőségteljesége csak nő. Ráadásul úgy tűnik, olyan erővel lép túl bizonyos irodalmi hagyományokon, úgy rendezi át a nyelvi-szépirodalmi terepet, úgy söpri ki „Augeiasz istállóját”, ahogyan Kazinczy szerette volna nem sokkal előtte, leglátványosabban talán a *Tövises és virágok* című epigrammagyűjteményével. Vagyis Toldy Ferenc az ő személyes jelentőségével kapcsolatosan talán nem is olyan „eposziasan” túlzó, mint amilyen egyebekben szokott lenni.

Mindig Kazinczy (homályos bánat)

A témánkat illető klasszikus szakirodalomban, mint láttuk, két korszakképző határkő rajzolódik ki: 1825 környékén „áttör” a romantika az addigi neoklasszicista-érzékeny irodalmi kereteken, 1830 környékére pedig „győz”; felépül és megszilárdul egy alternatív műfaji taxonómia, átértelmezett és megújított műformákkal, újak születésével, illetve elavult műfaji hagyományok végső elhagyásával. A leváltott normarendszert leginkább Kazinczy Ferenc neve perszonalifikálja, míg az újat Kisfaludy Károly, illetve az általa szerkesztett *Aurora*. Az almanach illetéknéppen korszakváltó jelentőségű epochális periodikává válik, az új, leginkább romantikusnak nevezett műfajfejlődési tendenciák és létrejövő normakészletek orgánumává, médiumává.

Azzal most bővebben nem számolva, hogy Fenyő irányzatos és sajátos értelemben teleologikus olvasatában az *Aurora* klasszicistái egyenesen „elvtelenek”, míg Kisfaludyból árad a sokértelmű eredetiség⁷⁷, az mindenképp leszögezhető, hogy az oppozíciós viszony esetén korszak-retorikai tisztasága azért jócskán megkérdőjelezhető. Köztudott, hogy Kazinczy az antik gyökerekre visszavezetett gondos, sőt rigorózus műfaji-retorikai rendezettség híve, melynek szellemében minden műfaji kategóriához erős szabályozottság nyomán felépített szövegtestek társulnak, sajátos beszédcéllal, kötött tematikával, sajátos hangnemmel (tónussal).⁷⁸ Kazinczy egy efféle, igencsak normatív és kategoriális keretbe próbálja megalkotva beilleszteni például az ún. *suavitas*, az „édes” fenséges leginkább szerelmi, ódai, illetve dalszerű megvalósulásait a zord fenségű *asperitas* ellenében, amelyek eladdig hiányoztak a magyar költői palettáról. A nehézkes „gravitást” igyekszik légiesíteni minden regiszterben, miközben figyel olyan

⁷⁷ FENYŐ 1955, i. m. 57. A kijelentés súlyos még akkor is, ha Fenyő itt netalán arra gondol a romantikus eredetiség jegyében, hogy a klasszicizmus kiüresedett, automatizálódott sablonjai semmiféle saját elvet, gondolatot nem tesznek már (és egyáltalán) lehetővé, illetve ennek az igényét sem vetik fel. E ponton azzal sem számol, hogy egyáltalán a variabilitás, az ismétlődésekben megképződő identikusság helyi értéke egészen más a romantikus korszakküszöb előtt és után; hogy tulajdonképpen inkompenzurábilis áll fenn ezen a téren is.

⁷⁸ Erről legutóbb bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *Egy lehetséges összkép Kazinczy Ferenc 18. századi fordításairól = Nunquam autores, semper interpretes, A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. Lengyel Réka, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 307–326.

nyugat-európai fejleményekre is, mint az epikus humor, a könnyed útleírás, a tár-salkodási novella, vagy éppen maga az ossziáni poétika. Ennek a célkitűzésnek a realizálása nála egy gyakorlatilag egész életen át tartó fordításprogramban kör-vonalazódik, melynek konkrétta vált, koncentrált manifesztációja a *Kazinczy Ferencz' Munkáji: Szép Literatura* kilenc kötetes kiadványsorozata (1814–15). Hogy ez a program, az irodalmi megszólaláslehetőségek differenciált kialakítása mennyire ítéhető sikeresnek nála, nyitott szakmai kérdésnek számít: míg Kölcsey már saját korában azon fanyalog, hogy Kazinczy minden kialakítani szándé-kozott szépirodalmi hangneme ugyanolyanra sikeredett, tehát hogy voltaképpen nem színes különbözőség, hanem papírízű egyazonosság van,⁷⁹ Váczy János példáu-
l – már az utókor nézőpontjának egyik legfőbb szakmai reprezentánsaként – az adott vállalkozás nagy hatástörténeti sikerességét emeli ki: azt, hogy Kazinczy prózaesztétikai összeteljesítménye egyfajta viszonyítási ponttá válik. Kiemelten fontos mondatban fogalmazza ezt meg, melyben ráadásul az *Aurora* is jelenté-keny ágens: „A *Hébe* és *Aurora* novellái nyelvökben és stíljökben az ő magyar Gessneréhez és Marmonteléhez igazodnak.”⁸⁰

Hogy ez a tézis az egyes nyelvi szintek viselkedését és kezelését illetően mennyire így van, hosszabb és különálló grammatikai analízist igényelne, de utal is rá eleget a szakirodalom, amikor Kisfaludy meglehetősen neologista írás-művészetéről beszél lépten-nyomon. Tudható ugyanis, hogy a középponti nagy romantikus vezérre milyen fundamentális hatást tett a *Szép Literatura*, még az *Aurora* szerkesztésének korszaka előtt, a barátok, Bártfay László és Helmecky Mihály iránymutatása révén.⁸¹ Azzal együtt azonban, hogy a szakirodalmi elem-zések rendre kitérnek Kisfaludy nyelvének kazinczyánus színezetére, csupán a széphalmi ossziáni szövegeit emelik ki e hatás szempontjából. Pedig a reprezen-tatív kiadványsorozat számos más ponton is mutatja még a tematikai, stilisztikai, alaktani pretextualitás jeleit, annak ellenére és azzal együtt is, hogy Kazinczy szövegművei hangsúlyozott fordítások. Az általa átültetett, elsősorban goethei drámák ugyanúgy a „feudális családmodell”, legtöbbször a házasság privát intéz-ményének szülők által irányított jellegének tarthatatlanságát fogalmazzák meg, mint Kisfaludy számos vígjátéka, igencsak hasonló valóságvonatkozásokkal (hely-szín, környezet, karakterek). Van mintaszerű útleírás Kazinczynál ugyan-úgy (*Az Etna, A' Római Carneval*), mint önreflexív, „víg”, szatirikus elbeszélés (ld. a Sterne-fordításokat), de kiemelendő az a Kisfaludynál is oly fontos jellemző szintén, hogy az adott prózaszövegek szereplői főként beszélt, vernakuláris nyel-vük alapján válnak karakteresekké, szimbolikusakká (ennek programatikus jelen-

⁷⁹ *Kazinczy Ferenc Művei, Szép Literatura*, s. a. r. Bodrogi Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 1101–1102.

⁸⁰ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I–II., s. a. r. Kováts Dániel, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 664.

⁸¹ Vö. TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly' élete*, Buda, A' Magyar Királyi Egyetem Betüivel, 1832, 17–18; HORVÁTH 1955, i. m. 120, 125; CSAHIIHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, I–II, Bp., Stephaneum, 1931–1933, 117–118.

tőségét Kazinczy már az első *Bácsmegyey* műfajelméleti színezetű előszavában hangoztatja a 18. század végén). A finoman ömlő társalgási nyelv működtetése, amit annyira igyekeznek az *Aurora* novellistái utánképezni, nemcsak a Marmon- tel- és Sterne-fordítások sajátja, de ritmikus prózába hajolva szintúgy megvan a Gessnerben, hogy a már említett és közismertebb ossziáni összefüggéseket ne is ismételgessük.⁸² Még a keleti motívikájú prózára is ad példát a *Szép Literatura* (*A' Szalamandrín* és *a' Képszobor*; *A' Repülő Szekér*), arról nem beszélve, hogy az 1793-as Kazinczy által fordított szomorújáték, a *Lanassza* ugyanúgy bramínokat szerepeltet, s hirdeti ősképszerűen a felvilágosodott eszméket Európán túli szituációba ágyazva, mint Vajda Péter *Aurora*beli orientalista novellái. Itt továbbá az is látható, hogy az a fajta bátor „demokratizáló tendencia”, amit Fenyő olyannyira ünnepel a kései *Aurora* egyes szerzőinél, így Vajdánál is, már a 18. század végének egy kétségtelenül zárványszerű, de többek között éppen ezért jelentős kis szakaszának is sajátja, tehát nem romantikus vívmány, csupán egy beszédmód, hangvétel és többek között szabadkőműves-aufklérista ideologikum revitalizált – és nyilvánvalóan átértelmezett, rekontextualizált – újramondása.⁸³ Ami ebben az összefüggésrendszerben még jellemző és fontos, hogy az ún. „szentimentális novella” *Aurora*-beli mestere, az amúgy is erősen neoklasszicista jellegű „szobalírást” költő Bajza szintén összeköthető a *Szép Literatura* távlatával. *Ottília* című levélregényében ugyanis nemcsak az eddigi elemzők által hangsúlyozott kármáni és wertheri reminiscenciák találhatók meg, hanem a művészeteket, egyáltalán az esztétikaiságot hangsúlyosan tematizáló futamaiban, a szereplők életvitelében, tragikus hangulatában, egész nyelvezetében Kazinczy *Bácsmegyeyje* is. A Bajza-szöveg *Ottíliaja* ugyanazt a Dayka-költeményt éneкли (*Homályos bánat dűlja lelkeket*), mint ami a *Bácsmegyey* átdolgozott, 1814-es *Szép Literaturá*beli változatában felcsendül,⁸⁴ s Kazinczy munkásságáról a szereplők direkt módon (is) társalognak (Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty mellett). Ezek az összefüggések pedig nem tűnnek nagyon közvetettnek, még az időbeli távolságok ellenére, még a fordítás-transzfer ellenére sem. Ugyanakkor rétegzettek, hiszen az ironikus felidézések, paródiák korábbiakban már felvillantott áttételeivel szintén számolnunk kell, mely téren Kisfaludy felettébb elemében van (a *Bácsmegyey* egyes állóképszerű jeleneteinek stílusparódiáját például a *Sok*

⁸² Az ossziáni összefüggések fontosságáról és a *Szép Literatura* korabeli jelentőségéről: MARGÓCSY István, *Kazinczy Ossian-fordítása, posztmodern szemmel = Ragyogni és munkálni*, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről, szerk. Gönczy Monika, Debreczeni Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 99–111. A magyarországi osszianizmushoz bővebben: HÁSZ-FÉHÉR 2004, i. m.

⁸³ Szinnyei szerint ráadásul még csak nem is csinálja mindezt túlzottan eredeti módon Vajda (SZINNYEI 1925, i. m. 241, 243.) A Vajda-prózát szebb színben feltüntetni igyekvő legújabb szakirodalom is középponti érvennyel emeli ki, hogy az illető író az ember nembeli lényegének közössége érdekli, az általános emberi jelleget szándékozik megragadni (vö. SZILÁGYI, VADERNA, i. m. 543.) – csakúgy, mint a *Lanassza* (hasonlóan kérdéses orientalista autentikussággal).

⁸⁴ Erről bővebben: *Szép Literatura*, i. m. 1132–1133.

baj semmiért című 1825-ös novellájában adja). Fenyő a *Pusztai kaland* című elbeszélés újszerű és bátor, mert „radikálisan egyenlősítő” betyár-uraság ellentétét taglalva villantja fel a lehetséges rokonságot a Ludas Matyi témájával és Fazekas Mihály általi távoli megvalósításával.⁸⁵ Úgy tűnik, nagyobb igazsága van, mint amennyire saját, romantikusan eredeti *Aurora*-képeéhez szüksége lenne rá.

És ha már hatástörténeti átkötésekről, hermeneutikai hidakról beszélünk, azt is fontos regisztrálnunk, hogy itt nem csupán írói életművek, hanem publikációs felületek, periodikák is egymásra tekintenek a történő hagyományban. Mert nemcsak arról van szó, hogy az *Aurora* prózatermésében a német ihletforrás döntő jelentőségű – még abban is, hogy az elbeszélést elsősorban leleplezéseként értik (vö. társadalomkritika), illetve hogy erős irány bennük a szociológiai jellegű körkép megrajzolásának igénye –, vagy hogy egyes, saját tradícióból származó szóbeli forma (adoma, anekdota) írásosságba való beledolgozása sokszor markáns szövegszervező elem bennük,⁸⁶ hanem arról is, hogy előszövegeik némelyike konkrétan megtalálható a 18. század végi *Urániában* és *Magyar Museumban*.⁸⁷ E téren a drámai műnem területén sokkal kifejezettebb az új kezdet 19. századi radikalitása, a lírában azonban szintén a régi kapcsolódások tűnnek erőteljesebbnek, főként az *Aurora* kezdeti időszakát illetően.

A műfajáramlás dinamikáinak természete tehát összetettebbnek és rendezetlenebbnek tűnik, mint amennyire azt egy-egy elemző eddig láttatta. Sokkal esetlegesebb, mindvégig „eklektikusabb”, melyen nem lehet olyan egyszerűen túljutni, de amelynek megléte nem is tartható rendszerhibának, sokkal inkább egy kiemelten izgalmas periódusnak, episztemikus rianásnak (Foucault), műfajtörténeti nézőpontból is. S hogy ez mennyire így van ideológiai értelemben véve is, mutatja például, hogy minden tendenciózus letisztulási és a szerkesztők által felülről vezérelt letisztítási folyamat ellenére is mindvégig megmaradnak a birodalompartoló, ún. államközösségi paradigma (S. Varga) effektusai is az *Aurorában*.⁸⁸

⁸⁵ FENYŐ 1955, i. m. 111.

⁸⁶ Vö. IMRE 1996, i. m. 159.

⁸⁷ Vö. „A magyar novella kialakulása a XVIII. század végéhez köthető, talán Kármán [az *Urániában* megjelent] *A kincsásó-jához* (1794). Ez azonban még nem jelenti a műfaj produktivitásának kezdetét. Az 1810–1820-as években válik folyamatossá és magas szintűvé a »novella-termelés« Kiszföldy Károlynak, Fáy Andrásnak s a kisebbeknek köszönhetően.” (Uo., 41.) Szentjóni Szabó László *Első Mária' magyar királynak élete* című történeti elbeszélésének *Magyar Museum*béli két, elkészült folytatása a legújabb szakirodalom tükrében összességében már egy olyan regénytörödéket jelent, amely „igen közel van a 19. századi magyar történeti regény technikájához” (SZILÁGYI, VADERNA 2010, i. m. 400.).

⁸⁸ Amit Fenyő – tegyük hozzá – nem ártall bevallani: FENYŐ 1955, i. m. 73.

Az almanach-népiesség

Fenyő Istvánnál nemcsak Czuczor, hanem a legtöbb Kisfaludy-tanítvány, például Toldy is egyfajta „megnemesített, irodalmi színvonalra emelt népiesség” híve csupán, mely – Horváth Jánossal – idealizált, torz „népszínműi néppel” dolgozik: népdalaiknak a népies formai konvenciókon kívül semmi közük a népihez, a nép mint olyan itt tehát még csak formálisan szerepel.⁸⁹ Ez lesz Fenyőnél az ún. *Aurora-népiesség* kategóriája, mely divatot teremt, s melyet csak Kölcsey, s később Petőfi halad meg.

Amit minden elemző végső soron ugyanúgy rekonstruál, az ennek a népiességnek a természetrajza, a ’lehajlás’ és ’megemelés’ korporális metaforáiban. Fenyőnél – Bajza perspektívájából beszélve – nem le kell ereszkedni a néphez, hanem felemelni egy „magaslati ponthoz”, „őszinte érzésekhez”. Nem kell a helyzetdal, a szerepjátszás: ne a költő „vetkezze le” a maga művészségét, hanem a nép szájából támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal.⁹⁰ Horváth Károly a népdalból indul ki, amely romantikus műköltői műfajjává válik, Kisfaludy eljárását pedig a néphez történő lehajlás tipikus esetének tartja. A Kölcsey és Vörösmarty követte sokkal hitelesebb mód ellenben a költészetnek a folklór értékeivel való felfrissítését jelenti nála: a népköltészet elsajátításával kifejezni a legszemélyesebb mondanivalót is.⁹¹ A mindkét előző interpretációra hatással lévő Horváth János ekképpen polarizál a kérdésben: Kisfaludy és Toldy szemében nem az irodalom, hanem a nép számára kell írni, a néptől vettet megnemesítve visszaadni neki; Bajza és Kölcsey hitében ugyanakkor a műköltőnek mindig önmagát kell kifejezni, adott esetben a népdal formájában is, ezzel gazdagítva magát az irodalmat, fejlesztve tovább a műköltészetet.⁹²

Azzal együtt, hogy nagyon sokszor közköltészet van ott, ahol a korabeliek népköltészetet látnak,⁹³ tulajdonképpen nincs generális különbség Bajza, Kisfaludy és Toldy elképzelése között. A látens módon, de ilyen formájában annál inkább jelenlévő „classical iskola” szellemében ők mindhárman az alacsony (népi, „természeti”) és a magas (esztétikai, „művészi”) irodalom – egyáltalán: beszédmód – különbségében gondolkodnak, melyben az elitirodalom az írott kultúra reprezentánsa, az európai minták büszke nosztrifikálójá és hordozója, a művelődésbeli gazdagodás és az esztétikai igényesedés záloga, míg a közköltészeti/népköltészeti populáris regiszter az igénytelenséggel és a kazinczyánus „Pöbel”

⁸⁹ *Uo.*, 89.

⁹⁰ *Uo.*, 90.

⁹¹ HORVÁTH 1968, i. m. 435, 437.

⁹² HORVÁTH 1955, i. m. 86–87.

⁹³ Küllös Imola és Csörsz Rumen István kutatásai nyomán erről legutóbb: VADERNA Gábor, *A költészet születése, A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19.század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017, 292–297.

primitivitásával azonos.⁹⁴ Az inkább fokozati jellegű eltérés ehhez a középponti oppozícióhoz képest ugyanakkor az, hogy – mint azt S. Varga Pál világosan kibontja⁹⁵ – Bajzánál „természet” és „művészet” éles szembeállításának talapzatán a művésznak teljes szabadsága van a népköltészet mint természeti anyag feldolgozásában, míg Toldynál e mellett a verzió mellett él egy másik, ezzel egyenrangú lehetőség is, mely csak addig a pontig nemesít (ha tetszik, a szükséges klasszicista áthallásokkal: eszményít), amíg a népi még felismerhető marad önmagaként. Ez egyben azt is jelenti, hogy felismeri, megérti a tanulatlan, de ezt a hagyományt jól ismerő „nép” is, s mivel megszépítve kapja vissza, mindezzel egyben primitív ízlését is neveli (emeli), vagyis a metódus elvileg kimeríti a „népboldogítás”, pallérozás eszméjét is. Kisfaludy Károlyt nem csupán azért ünnepli Toldy, mert a „görög istenek” helyébe „házi isteneinket” ültette írásművészetében, hanem mert „szerény mezei virágaival” a még identifikálható népköltészet művészi regenerációját végezte el.⁹⁶ E képzetben az, amit Bajza saját eszményeként megnevez, tulajdonképpen Kisfaludy gyakorlata, hiszen míg Bajza voltaképpen egyfajta népies műköltészetben hisz, amely meghaladja a „természetit”, Kisfaludy művészi népdalokat⁹⁷ hoz létre – Toldyt parafrázálva: a „költészet igényes természetgyermekait”⁹⁸ –, melyekkel az *Aurora*-népiesség egyik legfőbb letéteményesévé is válik egyben. Míg az egyikben tehát a műköltészet gazdagodik a népköltészetből, a másikban a népköltészet „fejlesztéséről” (performálásáról) van szó műköltészeti támogatással. Mindezzel együtt az alacsony kultúra már mindig is a magaskultúra előzetességén alapulhat mindkét esetben, mely a tudatos „írottságban” hisz, miként hangsúlyozottan az írottság elitirodalmát törekszik létrehozni minden egyes *Aurora*-szerző, még a szerb népdalfordításokban is.

Az igazi különbség köztük, vagyis az *Aurora*-népiesség és Kölcsey között húzódik, akinél sem a Bajza-féle népies műköltészet, sem a Kisfaludy-féle művészi népköltészet nem út, mert nála a hagyomány nem meghaladandó nyersanyag, nem felül-esztétizálendő, a népnek megdolgozva visszaadandó örökség, hanem az összkultúra azon része, amely nem idegen, mégoly szervesen nosztrifikált mintákból építkezik, hanem forrás, amelyben a tradíció kontinuum, érintetlenül autochtón, vagyis ami benne van, az már mindig is eleve saját. Az ún. hagyományközösségi paradigma (S. Varga) ezen világlátásával pedig Kisfaludy soha nem fog tudni azonosulni, de nem tud Bajza, Czuczor vagy Vitkovics sem, mert ők a „classica i iskola” evidenciáit működtetik még kultúrafelfogásukban, ezért lesz művi, vagy ha úgy tetszik sajátosan almanach-szerű maga az ún. *Aurora*-népiesség is. A (neo)klasszicizmus még markánsan jelen van; jórészt ebből következően alakul úgy az összkép, hogy a zsebkönyv hasábjain a hagyomány

⁹⁴ Vö. S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban, Bp., Balassi, 2005, 249–250.

⁹⁵ *Uo.*, 261–262.

⁹⁶ A Kisfaludyról beszélő Toldyt idézi S. VARGA: *Uo.*, 260, 264.

⁹⁷ Vö. *Uo.*, 261.

⁹⁸ Vö. TOLDY 1873, i. m. 25. (az eredetiben olvasható 'igénytelen' átirat kiemelése tőlem – B. F. M.)

közköltészetként nem kíván reprezentáns lenni,⁹⁹ de népiként is csupán alakított formákban az, a 'romant' pedig még csak egyéni teljesítményekben jelent korszakos irodalomtörténeti fejleményt.

Heterogén mintázatok (rianás)

Hogy mi miért és milyen mintázatban jelenik meg az *Aurorában*, más szempontok alapján is esetlegesebbnek látszik. A honfoglalás húszas évek eleji-közepi felújuló kultuszát Horváth János például ahhoz az összefüggéshez köti, hogy a nagyhatású tudós, Horvát István ekkor köteleződik el az adott történeti pillanat többoldalú feldolgozása mellett egy életre, erősen befolyásolva az illető kontextusban kulcsfontosságú Pázmándi Horvát Endre írásművészetét is.¹⁰⁰ Ennek az *Árpád Pannónia hegyén* című 1822-es, nyelvezetében, képalkotásában, karakterkezelésében egyébiránt erősen a romantikus szövegszerveződések ismérvei felé mutató prózai alkotása is bizonyossága. Vagyis minduntalan az látszik, hogy a folyamatok nem feltétlenül rendszerszerűek és szervesek: hogy egyéni döntések, egyéni találkozások sokszor sokéves, műfaj-történeti és irodalomtörténeti jelentőségű társas tendenciák meghatározó determinálói. Hogy számos *Aurora*-textus minőségét, alaktanát, beszédtervét, cselekményvezetését, tényszerűségét alapjaiban befolyásolja például az az összefüggés, hogy az illető téma benne van-e, s ha igen miként Fessler Ignác Aurélnak a korszakban nagyhatású, német nyelvű, csupán félig-meddig történetírói igényű munkáiban mint szubtextusokban,¹⁰¹ melyek még Kisfaludy *Tihamér* című történelmi tárgyú nagyelbeszélését is befolyásolják, irányítják.¹⁰²

Ami továbbá az *Aurora* sokszínűségét, inkább polimorf mintsem tendenciózus fejleményeit bizonyítja, hogy a szakirodalmakban általában hangoztatottnál sokkal nagyobb jelentősége van benne a civilizáció és a polgárosodás perspektíváinak,¹⁰³ a népiesség programjával párhuzamosan (s nem feltétlenül ellentmondásosan).¹⁰⁴ Toldy összes *Aurora*-beli epikus alkotása, Trattner szövege, de a leg-

⁹⁹ Ettől függetlenül érhető tetten számos alakváltozatban (pl. bortalok, panaszdalok, bujdosó-énekek, katonáénekek, mondák, epekedő szerelmi énekek, balladák, regék) az *Aurora* közköltészeti rétegzettsége.

¹⁰⁰ HORVÁTH 1955, i. m. 114. A honfoglalási eposz ügyéről legutóbb, átfogó jelleggel: SZILÁGYI, VADERNA 2010, i. m. 356–359.

¹⁰¹ Az illető tényezőről bővebben: HORVÁTH 1955, i. m. 98–104.

¹⁰² Az összefüggést Horváth János, de Fenyő István is rögzíti. (FENYŐ 1955, i. m. 62.)

¹⁰³ A méltányosság kedvéért megjegyzendő, hogy az illető aspektus azért Fenyő monográfiájában meglehetősen nagy hangsúllyal szerepel. Pl.: „Az Aurora maga is a gyorsan fejlődő Pest polgárosodásának tükrözése volt és vissza is hatott a polgárosodásra, propagálta és továbbfejlesztette eszméit.” (Uo., 120.)

¹⁰⁴ Hogy a lapszerkesztő Kultsár Istvánnak a *Hasznos Multságokban* megjelenő 1817-es felhívása szerint a köznép dalaiban az „ártatlan természet” festi magát (Vö. *A magyar kritika évszázadai*, II, szerk. Sötér István, Szépirodalmi, Bp., 1981, 50.), Toldy megfogalmazásában pedig ezek

több ún. „társadalmi novella”, még a „nemesi anekdotázóké” is tele van ugyanis a civilizált polgár, a technika, a város, a művelődés már-már irányzatos-didaktikus propagálásával, reprezentációjával, vagy hiányának kritikájával. Fenyő azt írja, hogy az eredetiséget Toldy nemzetiséggel, ugyanakkor „görögös plasztikával” kívánta ötvözni, a „napkeleti líra” merész képeit pedig az érzések megfegyverező, egy központra összpontosításával; „hősköltészetet óhajt, de olyat, hol a hős mértéktartó, józanságát éppoly nehezen elveszítő, mint nemesi táblabíráink.”¹⁰⁵ Az újabb kutatások nyomán úgy tetszik, nem a hazai ’táblabíró’ figurája a mintaszerű antropológiai hivatkozási alap azonban itt, hanem a nyugat-európai gyökerű *gentiluomo*, *citoyen*, *polite gentleman*, vagy *Bildungsbürger*; az a fajta egyszerre (neo)arisztoteliánus, illetve (neo)platonikus, (neo)sztoicista, illetve (neo)klasszicista csiszolt kultúremler-ideál, akinél a mérték, a moralitás, a tudás, a művészetek és a civilizált közélet alapvető értékfeltételek, s akinek alakja számtalan *Aurora*-szövegben felsejlik.¹⁰⁶ Attól kezdve, hogy Horvát István Árpádja igazi finom úriemberként áll Pannónia hegyén, a *Fátyol titkai* városi tereiig és urbánus értelmiségi szereplőig minduntalan visszatér ez a távlat az *Aurora* lapjain, néha teljes egyértelműséggel (főként tehát Toldynál – aki *Időszakok és koszorúk* című 1837-es írásában nem mellékesen bőven emlegeti laudálón többek között Kazinczyt is –, de az ismertebbek közül Bajzánál is). A témával kapcsolatosan kibontakozik ugyanakkor némi újabb ellentmondás is, amennyiben Fenyő kénytelen megjegyezni, hogy Trefort Ágoston vagy Eötvös József például soha nem csatlakozik az *Aurora*-körhöz, amennyiben ők „polgári értelmiségiek” – akik ráadásul a „régí iskola” Kazinczy Ferencét tekintik irányadó példaképüknek a polgárosodás kérdéseiben (s tegyük hozzá, irodalmi ízlésükben is) –, szemben az *Aurora* vezérgárdájával, akik csupán „köznesemi reformerek”.¹⁰⁷

„Alighanem sem az irodalmiasság, sem az adott műalkotás műalkotás voltát

a „költészet igénytelen természetgyermekéi” (TOLDY 1873, i. m. 25.), még nem jelenti azt, hogy mindez „a civilizáció által meg nem rontottnak a kultusza” lenne (vö. FENYŐ István, *Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése = A magyar kritika évszázadai*, II, 1981, i. m. 46.), vagy hogy egyáltalán civilizációellenes lenne. Annak ellenére állítjuk ezt, hogy a legújabb szakirodalom is civilizációkritikával illeti a magyar irodalmi népiesség egészét (vö. SZILÁGYI, VADERNA 2010, i. m. 404, 482.). Meglátásunk szerint azonban az illető oppozíció nem totális, és nem a folyamatok lényegét érintő jellegű, amit már csak az a tény is alátámaszt, hogy a két program problémátlanul fut együtt az adott korszak egészében, egyenrangúan fontos, párhuzamos jelszavakban (vö. *haza* és *haladás*). A civilizáltság ráadásul bizonyos markáns korabeli hagyományokban egybekel mellett épp a bennünk gyökerező *természet* szép kibontakoztatását jelenti, egyfajta arisztoteliánus társas antropológia jegyében.

¹⁰⁵ FENYŐ István, *Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése = A magyar kritika évszázadai*, II, 1981, i. m. 48.

¹⁰⁶ Az illető antropológiai idealitáskonstrukcióról legutóbb: HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Humboldt, Goethe, Márai – A Bildung-eszmény és a művelt polgár közösségi ideálja = Magyar Szemle*, 2015/9–10, 54–65. Web: http://www.magyar szemle.hu/cikk/20151020_humboldt_goethe_marai_a_bildung-eszmeny_es_a_muvelt_polgar_kozossegi_idealja (2018. 03. 02.)

¹⁰⁷ FENYŐ 1955, i. m. 89, 93.

hangsúlyozó önreflexivitás, sem a stílusparódia, sem a karneváliás kifordítás nem juthatna kitüntetett szerephez Kisfaludy Károly életművében, ha nem olyan időszakban lép fel, melyben a nyelv kérdése előtérbe kerül (nem sokkal vagyunk a nyelvújítás után).¹⁰⁸ A nyelv autonóm kezelésének, s nem pusztán eszköz jellegű használatának számos jele van Kisfaludynál. Nem valószínű, hogy direkt módon érdekelte, foglalkoztatta volna az a bizonyos karteziánus instrumentális-reprezentálóból humboldtiánus valóság- és gondolat-konstituáló minőséggé alakuló nyelvet feltételező felfogás, mely romantikus zárványként van számontartva, s csupán a 20. század elején köszön újra vissza.¹⁰⁹ Az, ahogyan nála működik a nyelv, ugyanakkor a romantikus nyelvfelfogásnak egy olyasfajta fázisos kiteljesedését mutatja, mint ahogyan Kazinczynál a leváltott „privát” nyelvszemlélet a maga idején kiteljesedett.¹¹⁰ A különbség paradigmaticusan éles, reflektált, sőt nyelvelméleti szintre emelt vitaszerű felszínre kerülését konszenzuálisan Kölcsey 1817-es „lasztóci fordulatához” szokta kötni az újabb szakirodalom – miként a romantikus korszakküszöb önbejelentését Teleki József nagyívű tanulmányára hivatkozva¹¹¹ szintén ezekre az évekre teszi 1825 helyett –, reflektálatlanul, vagy ha úgy tetszik gyakorlatiasított formában ugyanakkor az új nyelvszemlélet ugyanúgy mérkőzik a régivel az *Aurora* hasábjain is, évekkel később. Miként küzd egymással – szintén nem programszövegekben (deklaratíván), hanem magában a történő szépliteratúrában (procedurálisan) – az államközösségi, eredetközösségi és hagyományközösségi paradigma (S. Varga) is, a maga inkább autonóm-egyéni (felvilágosult) vagy inkább társas-nemzeti (romantikus) szubjektumképzeteivel. Az összkép tehát sokkal inkább esetleges, mintsem rendezett, sokkal inkább „szívárványszerű”, mintsem „szubordinált”, azzal együtt, hogy azért a sémavezérelt műfaji jellegű igazodásoknak, sablonos egyszerűsítéseknek is van elég nyoma az anyagban.

Az *Aurora* szövegei már egy paradigmaticus erejű nyelvszemlélet-váltás és szubjektumfelfogás utáni pozícióban születnek tehát, bár ezek az illető gondolkodásmód evidenciáit, a paradigmaticus előfeltevéseket nem feltétlenül hordozzák minden darabjukban, sőt: az előfeltevések számos esetben még akkor sem változnak meg a zsebkönyv egyes darabjaiban, ha a transzformált forma erre engedne következtetni. Az adott periodika viszonylag tág időkeretben, tizenhat évfolyamban szétterülő felülete éppen azért érdekes, mert még „legromantikusabb”, harmincas évekbeli utolsó lapszámaiban sem homogén, hanem a sokértelmű bahytini heteroglosszia¹¹² lesz mindvégig jellemző rá. Az eddigi monografikus értékű értelmezések, úgy tűnik, tisztább mintázatokot láttak bele ebbe a történetbe, mint amilyenek abban valójában vannak. A hullámokban érvényesülő, 1825-ben „átütő” és 1830-ra már „győzedelmeskedő” nagybetűs romantika elképzelése tehát

¹⁰⁸ IMRE 2015, i. m. 19.

¹⁰⁹ Az illető nyelvi paradigmaváltásról bővebben: S. Varga 2005, i. m. 351–362.

¹¹⁰ Erről bővebben: Bodrogi 2016, i. m.

¹¹¹ TELEKI József, *A régi és új költés különbségeiről = Tudományos Gyűjtemény*, 1818/2, 48–73.

¹¹² Műfajelméleti keretben történő legutóbbi kontextualizálásához vö. SIMON 2017, i. m. 154.

tarthatatlannak látszik. Mindazonáltal az is jól látható, hogy Bajza már valóban egy átalakított, ennyiben újdonsült előfeltétel-rendszert örököl meg Kisfaludytól, ahonnan már nincs visszaút, de persze az új szerkesztő nem is tekint hátra. Ez a fajta dinamika pedig eltérő árnyalatokban bár, de kitapintható Kazinczy egész pályafutásában is. Debreczeni Attila Batsányi és Kazinczy *Magyar Museum*-os nemzedékét az „avantgárd” jelzővel illeti, melynek lényegét a keletkezése pillanatában megragadható „új” jelenti, a változás keletkezésének leírására adva lehetőséget.¹¹³ Ez a programosan „új” – bár már nyilvánvalóan nem ugyanazt jelenti – az *Aurora* folyóiratot és Kisfaludy nemzedékét is karakterizálja, különbségeiben is felettébb hasonló összjátékot mutatva (megújuló, felülről vezérelt műfaji rendszerkiépülés, episztéméváltó világlátás, újfajta mediális infrastruktúra, átalakuló ideologikum és hétköznapi életvilág). Jelentékeny, már-már szimbolikus összefüggés, hogy a *Magyar Museum* és az *Aurora* megalapítása között éppen harminchárom év, azaz egy hérodotoszi generáció a különbség.

Szöveghagyományok

Az *Aurora* egy hosszadalmas és bonyolult küszöb-helyzetet tükröz, melyben ilyen-olyan arányú ideológiai-alaktani mixtúrákat alkotva válik egy-egy szöveganyag lapszámmá, azzal együtt, hogy az illető szövegcsoportok mindig a szerkesztők egyéni szűrőjén keresztül láthatók csupán, vagyis a szelekció, korrekció és kompozíció műveletei utáni, művi állapotokat reprezentálnak. Ezek vizsgálatakor nyilvánvalóan az arányok reláció-analízise lehet informatív, s mutat kétségtelenül „romántos” fejleményeket. Hogy ez a romantika persze önmagában is többszólamú, sokszor ellentmondásos polilógust jelent a zsebkönyv lapjain, az előzőekből szervesen következő olvasói élményként adódik. Mindenesetre az *Aurora* mint műfaji gyűjtőhely és tárház túl van már bizonyos attitűdváltásokon. Az attitűd fogalmának ide tartozó, főként az olvasás, a befogadás módját illető fontos aspektusáról máshol már szoltunk bővebben,¹¹⁴ most azonban az irodalmi műveken belül bekövetkező attitűdváltás Borbély Szilárd féle koncepciójával is számot kell vetnünk, mert az *Aurora* szempontjából igen jelentőségteljes.

„A ma szépirodalminak tekintett szövegeket az általunk leginkább »felvilágosodás« koraként megnevezett időszakban – és főként azt megelőzően – másra használták, nem esztétikai célokra [...] ezek a szövegek egyfajta társadalmi repre-

¹¹³ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 50–51. Az illető fogalom – amely már a reneszánsz korban is használatos(!) – ugyanúgy működik, mint a *modern* „tranzitórikus” értelemben vett fogalma: valami korszakfüggetlen leváltó gyökeres újdonság, amely leginkább abban ragadható meg, hogy miként válik ki egy mindenkor új korszaktudat kezdete a régiből. (JAUSS, Hans Robert, *Az irodalmi posztmodernség*, ford. Katona Gergely = JAUSS 1999, i. m. 211–213.)

¹¹⁴ BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora. Hazai Almanach mint (zsebkönyvtárgy = Alföld*, 2017/2, 78–79.

zentáció, semmint ideologikus szándékok jegyében jöttek létre.”¹¹⁵ – írja Borbély. Korszakolásának kulcsa az ún. „barokk reprezentáció” formális beszéde által tipikussá konfigurált, örökérvényű fikciós megszólaláshelyzetektől a temporálisan képlékeny személyiség megmutatásának, a dinamizálódó én ideologikus transzformációinak, nyelvi önértelmező műveleteinek irányába történő átalakulások megfigyelése.¹¹⁶ A „barokk reprezentáció” régi szövegeit itt egy olyan normatív szöveghagyomány köti, amely a kanonikus antik minták nyomán modell-követésre ad alapot, s mely műfaji kódok és hangnemek erős építményeként orientálja a fiktív beszédet egyfajta „humanista mediációs rendszerben”.¹¹⁷ S. Varga Pál e koncepció ismertetésekor azt emeli ki, hogy ezt az alapállást a mindenkori magyar szöveghagyomány reflektált újrafelhasználásával lehet meghaladni, a tudatos(ított) jelenbeli másság beszédpozíciójából beszélve annak egykori nyelvét (leginkább Kölcsey költészetének archaizálási eljárásai köthetők ide), vagy a szöveghagyományhoz való viszony megkérdőjelezése által, a konvenció megtörésével, egyéni nyelvhasználat kialakításával (ide pedig leginkább Vörösmarty „kiseposzai” köthetők).¹¹⁸ Az illető attitűdváltást ugyanakkor Borbély meglehetősen egyértelműséggel Kazinczy már fentebb emlegetett fordításprogramjának terébe utalja,¹¹⁹ mélyen érintve benne *Aurora*-vonatkozásokat is: „A kortársak és a követők számára Kazinczy 9 kötetes életműkiadása meghatározó és kellőképpen nem hangsúlyozott jelentőséggel bírt. [...] Ezek voltak azok a Kazinczy-fordítások, amelyek hatására Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és a többiek az irodalom megváltozó attitűdjét meghonosították a magyar irodalomban is[.]”¹²⁰

Ezek a fordítások valóban máshogy működnek, mint a „barokk reprezentáció” szöveghagyománya, ugyanakkor Kazinczy éppen azért fordít, amiért a szonettírást vagy a ritornellezést is erősen kultiválja és műveli: hogy az a bizonyos örökölt műfaji építmény saját nyelven is kiteljesülő „organogrammá” váljon, nyugat-európai mintára. Vagyis ő úgy kérdőjelezi meg a régi attitűd szöveghagyományát, hogy annak poétikai-retorikai kereteit próbálja kiteljesítve megreformálni (már

¹¹⁵ BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában*, Történetek az irodalom történetéből, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006 (Alföld Könyvek), 29–30.

¹¹⁶ *Uo.*, 31.

¹¹⁷ Vö. S. VARGA Pál, *Attitűd és értésmód: egy irodalmi korszakváltás alapfogalmai*, Borbély Szilárd irodalomtörténeti koncepciójáról = *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 15, 21.

¹¹⁸ *Uo.*, 19–20. Vörösmarty e „tündérezése” az újabb szakirodalom fényében voltaképpen egyfajta nemzetspecifikus magánmitologizálás, alapozó (meta)narrativizálás, a tökéletes poieszisz, azaz (nyelvi) teremtés, mely az antik invokáció helyett a „lángképzeldésből” indul ki. (Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Délsziget északi fényben*, Herder, az új mitológia és Vörösmarty = *Tiszatáj*, 2000/12, 66–79.)

¹¹⁹ A szövegekben érvényesülő új attitűd először Kazinczy munkáiban körvonalazódik tehát Borbélynál, az irodalmi szövegek attitűdjében bekövetkező váltás pedig hangsúlyosan fordításokban jelenik meg szerinte először. (Ld. BORBÉLY 2006, i. m. 30.)

¹²⁰ *Uo.*, 34, 35. Vö. még: „[I]rodalomfelfogásuk [ti. Toldy Ferencé és köréé], az irodalmi kommunikáció technikái és nyilvánosságának használati módja, leginkább Kazinczy örökösének mutatja őket.” (*Uo.*, 31.)

a *Bácsmegyey* 18. századi első változatának előszava is erről szól), több tekintetben nagyon is őrizve, óvva azt (Sylvester János örökségében például),¹²¹ ám döntőrészt egyéni („neologista”) nyelvhasználat kialakításával meghaladva egyszerűsrimind.¹²² Ezért lesz olyan programosan heterogén a *Szép Literatura* kilenc kötete, s ezért próbál minden Kazinczy szöveg helyet találni a „humanista mediációs” műfaji-hangnemi rendszerben. Sem Kölcsey, sem Kisfaludy, sem Vörösmarty nem azt csinálja, amit Kazinczy, mert műfajtudatuk merőben más már. De hogy minden említett literátor Kazinczy nyomán van túl az attitűdváltáson – az *Aurora*-alapító Kisfaludy leginkább –, az Borbély distinkcióját követve (barokk társadalmi reprezentáció vs. felvilágosult ideológia)¹²³ valóban egyfajta ideologikusságban, költői szövegeken túlra is nyúló közéleti, non-fiction diszkurzivitásban, textuális-extratextuális (Genette) referencialításban ragadható meg leginkább a nyelvkezelés esztétikai technikái mellett.

Kölcseynek a magyar lírai nyelv történeti rétegzettségét jelentéskalkotó erővé tevő, reflektáltan archaizáló – vagyis a szöveghagyományban nem feloldódó, hanem abból tudatosan merítő – eljárása, „népdalozása”,¹²⁴ Vörösmartynak a humanista mediációs rendszer jó részével leszámoló, kirobbanóan egyéni, „tündérregényes” avagy „ősmagyar”, sajátosan imaginárius (próza)poétikája,¹²⁵ valamint Kisfaludy műnemeken átívelő, igen hangos attitűdváltása egyaránt Kazinczyn keresztül bontakozik tehát ki. Az előbbinek nem igazán tanúja az *Aurora*; az utóbbi kettőnek azonban egyenesen színtere. Mindez pedig, hogy az évkönyv egyik legjelentékenyebb közvetlen hatásáról is szó essék, többek között egy Petőfi Sándor költészetében látszik összegeződni, aki mind a népies-, mind a biedermeier-, mind a bárdköltőt megszólaltató poétikákban otthonos,¹²⁶ mindegyikben visszatükrözve az *Aurora* fontos teljesítményeit (vö. almanach-népiesség, érzékeny szobalíra, közéletiség). Úgy tűnik – még a gnóma- és szentenciaszerű aforizmaköltészethez, vagy a töredékekhez való vonzódásában is¹²⁷ –, hogy afféle törzsolvasó lehetett, mint egyik legfőbb szövetségese, Vahot Imre, aki fiatalságának élményeit így súlyozza: „És mi leginkább vonzott bennünket az ordasi pusztához, az nem vala egyéb, mint a külön lakáson élt Pista bácsi [...] ki nemcsak bohókás tréfáival, bizarrnál bizarrabb ötleteivel, hanem az elénkbe tett pompás kiállítású képes könyvekkel, a fiatal elmét, képzelő tehetséget annyira felingerlő utazási kalandok leírásaival, vereses [sic!] könyvekkel, almanachok- Emlények-

¹²¹ Ld. BODROGI 2016, i. m. 322.

¹²² Vö. S. VARGA 2016, i. m. 19.

¹²³ BORBÉLY 2006, i. m. 29–30.

¹²⁴ Vö. S. VARGA 2016, i. m. 20–21.

¹²⁵ Vö. *Uo.*, 21–23. Vörösmarty társtalan vállalkozásáról legutóbb: CSONKI Árpád, *Mitológiai gondolkodásmód a magyar nyelvű verses epikában Pázmándi Horvát Endréig = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2015/2, 214–215.

¹²⁶ Vö. SZILÁGYI, VADERNA 2010, i. m. 447–457.

¹²⁷ Vö. *Uo.*, 453–454.

Aurórákkal mulattatott bennünket. [...] s e miatt olykor még az ebédétől is elkészünk, miben ő fölötté gyönyörködni látszott.”¹²⁸

Bizonyos megközelítésben az különbözteti meg a műfajt a zsánertől (bár manapság számos szakcikkben – tévesen – egymás szinonimájaként használják őket), hogy az utóbbi inkább egy divatvezérelt, de ugyanúgy konvencionális nyelvi kompozitumot jelent, melyben az ideáltipikusság erősebb jellegadó elem, mint a műfaj fogalmánál. A zsánerek (eredetileg: ’életképek’) kezdetben a hétköznapi, a szokványos alapjellegzetességeinek fiktív ábrázolását jelentették, de mindmáig lényegük maradt, hogy inkább idomulnak a fogyasztói közízléshez, inkább áramlanak az izléstörténeti fősodorról; nincs meg az a lehetséges normatörő ellen-szerepük, mint az antiműfajoknak, sőt ezek igencsak normakövető, jellegzetes „műfajok”. Bár Kisfaludy mindig is nyitott marad a műfaji ambivalenciára, a jórészt általa és Vörösmarty által kialakított magas presztízsű tipikusságok mint sajátos „Aurora-zsánerek”, vagy akár az adott periodikára egyre jellemzőbb „műfajkolóniák”¹²⁹ messze kihatóan befolyásolják az irodalomtörténeti fejleményeket, nemcsak Kazinczy avantgárd habitusát idézve fel, hanem attitűdváltó szépirodalmi összeteljesítményét is.¹³⁰ Maga a médium, az *Aurora. Hazai Almanach* ezáltal válik egyszerre formabontóan új (modern), és korszakváltásából, sokszerzőjűségéből adódóan végeredményben szükségszerűen régi-új periodikává nyelvhasználatát, emberképét, világlátását és műfajiságát illetően is a 19. század húszas-harmincas éveiben, meghatározó publikációs felületté – maga is kitüntetett szöveg hagyományá – válva.

BODROGI, FERENC MÁTÉ

**Déplacements textuels à base générique,
éléments de tradition dans les livres de poche poétiques
*Aurora. Hazai Almanach***

Continuité et discontinuité, schèmes et cadres

Selon un lieu commun rarement contesté, c’est en 1825 que le romantisme ’arrive’ en Hongrie pour ’triumpher’ en 1830. Cette transition est liée par les plupart des spécialistes à l’almanach intitulé *Aurora*, paru à Budapest annuellement entre 1822 et 1837. L’almanach poétique, en forme de poche, très populaire, réunit des textes de tous genres. Dans notre étude, nous analyserons les déplacements textuels à base générique, parce que les 16 années de l’almanach fournissent un corpus quasi unique, plein de mutations formelles souvent ambiguës et irrégulières. Nous commencerons

¹²⁸ *Vahot Imre Művei*, I, *Vahot Imre Emlékiratai*, szerk. Abafi Lajos, Bp., Khór és Wein, 1881 (Nemzeti Könyvtár, 26), 122–123.

¹²⁹ Vö. SIMON 2017, i. m. 155.

¹³⁰ Az implicit lényeg e téziszmondában ez: jóval több, ami Kisfaludyt Kazinczyval összeköti, mint ami elválasztja tőle (vö. IMRE 1996, i. m. 90.), illetve: Kisfaludy fontosabb személy a „romantikus áttörés” történetében Vörösmarty vagy Kölcsey mellett, mint azt eddig hangsúlyoztuk.

par la présentation des descriptions 'classiques' de l'almanach (Toldy Ferenc, Horváth János, Fenyő István, Horváth Károly), puis, en les critiquant, nous exposerons une toute nouvelle interprétation. En même temps, nous ne perdons pas de vue les cadres plus larges, les macrostructures, l'harmonie entre les différents horizons de tradition. On comprendra ainsi que les interprétations monographiques traditionnelles ont vu des liens peut-être trop étroits entre le romantisme hongrois naissant et l'*Aurora*: les années en question sont celles d'une transformation à la fois épistémologique et poétique – il s'agit d'une période ardente et confuse, qu'on ne peut pas tout simplement décrire comme un passage du classicisme au romantisme. Nous nous efforcerons également de fournir une réévaluation de l'importance littéraire du rédacteur de l'almanach, Károly Kisfaludy et de sa position par rapport à l'héritage de Ferenc Kazinczy. Enfin, nous allons étudier comment se manifeste dans cet almanach de grand intérêt le populisme littéraire et le débat sur l'homme civilisé.

Keywords: 19th century, romanticism, text traditions, *Aurora*, genre, Károly Kisfaludy, Ferenc Kazinczy

KÖZLEMÉNYEK

Jakubovich Emil jegyzetei a Königsbergi töredék őrzőkódexéről. A Königsbergi töredék és szalagjai néven ismertté vált nyelvemlék két részből áll, melyek a Königsbergi Egyetemi Könyvtár egykor ms. 1194. jelzetű kódexének kötéséből kerültek elő a 19. század második felében. Először a Königsbergi töredéket találták meg 1863-ban, amely a kódex első szennylapjaként maradt fent. A lap tetején olvasható az ismert, *úgy szólának* kezdetű kilencsoros magyar szöveg. A Töredék felfedezése után harminc évvel, 1894-ben került elő az őrzőkódex gerincéből négy pergamencsík, a Königsbergi töredék négy szalagja, amelyek a kódex első és hátsó táblájának rögzítésére szolgáltak. A Szalagok mindkét oldalán magyarul írt szöveg olvasható.

A Königsbergi töredékekkel és szalagjaival felfedezésük óta sokan foglalkoztak, de még mindig van néhány probléma, amely megoldatlan a nyelvemlékkel kapcsolatban. Az egyik legfontosabb a datálás kérdése. Amikor felfedezték a Töredéket, nagyon korainak, 12–13. századnak tartották. Később paleográfia vizsgálat során megállapították, hogy az emlékek lejegyzésére a 14. század közepén kerülhetett sor. Ám a nyelvtörténeti kutatások során a szöveg nyelvállapotát ennél sokkal korábbinak ítélték. Kniezsa István szerint a szöveg helyesírása alapján a 12. század végén keletkezhetett,¹ és ezzel a datálással B. Lőrinczy Éva is egyetértett a nyelvemlékről írt monográfiájában.² A nyelvállapot korának megítélésének kérdésével részletesen foglalkozott Benkő Loránd,³ és a nyelvészeti kutatás máig *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* című művében leírt álláspontját tartotta elfogadottnak, mely szerint a szöveg 1200 körülről származik. Azonban Tóth Péter 2009-ben írt cikkében vitatta ezt az álláspontot,⁴ és amellet érvelt, hogy a Töredék keletkezésének ideje megegyezik a lejegyzés időpontjával, vagyis a szöveget a 14. században írták. Szerinte a Königsbergi töredék és szalagjai már azelőtt is a 14. századi őrzőkódex részét képezték, hogy a kötésbe kerültek volna, ugyanis a szöveget valószínűleg ugyanaz a kéz jegyezte le, mint a kódexben olvasható szövegek némelyikét. Ez persze nem zárna ki, hogy a Königsbergi töredék korábban keletkezett, és a kódex lapjaira csak később másolták le, de Tóth Péter arra is rámutatott, hogy a kódex egyik szövege, Beauvais-i Vince *De laudibus Mariae Virginis* című műve talán a Töredék forrása lehetett. Tóth Péter szerint tehát a 14. századi szkriptor, aki a Töredék őrzőkódexébe másolt, olvasta a könyvben található Beauvais-i Vince-szöveget, és ennek hatására készítette el magyar nyelvű Máriát dicsérő művét. Ezzel azonban nem dőlt el a nyelvemlék keletkezése körüli vita, mivel Tóth Péter datálását

¹ KNEZSA ISTVÁN, *A magyar helyesírás története*, Bp., Tankönyvkiadó Vállalat, 1952, 85–87.

² B. LŐRINCZY ÉVA, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*, Bp., Akadémia Kiadó, 1953.

³ BENKŐ LORÁND, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., Akadémia Kiadó, 1980.

⁴ TÓTH PÉTER, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata = „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. Madas Edit, Bp., OSZK, 2009, 97–119.

nam mindenki fogadja el. A. Molnár Ferenc⁵ és Holler László⁶ vitatják, hogy a *Töredék* szövege 14. századi, és a korai datálás mellett felhozható nyelvészeti érveket ismertetik.

Mindenesetre az őrzőkódex és a *Töredék* kapcsolata alapvető fontosságú szempont a *Königsbergi töredéknek és szalagjainak* kutatásában. Mindenképpen érdemes minél többet megtudnunk az eredeti őrzőkódexről, ami a *Königsbergi töredékről* is hasznos információkkal szolgálhat. Azonban a könyv kutatása nem akadálytalan: a kódex ugyanis nincs meg azóta, hogy a II. világháború alatt nyoma veszett a *Töredékkel* és a *Szalagokkal* együtt. Később a *Töredék* ugyan meglelt, de a kódex és a *Szalagok* azóta sem kerültek elő, ám szerencsére a könyvről készült leírások és fényképek lehetővé teszik a kutatást. A Königsbergi Egyetemi Könyvtár igazgatói, Julius Zacher és Paul Schwenke megírták a legfontosabb tudnivalókat a kódexről Toldy Ferencnek és Szily Kálmánnak.⁷ A legfontosabb forrást azonban azok a kódexről készült jegyzetek és fényképek jelentik, amelyek Jakubovich Emil hagyatékában maradtak fenn, és ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őriznek.⁸ Jakubovich ugyanis azon kevesek közé tartozott, akik felismerték az őrzőkódex jelentőségét a *Königsbergi töredék és szalagjainak* kutatásában, és még a kódex eltűnése előtt megvizsgálta a könyvet, jegyzeteket készített róla, és lefényképezette azokat az oldalakat, amelyeket a Königsbergi töredék szempontjából fontosnak talált.

Jakubovich a *Königsbergi töredéknek és szalagjainak* őrzőkódexével először 1930 októberében foglalkozott, amikor a nyelvemléket és a kódexet Berlinbe kérte. Ekkor kezdte el leírni a kódex jellemzőit fekete színű jegyzetfüzetébe, amely ma az MTA Könyvtár Kézirattárában, az Ms. 4820/323 jelzet alatt található. Jegyzeteiben írt arról, hogy milyen anyagokból áll a kötet, hogy milyen bélyegzők találhatók benne, hogy milyen iniciálék díszítik, kiírta a kódexből azokat a bejegyzéseket, melyeket fontosnak talált, és ekkor fényképezte le az őrzőkódex számos oldalát. Feljegyzései szerint 1932 júliusában visszatért a Berlini Állami Könyvtárba, ahol folytatta a kódex megvizsgálását, és néhány oldalról hosszabb részeket írt át. De a kutatása eredményeit Jakubovich nem tette közzé. A jegyzetei végén olvasható bejegyzés arról tanúskodik, hogy még folytatni akarta a kódex vizsgálatát, azonban erre 1935-ben bekövetkezett halála miatt már nem volt alkalma.⁹ A Jakubovich-hagyaték mégis nagy segítséget nyújt a *Königsbergi töredék* kutatásában. Következtethetünk belőle arra, hogy Jakubovich miért tartotta fontosnak a kódex megvizsgálását, és arra is, hogy a *Königsbergi töredék* szempontjából mit talált érdekesnek a kódexben.

A jegyzetekből kiderül, hogy már Jakubovich is azt feltételezte, hogy a *Königsbergi töredéket* eredetileg az őrzőkódexbe írták. Erre a jegyzetekben két bejegyzés utal. Jakubovich feljegyezte, hogy a 96v és a 97r lapok közül 6 hártylevelet kivágtak, de azt is felírta, hogy a magyar szöveg nem innen származik: „nem ezeken volt a magy. szöveg – ott egész beiratlan hártyaívet vettek ki”. Tehát Jakubovich úgy gondolta, hogy a *Königsbergi töredéket* az őrzőkódexből vágták ki, csak épp nem a 96v és 97r lapok közül. Erre bizonyítékot is talált, amikor a kódexben található lapszéli jegyzeteket vizsgálta. A *Töredék* lapján ugyanis ugyanolyan jegyzetek vannak, mint amilyenek a kódex többi lapján is olvashatók: „Egész kódexen, kivéve a papiroson levő részt a lapszéleken u. azon

⁵ A. MOLNÁR Ferenc, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegemlékeink) datálásához = Magyar Nyelv*, 110(2014), 305–321.

⁶ HOLLER László, „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának” *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről = Nyelvtudományi Közlemények*, 109(2013), 268–336.

⁷ *Akadémiai Értesítő*, 5(1894), 399–402; és *Akadémiai Értesítő*, 22(1911), 460–463.

⁸ MTAK Kézirattár, Ms. 4820/323; MTAK Kézirattár, Ms. 4822/14–24; MTAK Kézirattár, Ms. 4822/230.

⁹ Jakubovich halálára írt nekrológok: *Magyar Nyelv* 32(1936), 62–63; *Századok* 70(1936), 126–128.

2 kéz, egy vastagabb és egy vékonyabb jegyzetei¹⁰ vonulnak keresztül és ezek a Vorsatzblatt (ug scolanac) első oldalán is megvannak.”

Az őrzőkódex és a *Töredék* fizikai összetartozása mellett Jakubovich a kódex tartalma és a *Töredék* szövege közti lehetséges kapcsolatra is felfigyelt. A kódex egyik szövege, Beauvais-i Vince *De laudibus Mariae Virginis* című műve és a *Töredék*en olvasható szöveg között párhuzamok figyelhetők meg. A *Töredék* és a *Szalagok* Jézus fogantatásának és születésének történetét dolgozzák fel, tehát a téma nagymértékben kötődik Máriához, és a *Töredék*et valószínűleg Mária dicsőítésére írták. Az eddig talált párhuzamok szintén a Mária-tisztelethez kapcsolható művek. Jakab protoevangéliuma, egy görög nyelvű gyermekség-evangélium például Mária tisztaságának bizonyítására íródott, és nagy hatással volt a későbbi korok Máriáról írt műveire (mint amilyen a *Königsbergi töredék* is).

A legközelebbi párhuzamokat Szilády Áron találta,¹¹ amelyek szintén Mária dicsőítésére írt művek. A *Szalagok* előlapján Gábrriel elküldésének jelenete és az angyali üdvözlés olvasható, ezek latin párhuzamaira mutat rá Szilády. Temesvári Pelbárt *Stellarium Coronae Mariae Virginis* című Máriát dicsőítő művében és a *Szalagok* előlapján is hasonlóképpen történik Gábrriel elküldése: az Úr mondja ki az Ave Maria szövegét, és adja Gábrriel szájába a szavakat, melyekkel Máriát köszöntenie kell. Egy másik szövegpárhuzam Jacobus de Voragine egy Máriáról szóló prédikációja. A harmadik párhuzam, melyet Szilády talált Bernardino de Bustis egy karácsonyi beszéde. Bernardino de Bustis írásához hasonlóan a *Szalagokon* az Úr előbb nem Gábrrielhez beszél, hanem a kötelességeit sorolja fel, csak ezután szólítja meg Gábrrielt.

A Szilády által talált párhuzamok azonban nem lehettek a *Königsbergi töredék* közvetlen forrásai, mivel Temesvári Pelbárt és Bernardino de Bustis később alkottak a *Töredék* szövegének keletkezésénél, és Jacobus de Voragine prédikációja nem tartalmaz minden olyan részletet, amely jellemző a *Töredék*re. Tehát valószínű, hogy a párhuzamok egy másik művet vehettek alapul, amely a *Königsbergi töredék* és *szalagjainak* is közvetlen forrása lehetett. Szilády úgy gondolta, ez a forrás egy Mária-legenda lehetett, amely tartalmazta a *Marialék* által idézett és bővített anyagokat, ám ilyen legenda mindeddig nem került elő.

Tóth Péter szerint nem is annyira egy nagylegendában,¹² inkább az egyháztatyák homíliáiban keresendő a *Königsbergi töredék* gyökere, és a Szilády által talált párhuzamok nem egy Mária-legendán, hanem patrisztikus homíliákon alapulnak. Temesvári Pelbárt szövegének forrása egy Aranyszájú Szent Jánosnak tulajdonított görög homília 10. századi latin fordítása, Jacobus de Voragine egy 6. századi Szent Ágostonnak tulajdonított homíliából merít, Bernardino de Bustis pedig Ubertino da Casale *Krisztus-életrajzát* használta forrásként, amely a fenti két homíliát veszi alapul. A homíliák hatása pedig felfedezhető az őrzőkódexben olvasható Beauvais-i Vince-szövegben, így valószínű, hogy a *Töredék* írója nemcsak olvasta, hanem fel is használta a művet a *Töredék* szövegének írásakor.

Beauvais-i Vince írása Jakubovich figyelmét is felkeltette. Amikor először foglalkozott a kódexszel, leginkább a könyv egészének jellemzőiről, anyagáról és tartalmáról írt, de már ekkor is érdekelní kezdte a *De laudibus Mariae Virginis*. Erről tanúskodik, hogy miután a Máriát dicsőítő mű első oldalainak kijegyzetelését befejezte, egy listát készített a Mária-tiszteletről szóló szakirodalomról. Amikor 1932-ben visszatért, már kizárólag Beauvais-i Vince művével foglalkozott: elkezdte átnézni a szöveget, és átírta a fontosnak tűnő részeket. Munkáját azonban nem tudta befejezni, a 44r laptól a 82v lapig tartó mű olvasásában a 67r lapig jutott. Jegyzeteiben többször jelezte, hogy

¹⁰ Tóth Péter a kétféle írást ugyanannak a kéznek tulajdonítja, amely egyszer vastagabb, egyszer vékonyabb tollat használt. Szerinte ez a kéz a *Töredék*et lejegyző kézzel is megegyezhet.

¹¹ SZILÁDY ÁRON, *A Königsbergi Töredék = Akadémia Értesítő*, 6(1895), 561–580.

¹² TÓTH 2009, i. m. 106–107.

bizonyos részek alaposabb vizsgálatát folytatásra érdemesnek találja, és a jegyzetek végén azt is felírta, hogy honnan kellene folytatni a szöveg kutatását. Szerencsére a szöveg nagy része olvasható a Jakubovich-hagyatékban fennmaradt fényképeken, ugyanis Jakubovich lefényképezette többek között az 51r–75v lapokat.

Jakubovich hagyatéka más szempontból is fontos. A jegyzetek és a fényképek alapján valamelyest rekonstruálható az elveszett kódex. Jakubovich a 108 lapból álló kódex majdnem 60 oldaláról, azaz mintegy negyedéről készített fényképet, a jegyzetekből pedig következtethetünk arra, hogy mit tartalmazhattak a hiányzó oldalak, és olyan információkat is megtudhatunk belőle, amelyek a fotókról nem derülnek ki, például az iniciálék színét vagy a könyv anyagát. Így viszonylag pontos képet kaphatunk arról, hogy milyen lehetett a *Königsbergi töredék* őrzőkódexe.¹³

A világosbarna és márványos félbörkötésű negyedrészt kódex 108 lapból áll, és három részből tevődik össze: az első a 2a laptól a 43b lapig tart, a második a 44a–97b lapig, a harmadik a 98a–107b-ig.¹⁴ A könyv eredetileg az első két pergamenlapokból álló tagot (2a–43b és 44a–97b) tartalmazhatta, amelyek a 13–14. században íródtak. A 108. számú pergamen is a második részhez tartozott, és a 97b után következett, amíg a 15. században közékük nem illesztették a harmadik részt, a 98a–107b számlapokat.

Az első rész, amely a 2–43. lapig tart Beauvais-i Vince *A bűnbánatról* írt művének rövidített változatát tartalmazza. A második részt szintén Beauvais-i Vince két írása, *Szűz Mária könyve* (*De laudibus Mariae Virginis*) és *János evangélista könyve* alkotja. *Szűz Mária könyve* a 44a lapon kezdődik, és a 82b lap második hasábjában zárul. Rögtön utána kezdődik *János evangélista könyve*, amely a 88b lap első hasábjáig tart. A második hasábtól megváltozik az írás. Az itt kezdődő rövid, feltehetőleg teológiai munkát¹⁵ a 88b–89b lapokra írták, amelyeket eredetileg üresen hagytak. A 90a laptól néhány Máriával kapcsolatos csoda leírása következik,¹⁶ és a 97b lapig tart.

A kódex harmadik részében, a 15. században beillesztett papírfüzetten egy prédikáció olvasható *Sermo bonus de Sancto Johanne evangelista* címmel, ezután néhány üres lap következik. Az utolsó, 108. lapon prédikációvázlatok olvashatók, melyek Tóth Péter szerint a *Königsbergi töredéket* író kéztől származnak.¹⁷

Jakubovich Emil hagyatéka tehát segít abban, hogy megismerjük a *Königsbergi töredék* és *szalagjai* őrzőkódexét, ami új információkkal szolgálhat a szövegemlék kutatásához. Ezért mind a jegyzeteket, mind a fényképeket érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy közelebb kerüljünk a nyelvemlék körül felmerült problémák megoldásához. A jegyzetek átírva alább olvashatók. Ketős perjellel (//) a sortöréseket jelölöm.

[1r] Ms. 4820/323 [a kézirat jelzete az MTA Könyvtárban] // Berlin // 1930. X. 4. szombat // X. 5. vasárnap // X. 6. hétfő // Königsbergi Töredékek kódexe ms. 1194. // Fényképeztettem a berlini Staatsbibliothekben 930. X. 6. d.e.

Kerek bélyegző // 1 papírvédőlap belseje: német 1fejű sas // Königliche u. Universitäts-Bibliothek Königsberg i[n] Pr[eussen] // 2a hártyalap alján u. a. kisebb // 108b hártyalapon: korona cser és babérágak közt hosszúkás Bibliotheka [!] Regiomontana

¹³ További kutatásaim során tervezem a fennmaradt reprodukciók alapján a kódex digitális rekonstrukcióját.

¹⁴ TÓTH 2009, i. m. 111–112.

¹⁵ TÓTH 2009, i. m. 111–112.

¹⁶ TÓTH 2009, i. m. 111–112.

¹⁷ TÓTH 2009, i. m. 112–113.

[1v] Staats- und Universitäts-Bibliothek Königsberg i[n] Pr[eußen] // Diesch? igazgató?¹⁸ // Berlin N. 2n. Am Kupfergraben 7. –nak 1930. X. 30. küldte át

[2r] Modern félbörkötés. bőr: vil[ágos] barna. köt[és]: m árványos // Első táblán ezüsttel FRW mon[ogram] koronával // hátán Flores /de paenitentia/ etc. arannyal // Alább címkén Msc. 1194. // Első tábla belsejében: Ms. 1194. // „Enth[ält] Fol. 2-108.” // „Fol. 1. /Vor-satzblatt/ mit altungar[ischem] Fragment sowie 5 aus dem Rücken ausgeliste¹⁹ Pergament Streifen m[it] altungar[ischer] Schrift s[iehe] ms. 1194a. Juni 1894” // Első papírvédőlapra ráragasztva két pergamentszelet: I. kb. XVI. szd-i felirattal: Flores collecti ex libris Patrum. // Vol. 4° Ex arce Tapia XX 139. // II. perg. XX 130.

[2v] 1. hártyalap. Kivéve: „ug scolnac” // Előlapján egyhasábos, hátlapján 2hasábos cursiv betűs latin írás, kisebb betűs, mint a 9soros magy. szöveg, de lehet, hogy azonos kéz. Szélén jegyzetek. Hozzáágva az előző lap széle. Ezen: 1a: ug // - // t // r // t // l // margó sorkezdő betűk // a hártyalap alsó felén a magyar szöveg írásával // a hártyszelet (lap) felső részén is látszik sorkezdő betűk nyoma

[3r] 1b: Szintén csak a hártya alsó felén // m^a // ē // e // ag // margó // sorvégző betűk // l. ÓMOlv. 184. // azután köv.: „ug scol.”

[3v] 2a-43b tompa, matt hártyalvelemek. Címirat nincs (eredeti). 2a felső lapszélén XVI. szd-i írással // Su(m)me collecte ex patrum summis^{sententiis} (Penitenciáról) // kezdődik: Quoniam peccantibus --- kis előszó // fejezetfelsorolás. Pn= penitencia // Incipinut capituli [!] prime partis // De fructu penitencie // De effectu penitencie // Gondos 2hasábos XIII-XIV. szd-i írással, csinos vörös és kék kezdőbetűkkel, vörös caput jelekkel és rubrumos címekekkel, vastagabb hártyalapok, egyoldali vakvonalazás, szélén punctorium

[4r] Több helyen összevarrt foramen, lyukak is. Írás vastagabb betűs, gondos, kevésé tört sarkú állóírás // Iniciálék: román // Lapok felső szélén vagy külső szélén XIV. szd-i kéz rövid egy-két szóval jelzi a tartalmat: Vicarij Xi [Christi] // Jeunium // Oracio // Abstinencia // Elemosina // Compassio stb. // Felicitas gaudij // Más vékonyabb írású kéz gyakran a lapszélre írja: Non²⁰ bene // 21b lapon ez a vékonybetűs kéz hosszabb jegyzetet ír

[4v] 44a (- 82b) lapon kezdődik vékonyabb hártján sokkal apróbb betűs írással. Fényesebb hártya punctorium nincs, 2hasábos vékony tintavonalas keretezés, sorléniázás nem minden lapon látható // egyes lapokon a lapszéli jegyzetek számára is margó keretezés // Czím XVI. szd-i írással // 44a lap felső szélén: Tractatus de B[eata] Virgine

[5r] 2hasábos apró cursívabb állóírás // sok kis vörössel díszített kék testű és késsel díszített vörös testű initiale // címek rubrummal, caputjelek felváltva kék és vörös // iniciáléknak margókon és hasábközökön felnyúló nagy kék, illetve vörös bajuszok // 44a l[apon] Q iniciálé barnás piros négyyszögben kék testű Q belseje kék, benne rézsütös írópultnál ül fekete kázmzás csuklyás barát, és könyvet ír // Q farka hosszan lelóg, kék, vörös, kevés arany. // Vörös cím: Incipit prologus in librum Beate virginis et capitula

[5v] 44a Tractatus de B. Virgine // Quoniam de gestis beatissime uirginis dei genitricis admodum pauca in ewangelica reperiuntur historia quedam vero antiqua scripta que originem eius et uitam et assumptionem cum quibusdam miraculis hystorico modo describere videntur olim sctis [sanctis] patribus repudiata leguntur tamquam apocrifia parvitati mee satis utile visum est ob eiusdem virginis sacre uenaracionem et ad legencium edificacio[6r] nem ex dictis sanctorum patrum autenticis qui de predicta (maria) per diuersos libros tractatus atque sermones multa scripserunt

¹⁸ Carl Diesch a königsbergi könyvtár igazgatója volt 1927-től.

¹⁹ Talán: ausgelöste.

²⁰ Elírás *nota bene* helyett.

44a lap kell // I–LXI. fejezetcím 2 hasáiban // 44b lap kell – LXII–CXLII fejezetek címe // 45a lap kell // Incipit liber Beate virginis editus per fratrem de ordine predicatorum // De laudibus virginis matris. Capitulum I. // Elég nagy iniciálés S betű kék és pirossal, benne gótikus padon az arany koronás szűz anya ül a gyermek [6v] Jézus olében tartva, az S alsó balsarkánál feketecsuhas barát térdenállva imádkozik // 45b lap kell. Lap felső szélén vastagabb idegen írással: virga aaron // fejezetcím: Qualiter prefigurata est a patriarchis // 47b Desponsata Joseph // 48b I. Gabriel (2 hasáb ethereas sedes rumpe) // 49a angelus // 49b adam Ewa //

[7r] Beda. Fulbertus carnomensis eps. [episcopus]. Petrus episcopus (Prenestianus? Damascenus?) // Hugo de Scto victore. Odilo Cluniacensis. Bernardinus. Augustinus // 50a Benedicta tu. Lapszél: Petrus episcopus ubi supra // Hugo de perpetua virginitate beate Marie // 51b Conciplies // 52a Zacarias

Annuntiatio III/25.

[7v] Jacobus de Voragine // +1298 // Legenda Aurea // Bernardinus de Bustis // Protoevangelium Jacobi minoris (Matthaei) // Evangelium nativitatis Marie // Wetzer Welte Kirchenlex.²¹ // Apocryphen Literatur I. 1068 – I. 1072 // Marienleben VIII. 827

[8r] Hroswitha, Historia nativitatis Dei genetricis // Protoev. Jac. // Pseudo Matthaeus XII. szd // Vita B. Mar. Virg. et Salvatoris metrica oder rhythmica (kéziratokban) // O. Schade: Narrationes de vita et conversatione B. M. Virg. Halis Sax. 1870. // Tischendorf: Evang. apocr. // C. d. Suckow: Protoevang. Jac. 1840. // Tischendorf: Evang. apocr. Hist. de nativ. Mariae 51-112. //

[8v] 48b 1ső hasáb alja // Gabriel // Augustinus de consensu euangelistarum li. I^o. // Qualiter ad eam Gabriel missus fuit XV. // Itum [iterum]²² contra Julianum l. V. o. // Idem in sermone de annunciacione dicit // porro coniugia celebrata sunt Marie thalamo quibus Gabriel paranimphus interfuit adulante promisso ne abnueret deuota virgo dum Spc [spiritus] promittebat esse maritus ut et nasceretur filius et pudor permaneret illesus. Dum enim speciosa deo tacitam fidem propositae castitatis uirgineo cultu celat, dum purpureos uultus candore matris exsuperat placuit // deo forma matris et corporis decore uestita. Potitur ergo Maria celestibus regnis mittuntur angeli rex

[9r] 48b lap 2 hasáb

(Qualiter ad eam^{Mariam} Gabriel missus fuit XV)

ipse stellato micans solio nostra data dirigit. Concionante deo mirantur sedes. Stupent throni precantes omnes ac divinus silet exercitus pater nihilominus instat vocis nuptialibus curis occupatus vade inquit gabriel ethereas sedes rumpe et antiquum pro seculo confilium uirgini [nostre] defer marie. Hec incolit parua nazareth menia cui angusta quidem est domus sed patent celi palacia.

[9v] 12 sor // 751 l. // Aus eigener Ansicht tragen wir hiezu einige Aeufferlichkeiten nach. Das Bruchstück, aus neun Zeilen bestehend, findet sich auf dem Vorsatzblatte eines lateinischen Pergament-Codex des XIV. Jahrhunderts in kleinem Quart-Format (7 ½ Zoll hoch und 5 ½ Zoll breit) mit der Bibliotheksnummer 1194 oder Xx 130 alter Signatur. Der Codex stammt aus der Tapiauer Ordens-Bibliothek (Ex arce Tapia 1542) wohin er aus der Bibl. der Minoriten zu Wehlau gelangt sein muß, da er auf dem vorletzten Blatte den Vermerk trägt: Liber iste fribus [fratribus]²³ minoribus antiqui 9uentus [conventus] welauiensis.

²¹ Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, oder Encyclopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften, online elérhető: <https://archive.org/details/wetzerundweltes07kampgoog>

²² Saját feloldásom. K. A.

²³ Saját feloldásom. K. A.

An letztere mag er von Breslau hergekommen sein, vielleicht durch einen Ungenannten, der am Schluß des letzten Blattes bemerkt, er sei dann und dann im Breslau gewesen.

[10r] Altpreussische Monatsschrift: I. 1864. 751. Steffenhagen. 750.1. // Handschriftliche Funde aus Königsberger Bibliotheken // 1., Ein altungarisches Bruchstück eines Tractates über die heil. Jungfrau – durch Oberbibliotheker Prof. Zacher entdeckt wurde // 751. I. Toldy. 1863. Juli 13. M. T. Akad. facsimilében bemutatta

[10v] 82b 2ik hasáb: Explicit libellus bte Virginis. Mindjárt utána: Incipit prologus in librum Johis ewangeliste // Pár soros prologus, fejezetcímek I–XXVI.

[11r] 83a l. Kis iniciáléban Szt. János festve. Incipit libellus beati Johannis ewangeliste editus ab eodem fratre. Hártya, írás, ugyanaz // 88b első hasáb alján Anna. 88b második hasáb megváltozik az írás. Tart 88a, 88b (ezek eredetileg üresen hagyott lapok voltak) // 2hasábosok

[11v] 90a lap. (Miracula Umbrie) // 2hasábos más nagyobbbetűs merevebb állóírás XIV. szd-i? Csak kezdőbetűk és fejezetcímek vörössel. Más dísz, kezdő cím nincs! Tart 97b lapig. 96b és 97a lap közt 6 hártyalével kivágva! nem ezeken volt a magy. szöveg – ott egész beíratlan hártyaívet vettek ki.

[12r] 98a–106a papiroson // In nomine domini Amen. Sermo bonus de Sco [sancto] Johanne ewangelista // XV. szd-i folyóírás. egyhasábos. lapkeretezés ~~kétoldalt~~ // 106a lap alja üres // 106b egész üres // 107a egész üres // 107b-n feljegyzések // Dinstlichen grus német // Liber iste datus est fribus minoribus antiqui conuentus Welouiensis //

[12v] 108a-b hártyalap egyhasábos vékony betűs // Ecce magi ab oriente // 108b lapon folytatódik ez az írás a lap feléig, azontúl más írás, végén ismét más írás: In nomine domini Amen. Anno natiuitatis eiusdem millesimo CCCmo lx. indictione prima pontificatus Bonifacii pape noni anno 3° die autem mensis Aprilis fui in Wratislauia in habitacula honorabilis viri Petri de Boleslauia vicecancellarii caesarum et audiencie loci eiusdem sua

[13r] 97b alján: Anno domini Xííj c 2° (=1402) post Omnium Sanctorum

Egész kódexen, kivéve a papiroson levő részt a lapszéleken u. azon 2 kéz, egy vastagabb és egy vékonyabb jegyzetei vonulnak keresztül és ezek a Vorsatzblatt (ug scolanac) első oldalán is megvannak // ennek ...[??] előlapon egyhasábos hátlapon 2hasábos, írás tán azonos

[13v] Mussafia, Adolf: Studien zu mittelalterlichen Marienlegenden. Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissensch. in Wien Phil. Hist. Cl. vol. CXIII (1887) CXV (1888) CXIX (1889) CXXIII (1891) CXXXIX (1898)

[14r] Staabi 1932. VII. 25.

45a uirga aaron // Qualiter prefigurata est a patriarchis III. // Quid uirga aaron florida non tamen humestata (!) nisi mariam ipsam concipientem licet uirum non cognoscentem. Nec mireris hic in flore Christum intelligi licet alias in floris fructu dicat designari. Noueris .n. [enim] in eadem aaronica uirga que solum flore uel fructu sed ipsis etiam frondibus eundem prefigurari noueris et apud Moysen nec fructu uirge nec flore sed ipsa uirga demonstrari. Illa utique uirga que uidelicet [14v] aqua uel diuiditur transitoris uel de petra excutitur bibituris [Sicut ergo uirga illa sine radice uel quolibet adminiculo nature fructificauit ita uirgo maria sine opere coniugali filium procreauit et flore designatum // Szélén: Fulbertus Carnotensis episcopus sermone de natiuitate beate Marie // 45b II. hasáb: prodidit uaticinis et quod uates cecinit

[15r] 46a első hasáb közepe: Descendit autem a radice illius fide preclari abrahe. Dependitque a stirpe David. de regali nempe tribu // 47b II. has[áb]: Desponsata Josep [!] // 48b Gabriel // 49a Angelus // 63a II. has[áb]: Erit itaque cum Deo per signaculum virginis corpus et pudor perseuerat illesus. Adeunt ergo sodales angeli canticum nouum decantantes

lyris tubis et tympanis armoniam [15v] celestem ac melos concrepent: Nupsit uirgo. Peperit uirgo. Mater [est] uirgo. O uirginem uirginum // minima sunt terrena gaudia // descendant diuina misteria // Egerunt in celo festa // dum Gabriel rediit et uirgo concepit // Agant in terris gaudia noua // quia uirgo peperit et concepit // 63b De integritate parientis

Augustinus contra V. hereses // LXXVI. Sicut autem x^o (Christus) natus (est) solus inter mortuos liber sic et matris ex qua natus est pudor solus [15v] permansit integer. // folytatni

[Vnde et xpc uermis dts? [dictus]²⁴ non solum propter humilitatem carnis, sed fortassis et propter partum uirginis, quia sine semine natus est // Non .n. [enim] quesivit in terra nⁱ [nisi] matrem que iam habebat de super patrem // fejezet végén: Signum uirginale permansit

[15v] 63b II. has[áb]: De inualida ludeorum et Manichearum objicione LXXVIII. (Augustinus in serm. de nat[ura] d[omi]ni) // Set e contrario Judeus contra naturam inquit: Virgo Maria parere non potuit. Detestandus quoque manicheus ait: Si Maria erat caro, non potuit esse uirgo, et si uirgo peperit, fantasma fuit. Utrique igitur est respondendum et ex^m [exemplum] nec[essariu]m de ueteri testamento contra iudem est proferendum: Ecce ut dictum est uirga aaron protulit quod ante non habuit non radicata plantacione, nec defossa sarculo non animata [16r] succo, nec fecundata seminario. Et cum illi deessent uniuersa iura nature, protulit quidem nec semine suggeri potuit, nec radice uirga ergo potuit contra naturam nuces adducere et uirgo non potuit contra nature iura contra dei? filium generare? Dicit ergo mihi iudeus incredulus quemadmodum arida uirga floruit et frondit ac nuces protulit et ego dicam illi quemadmodum uirgo concepit et peperit. Sed ille profecto nec uirge potuit explicare conceptum nec uirginis partum.

--- uiolat ---

quod in ingressu et egressu eius specular integrum perseuerat.

[16v] Specular ergo non rumpit radius solis et integritatem uirginis ingressus aut egressus uiuere poterat deitatis. Sed quid ulterius immoramur, audiet xianus, quidem non uult // 64a 1. h[asáb]: Quod secretum incarnationis non est discutiendum insipientibus sed cum fide firmiter credendum

Stabib. 932. jul. 28.

[17r] 64a 2. has[áb]: Item de ipsius reuerencia et honore LXXIX. (Augustinus in sermone de Amueia [De Annuntiatione Dominica])²⁵ // fontos (folyt.)

Castissimum ergo Marie uirginis uterum clausum uentris cubi[cu]lum signatumque pudoris cenaculum merito plenissime collaudarem si messem meterem, quam non seminarem. Deus solus pⁱ (post?) [potest] metem [metere] quid [quod] non seminauit sicut ipse in euo [euangelio]²⁶ dicit. Dicat igitur solus dicat natus ex uirgine filius Marie dicat sponse matri sue. Meto ubi non seminaui et colligo ubi non sparsi. Dicat et Maria: Et e^o (ego) te fi[17v] lium generauit sed uirginitatem meam non uiolauit Regnum tenui uirginitatis et regem genui castitatis ingredientem et regredientem habui palacio uentris filium imperatoris et e manibus meis non amisit clauem regij pudoris, porta sancta sum celi ianua facta sum filio dei. Illa porta facta sum clausa quam in uisione dia [divina] uidit ezechiel propheta. Itaque considero.« Lap szélén: Idem (t.i. Augustinus) conceptum tuum beata uirgo et expauesco intueor partum tuum et contremesco adoro filium tuum reuiuisco. Enarra obsecro mihi quomodo meruisti dici

²⁴ Saját feloldásom. K. A.

²⁵ Saját feloldásom. K. A. A szöveg online elérhető ösnyomtatvány kiadása: Vincentius BELLOVACENSIS, *Opuscula*, Basel, Johann Amerbach, 1481, GW M50551. Online: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ink/content/pageview/3119705>

²⁶ Saját feloldásom. K. A.

[18r] 64b 2 hasáb nem kell // dici nurus Dei sponsaque // (64b I[ap]) filij Dei. Ignosce inquam mihi, quod audeam seruus atque utinam uel bonus et non etiam inutilis uel malus, seruus cum sponsa d[omi]ni mei confabulari et tamen indica mihi quomodo potuerit Dei filius per te? generari. Szélén: Quomodo beatus Augustinus querit modum conceptionis // 65a 1 has[áb]: concepit et uirgo est, generat et uirgo est lactat, et uirgo est Maria sancta heretice mater esse potuit, mulier esse non potuit. Intumescunt ubera uirginis et intacta manent genitalia matris // 66a 1 has[áb]: Lacta maria creaturam tuam. Lacta panem celi lacta precium mundi [18v] prebe lambenti mamillam ut ille pro te prebeat percucienti maxillam. Lacta qui fecit te // 66a 2 has[áb]: Lacta. Lacta etc. // 66b 1 hasáb kezdete: // concurrunt et exultantes annunciant quam non intelligo nouitatem Quod est hic miraculum video quod aduertere nequeo audio quod sustinere non ualeo .f. [scilicet] ut homo natus honoretur ut deus a seculis quoque nunquam hic mihi contigit ut quisquam homo [19r] nascens hanc uitam intraret et humani uicij nichil haberet. Ergo ne forte deus sic iste quem nullum p[otest] delictum maculare? Sed si deus esset, quomodo feminei partus indignitates sustineret? Quomodo cunis pannisque contentus esset? Quis credere possit iudeo [recte: in Deo]²⁷ uagitus infamie [recte: infantie]²⁸ ? // 66b II. hasáb nem kell // 67b-től még átnézendő

KOVÁCS ANNAMÁRIA

²⁷ Saját feloldásom, K. A.

²⁸ Saját feloldásom, K. A.

„...liberis tuis, discipulis nostris...”. Megjegyzések Giorgio Valla laki Túz Jánosnak ajánlott Iuvenalis-kommentárjához. Jelen közlemény szorosan kapcsolódik az Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) által laki Túz Jánosnak írt levelet közlő, 2012-ben megjelent rövid íráshoz.¹

Az ezüstkori római irodalom jeles költője, Decimus Iunius Iuvenalis (Kr. u. 50 k.–129 után) szatírái kedveltek voltak a későbbi századokban is. A versek – kommentárokkal kísért kiadásai – a 15. században nyomtatásban is megjelentek.

Iuvenalis egyik legjelentősebb 15. századi magyarázója Giorgio Valla (1447 k.–1499/1500) volt.² A kommentárokra – köztük a Giorgio Valla által készített magyarázatra – vonatkozóan alapvető munkának minősül Eva M. Sanford cenzusa.³

Valla kommentárja először 1486-ban, Velencében jelent meg nyomtatásban. Az ajánlólevél laki Túz Jánosnak szól, és utolsó előtti sora arról tanúskodik, hogy Valla tanította Túz gyermekeit („...liberis tuis, discipulis nostris...”).⁴ J. L. Heiberg 1896-ban közölte az ajánlás szövegét.⁵ Az alábbiakban Túz életéhez és a kiadáshoz szeretnénk néhány adatot hozzáadni.

Túz János sorsfordulatokban gazdag életére vonatkozó új, részletes és érdemi ismereteinket Tringli István gazdag okleveles forrásanyagot feldolgozó tanulmányából feltehetjük. Túz a Hunyadi család régi bizalmasa volt. Mátyás udvarában ajtónállómester, bosnyák, majd szlávón bán volt. A Zrednai (Vitéz) János-féle összeesküvésben való részvétele miatt egy időre kikerült a közéletből. 1478-tól tárnokmester lett. Hivatalviselését utoljára 1481-ben említették. Életének későbbi szakaszáról keveset tudunk: Velencébe távozott (1481), s nem tért vissza többé.⁶

A király kényszeríthette száműzetésbe Túzt, mivel valószínűleg szemet vetett a Zrednai (Vitéz) János-féle összeesküvésben való részvétele miatt egyszer már mellőzött, és tekintélyes birtokokkal rendelkező férfi jószágaira. Túz János bukása előtt a kortársak is értetlenül álltak. Két – a királyi udvart és a magyarországi viszonyokat jól ismerő – korabeli szerzőtől, Galeotto Marziótól (1427 k.–1497 k.) és Antonio Bonfinitől (1427–1503) idézem a Túz sorsáról megemlékező részeket. Előbbi utal Túz több nyelvben való jártasságára, és a Hunyadi János és Mátyás érdekében tett szolgálataira.

¹ EKLER Péter, *Augustinus Moravus Olomucensis levele Laki Thuz Jánosnak = Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 478–480. – Augustinus Moravus Olomucensis 1496 és 1511 között Budán élt és II. Ulászló magyar és cseh király cseh kancelláriáján volt szolgálatban. A Túz Jánosnak írt levele korábban, még Augustinus itáliai tanulóévei alatt kelt, és Augustinus *De modo epistolandi* című rövid könyvében nyomtatásban is megjelent (Velence, Simon Bevilacqua, 1495, fol. C_{ii}^r–[C_{iii}^r]).

² Giorgio Valla kommentárjára vonatkozóan legújabban lásd Gellérfi Gergő tanulmányát, *GELLÉRFI, Gergő, Scholarly polemic, Bartolomeo Fonzo's forgotten commentary on Juvenal = Transformations of the Classics via Early Modern commentaries*, ed. Karl A. E. Enekel, Leiden-Boston, Brill, 2014, 111–123.

³ *Catalogus translationum et commentariorum, Medieval and Renaissance Latin translations and commentaries. Annotated lists and guides*, vol. 1, editor in chief Paul Oskar Kristeller, Washington DC, The Catholic University of America Press, 1960, 175–238; a Iuvenalis-kiadásokra lásd a 175–176, Giorgio Valla kommentárjára a 223–224. és Valla életére a 126. lapot.

⁴ IUVENALIS, *Satyræ. Cum commentariis Georgii Vallæ*, Velence, Antonius de Strata, 1486, ff. a_{ii}^r–a_{iii}^r. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 454 (App. H. 13)

⁵ HEIBERG, J. L., *Beiträge zur Geschichte Georg Valla's und seiner Bibliothek*, Leipzig, Harrasowitz, 1896 (XVI. Beiheft zum Centralblatt für Bibliothekswesen), 98(450)–103(455).

⁶ TRINGLI István, *Az 1481. évi szlávóniai közgyűlés = Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*, szerk. Csukovits Enikő, Bp., Magyar Országos Levéltár, 1998, 301–302, 307–308, 310–311.

„Inter quos traxerat rex Ioannem Thuz, virum prudentissimum, et latine et Hungarice Slaviceque eloquentissimum, in arduis negotiis summo cum honore exercitatum, gratissimum olim patri regis et regi quoque Matthiae longo tempore carissimum, cuius opera permulta et ardua quidem rex effecerat. Sed nunc longe a patria Venetiis cum uxore et liberis vitam privatam ducit, cuius rei causam nunquam potui intelligere. Mutatio enim fortunae et status Ioannis Thuz causam non habet mihi manifestam.”⁷

Bonfini is méltatja Túz érdemeit. Marzióhoz hasonlóan utal a távozás tisztázatlan okára.

„Hic [i. e. Túz János] enim genere opibusque praestans inter potentissimos diu Proceres est habitus, multumque apud Regem consilio, autoritate, prudentia valuit, annos aliquot quaesturam, item varia munera cum laude gessit. Incidit autem in suspicionem invidiamve principis; ceusa[!] nemini satis explorata, multa huic oppida castellaque in Sclavonia Pannoniaque fuere. [...] cum liberis et fortunis Venetias aufugit, sexaginta aureum millia secum asportasse fertur. Ibi cognita viri dignitate, in Patriciorum ordinem a Venetis admissus est, vitaeque tranquilla fruitur et beata.”⁸

Érthető tehát, hogy Túz személye miatt később is komoly érdeklődés kísérte a Valla-féle Iuvenalis-kiadást. Kemény József elsősorban arra hívta fel a figyelmet, hogy a velencei kiadás – és benne a Túz-nak szóló ajánlás – Mátyás uralkodása alatt jelent meg.⁹ Fraknói Vilmos¹⁰ és Békes Emil¹¹ alapvetően Túz diplomáciai szolgálatait emelték ki.

Giorgio Valla Iuvenalis-kommentárjának egy későbbi, 1491-ben megjelent kiadása a jogász (és műgyűjtő) Nagy Gábor (1770–1861) könyvtárában is megvolt. Nagy Gábor példányát ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi. A könyvben megtalálható Nagy rézmetszetes sárkányos exlibrisze („EX BIBLIOTHECA GABRIELIS NAGY / DEBRECZINI ANNO 1820.”), valamint Nagy két bejegyzése: neve a szennylapon („Nagy Gáboré április 14kén 1819.”), majd az alábbi sorok a Túz Jánosnak szóló ajánlás vége után. Nagy említi Túz hivatalviselését, utal birtokaira, de a távozás okait nem említi:

„Fuit hic Joannes Thúz de Lak sub Mathia Corvino Rege Hungariae Tavernicorum Regalium Magister, dein venditis Bonis Venetias migrans. Fuit de genere Bú ex comitatu Simeghiensis, in quo et Castriferrei plurima Bona habuit, ut patet in Processu Notorii Fr. Hédevary de Anno 1523. Gabr. Nagy manu propria”¹²

⁷ MARTIUS, Galeotus, *Libellus elegans de egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae ... regis ... ad ... Ioannem eius filium*, Bécs, Michael Zimmermann, 1563, ff. [G₆^v–G₇^r].

⁸ BONFINIUS, Antonius, *Rerum Ungaricarum decades IV et dimidia ...*, Pozsony, typi Royeriani, 1744, 477–478. l.

⁹ KEMÉNY József, *Laki Thúz Jánosnak velencei emléke 1486-ról* = *Uő, Történelmi és irodalmi kalászatok*, Pest, 1861, 14–16.

¹⁰ FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái, III. Laki Thúz János* = *Századok*, 32(1898), 399, 403.

¹¹ BÉKES Emil, *Magyar írók Hunyadi Mátyás korából* = *Katholikus szemle*, 16(1902), 46–47.

¹² IUVENALIS, *Satyrae. Cum commentariis Domitii Calderini et Georgii Vallae*, Venetia, Theodorus de Ragazonibus, 1491, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Levéltártudományi Szakkönyvtár, Y/1, fol. [a_{iii}^r]. – Nagy Gábor után Csekonics Endre (1870), majd Szent-Istvány Tibor (1944) voltak a régi nyomtatvány dokumentálható possessorai. Az inkunábulumot Szent-Ist-

Érthető tehát, hogy Túz János sorsa Nagyot is foglalkoztatta. Túz a legfrissebb archontológiai ismereteink szerint a következő tisztségeket viselte: kincstartó (1458), udvarmester/ajtónállómester (1465–1470), Horvátország és Szlavónia főkapitánya, dalmát–horvát bán (1466–1468), szlavón bán (1466–1470), boszniai bán (1466–1468), tárnokmester (1478–1481).¹³

Végül a Kiss Farkas Gábor 2013-ban megjelent tanulmányában található Túz-említésre óhajtunk utalni. Franciscus Pescennius Niger (Franjo Niger, Francesco Negro, 1452–1523 után) családi genealógiájában a történet hitelességére Túz Jánost is tanúként hívja:

„Haec ego omnia ex iurato etiam genitore cognovi, et cum vix credere vellem, Ioannem Tuccium, virum heroicum et potentissimum Pannoniae gentis principem, a Matthia severissimo rege Venetias deportatum, conveni”.¹⁴

Túzról alkotott képünket nyilvánvalóan további – irodalmi vagy történeti jellegű – kéziratoss vagy nyomtatott műben található adatokkal lehet majd gazdagítani. Ezek a források kiegészíthetik az okleveles forrásanyagból nyert eddigi ismereteinket.

EKLER PÉTER

vány Tibor ajándékozta az intézménynek 1944-ben. Ez úton is köszönöm Konrád Arankának, a Levéltártudományi Szakkönyvtár vezetőjének, hogy felhívta a könyvre figyelmemet.

¹³ C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, PÁLOSALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526, I, Főpapok és bárók*, Bp., MTA BTK TTI, 2017 (*Magyar történelmi emlékek, Adattárak*), 128, 108, 102, 93, 139, 106.

¹⁴ KISS Farkas Gábor, *Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis dramma = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 265–281; MERCATI, Giovanni, *Francesco Pescennio Negro Veneto protonotario Apostolico = Uő, Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Vatikán, Biblioteca Apostolica, 1939, 3.k., *21.

Újabb adalékok Batthyány (III.) Boldizsár könyvtárához. A kora újkori könyvtárak rekonstrukciója elvileg befejezhetetlen. Jó is ez, hiszen részben a még rejtett források előkerülése mentén, és nagyobb részt az internetnek köszönhetően újabb és újabb adalékokkal gazdagíthatjuk az a forrásbázist, amelynek alapján képet alkothatunk az akkor éltek kulturális és tudományos horizontjáról. A 2004-ben megjelent, Batthyány Boldizsár könyvtárát bemutató kötetünk¹ mára több ponton javítandó, illetve kiegészítő adalékokkal is gazdagodott. A *Magyar Könyvszemle* jelen (2018/3) füzetében Orbán János kiváló erudícióval, és forráskezeléssel 33 azonosítást és javítást közöl, így mi sem várunk a könyvünk kiadása után a látókörünkbe került adatok kiadásával.

Kiegészítések

DORSTENIUS, Theodoricus, *Botanicon continens herbarum ... quorum usus in medicinis est, descriptiones*, Francofurti (ad Moenum), 1540, Christian Egenolf, in fol. – VD D 2442.²

Mai lelőhelye: Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, m/VIII. 3562.

Poss.: *Balthasar de Bathany* (címlap r.); *Conventus Nemet Ujvariensis 1662* (címlap r.); *Conventus Németújváriensis* (címlap r., 18. századi kéz)

L'ÉCLUSE, Charles (CLUSIUS, Carolus), *Aliquot notae in Garciae (de Orta) aromatum historiam, Eiusdem descriptiones nonnullarum stirpium et aliarum exoticarum rerum, quae a ... Francisco Drake ... et his observatae sunt ... Antverpiae*, 1582, Christoph Plantin, in 8. – App. H. 1862. – Ajánlva Batthyány Boldizsárnak.

FRISCHLIN, Nikodemus, *De ratione instituendi puerum ... Gyssingae*, 1584, Johannes Manlius, in 8. – RMNy 555. – Ajánlva Batthyány Boldizsárnak.

HUTTICH, Johann, GRYNÆUS, Simon, MÜNSTER, Sebastian, *Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum una cum tabula cosmographica, et aliquot aliis consimilis argumenti libellis ... Adiecta est huic postrema editioni navigatio Caroli Caesaris auspicio in comitiis Augustanis instituta [Johannes Hittichii et Simonis Grynaei]*, Basileae, 1555, Johannes Hervagius, in 8. – VD 16 G 3829.³

Mai lelőhelye: Mnichovo Hradiště (Münchengrätz), zámecká kihovna ID 1307659.

Poss.: *Balthas. de Bathyán* (címlap r.); *Conventus Nemetújváriensis 1661* (címlap r.); „*Eigentum des gräflich Waldstein-Wartenbergschen Real-Fideicommisses Dux-Oberleutensdorf*” (3. oldal)

Supralibros: *ECACM* (=Emericus Czobor a Czobor-Mihály)

¹ *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*, Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Band II: István Monok, Péter Ötvös, Edina Zvara, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, Burgenländische Landesbibliothek 2004 (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.) (=BBK).

² *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak katalógusa – Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesis Sabariensis asservantur*; Összeáll./composuit Rétfalvi Gábor, Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, 2006, Nr. 126. (itt a kötés részletes leírásával)

³ *Tisky 16. století v zámeckých knihovnách České republiky*, Red. Pavel Hájek, Petr Mašek, Zuzana Hájková, Vol. II, Praha, Národní muzeum, 2015, Nr. 3347. p. 325.

KESZTHELYI kódex

1522-ben keletkezett magyar nyelvű zsoltaéroskönyv. Másolója Velikei Gergely. Lékáról kerülhetett Németújvárra Batthyány Boldizsárhoz.

Mai lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, MNy 74.

Poss.: *Balthasar de Batthyán* (fol. 4r.); *Conventus Nemet Ujvariensis 1661* (fol. 4r.)

MORNAY, Philippe de, *De veritate religionis Christianae liber. Adversus atheos, Epicureos, ethnicos, Iudaeos, Mahumedistas, et caeteros infideles ... a Philippo Morneo ... Antverpiae, 1583, Christoph Plantin, in 8. – GBV.*⁴

Mai lelőhelye: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ant. 2930.

Poss.: *Magnificus D. Balthasar de Bathian Magister Dapiferorum Nicolao Istvánfi dono dedit 25. Januarii 1586.* (előzék r.) Az Istvánffy-könyvtár jelzete: Nr. 1041 (előzék r.) *Collegij Societatis Jesu Sopronij Catalogo inscriptus Anno 1640* (címlap r.)

PANTALEON, Heinrich, *Prosopographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae ... (Pars 1–2.), Basileae, 1565, Nicolaus Brylinger, in fol. – VD P 228–229.*⁵

Mai lelőhelye: Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, Bibliotheca Seminarii, XXVII. 1.5.

Poss.: *Balthasar de Batthyáni* (címlap r.); 1852 - 1565 = *Annorum 287 Etinne L.* (előzék v.); a kötetben 19. századi jegyzetek, Rétfalvi szerint Lipovits István kanonok kezétől

Javítások

BBK 48. Jacques Aubert *De re metallica* című művével kapcsolatban lásd a BBK 669-es tételt, illetve a Magyar Könyvszemle mostani számában Orbán János megjegyzéseit.

BBK 85. JEREMIAS Constantinopolitanus; SOKOŁOWSKI, Stanisław, transl., *Censura orientalis ecclesiae. De praecipuis nostri seculi haeticorum dogmatibus. Hieremiae Constantinopolitano(!) Patriarchae iudicii et mutuae communionis caussa(!), ab Orthodoxae doctrinae adversariis, non ita pridem oblatis. Ab eodem Patriarcha Constantinopolitano ad Germanos Graece conscripta a Stanislao autem Socolovio ... illustrata, Dilingae, 1582, Joannes Mayer, 1582, in 8. – VD/16 J-220*⁶

Mai lelőhelye: Eisenstadt, Schloss Esterházy, Schaubibliothek (Signatur olim 14,398 B/3.)

(Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, H 633; 627856)

Kötés: 16. századi pergamen: latin nyelvű kézirat (németújvári kötés)⁷

Poss.: *Balthas(aris) de Batthyán* (címlap r.)

⁴ BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 13(2007), 178–184; *Istvánffy Miklós könyvei*, Nr. 16; Vö.: PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 99(1983), 225–242, 40. jegyzet; MONOK István, „Sum ex libris ...” *A kéziratok bejegyzések szerepe a XVI. századi tudós könyvtárak rekonstrukciójában = Klio és a médiagalaxis, Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*, Szerk. Martin József, Széchényi Ágnes, Bp.–Eger, Corvina Kiadó, EKF, 2011, 212–226.

⁵ Szombathely, RÉTFALVI 2006, Nr. 276. (itt a kötés részletes leírásával); Panteleon művének német kiadása is megvolt Batthyányinak: BBK 159.

⁶ MONOK, ZVARA, ÖTVÖS 2004. (BBK 85.) p. 47. feloldásai (Köln, 1582; Paris, 1584) nem helyesek.

⁷ BORSA Gedeon, *Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége = BORSA Gedeon, Könyvtörténeti*

BBK 117. AMMAN, Jost (metszetek), FENDT, Tobias, Monumenta Illustrum per Italiam, Galliam, Germaniam, Hispanias, totum denique Terrarum Orbem eruditione praecipue, et doctrina Virorum, figuris artificiosissimis expressa ... Nunquē primum sic nove edita. Francofurti ad Moenum, 1585, Sigmund Feyerabend, in 4. – GBV. Orbán János szerint (lásd a *Magyar Könyvszemle* mostani füzetében) a számla datálása lehet 1584 és 1586 közti, vagyis nem kell feltétlenül 1584 előtti kiadást keresnünk.

BBK 257. A címlap képét közölte BOBORY Dóra, *Batthyány III. Boldizsár (1542 k.–1590), Egy törökverő főúr titkos tudománya*, Körmend, 2010 (Testis temporis – az idő tanúja, 24.), 4.

BBK 636. ESCORCHE-MESSES, Frangidelphe (Pseud.: TRENTO, Jean-Baptiste) Histoire de la Mappede-monde papistique en laquelle est declaire tout ce qui est contenu et pourtrait en la grande Table au Carte de la Mappede-Monde. Composée par M. Frangidelphe Escorche-Messes. Luce Nouvelle (Pseud.: Genève), 1567, par Brifand Chassediabiles (Pseud.: François Perrin), in 4. – Güssing, 4/251
Annak ellenére, hogy a német katalógusok a szerzőt Théodore de Bèze-el azonosítják, bizonyos, hogy Jean-Baptiste Trentoval azonos. Lásd a kritikai kiadást: Jean-Baptiste Trento – Pierre Eskrich, *La Mappede-Monde Papistique* (1566). Edition critique par Frank LESTRINGANT, Alessandra PREDÀ, Genève, 1998, Droz (Travaux d’Humanisme et Renaissance).⁸

BBK 640. Biztosan nem lehetett Batthyány Boldizsár könyvtárában, tekintve, hogy három évvel a főúr halála után jelent meg.

BBK 649. Farkas Gábor Farkas már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy nem lehet a II. Rudolf koronázási orációja a megoldás, és az egész megfigyelést csillagászatörténeti összefüggésbe helyezte, és egy német nyelvűnek ismert kiadvánnyal azonosította (FABRICIUS, Paul, *Über den Neuen Stern von 1572*, Wien, 1573, Blasius Eber).⁹ Orbán János most korrigálta a feloldást, megtalálva az eredeti latin kiadást (lásd a *Magyar Könyvszemle* e füzetében, Nr. 32).

BBK 651. THURNEYSSER, Leonhard, Tērēseis metēorologikai Stellae prodigosae Anno 1572, den 8. tag Novembris in Dodecatemoris Tauri, um vndersten teil des halses des himlischen Bildes der Cassiopeae genandt, erstlich erschienen, von Leonharten Thurneissern zum Thurn, Churfürstlichen Brandenburgischen bestalten Leibo Medico, Erstmal zu Hall in Sachsen ... Andermals ... zu Berlin ..., Ist seiner entzündung, stands höhe ... erfunden, aus welchen ... die folgende Prognostication auff die zwey nachgehende jhare, 9 Monat und 9. Tag ... prognosticirt Leonhard Thurneysser, [S.l., et s.typ.] 1573.

A Valentin Engelhardt *Prorosticon*-nal (Erfurt, 1564) való azonosítás Farkas Gábor Farkas¹⁰ szerint biztosan rossz. Érvelése:

Batthyány Boldizsár 1573 tavaszán új csillagról szóló műveket rendelt meg Elias Corvinus humanista költőtől. E levelet idézzük a BBK 249–251. tételeknél is. Az idézetben három kiadvány említ (ezek a fent említett 249, 250, 251. tételek). Az első traktátus feltételezhe-

írások III, Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok, Bp., OSZK, 2000, 99–113; ugyanez: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*, Bp., OSZK, 1972, 301–321.

⁸ Vö.: CHAIX, Paul, DUFOUR, Alain, MOECKLI, Gustave, *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*, Genève, 1966 (réed. 1998), Droz (Travaux d’Humanisme et Renaissance), 65–67.

⁹ FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, Bp., Balassi Kiadó, 2011 (Humanizmus és reformáció, 32), 68–69.

¹⁰ *Uo.*, 68–69.

tően Paulus Fabriciusé lehetett. A másik nyomtatvány Bartholomaeus Reisacher értekezése volt (BBK 250), amelyhez éppen a cseh matematikus rövid megjegyzéseit kapcsolta. Problematikusabb a harmadik traktátus azonosítása, amelyet nem talált meg Corvinus, mivel sikere miatt elfogyott minden példánya. A szóba jöhető írók, Valentin Engelhart vagy Adam Ursinus, helyett sokkal valószínűbb szerző Leonhard Thurneysser bázeli származású autodidakta paracelziánus orvos, aranyműves, alkimista és botanikus. Az új csillagról szóló értekezés hely nélkül, de feltehetően Berlinben vagy Frankfurt an der Oderben jelenhetett meg 1573-ban. Batthyány Boldizsár könyvtárában egyébként még egy Thurneysser-mű is felbukkan, 1576-ban megjelent népszerű almanachja (BBK 67. p. 42).

BBK 669. lásd a BBK 48-hoz írt megjegyzésünket.

MONOK ISTVÁN

A 170 éves magyar forradalom és szabadságharc az egykorú hazai német nyelvű sajtóban.

A magyarországi német nyelvű lapok a pesti forradalom kitörésétől kezdve a szabadságharc során végig, egészen annak vérbe fojtásáig figyelemmel kísérték az eseményeket. Meg kell azonban jegyezni, hogy csak a kezdeti általános eufória, a megvalósult sajtószabadság hangulatában volt jellemző az általános lelkesedés, később a hazai németiség mind nagyobb része félelemmel, illetve ellenérzéssel követte a történéseket. Mindez persze attól függően, hogy a német nyelvű lakosságnak melyik részéről beszélünk.

A 19. század harmincas éveire ugyanis Magyarország olyan városaiban, mint Pest-Buda, Székesfehérvár, Győr, illetve Pécs, amelyek jelentős számú német lakossal rendelkeztek, a német polgárság elmagyarosodása igen előrehaladt. Természetesen ezek a nyelvükben, vagy még csak gondolkodásukban magyarrá lett rétegek magukévá tették a magyar polgári-nemzeti mozgalom eszméit. „A magyarországi német lakosság, beleértve a szepesi szászokat, messzemenően támogatta a forradalom céljait, túlnyomóan szolidárisnak mutatkozott a magyar liberális ellenzék által követelt polgári átalakulás eszméivel.”¹ Ezt a kérdést azonban jóval árnyaltabban mutatja be Pukánszky Béla: „A polgárság jórésze a szabadságmozgalom első, aránylag békés hónapjaiban is ijedten vagy éppen gyanakodva vonul vissza, a maga külön világába zárkózik a körülötte zajló események elől; egy másik része meg Bécs felé tekint, onnan várva népi jogainak elismertetését.”²

Elsőnek a német lapok közül a *Preßburger Zeitung* melléklapja, a *Pannonia* adott hírt március 16-án, cenzúra nélkül megjelent számában a pesti forradalomról.³ Március 19-én Dux Adolf (1822–1881) tudósított lelkesülten a március 15-ei pesti eseményekről, és a lap szerkesztője, a prágai születésű Adolf Neustadt (1812 –?) köszöntötte a sajtószabadságot. A pozsonyi antiszemita randalírozások után a városi tanács lemondatta Neustadtot, és március 22-én Bangya János (1817–1858) pozsonyi nemesi származású fiatalembert tette a helyére, aki korábban testőrként szolgált Bécsben, és már 1846 óta újságíróként működött. Később aztán az emigrációban ügynökként is volt ismert. Július elején kettészakadt a nagy hagyományú lap, egyik felét tulajdonosa, egy Löw Henrik nevű pesti polgár kapta meg, és *Preßburger Deutsche Zeitung* néven adta ki meglehetősen radikális hangnemben, melléklapját, a *Hungariát* Bangya vezette. Az ő tevékenységét azonban a városi tanács nem nézte jó szemmel, ezért az újság kiadását átadta Wigand Károly Frigyes (? – 1890) nyomdásznak, aki aztán szeptember 1-jén újraegyesítette az utódlapokat. A *Preßburger Zeitung* új szerkesztője Pusztay Sándor (1798–?), táblabíró, ügyvéd, költő lett. 1848. december 18-án a bemasírozó Windisch-Graetz bebörtönöztette Wigandot politikai cikkei miatt, december 22. után a *Preßburger Zeitung*nak mindössze kizárólag a hadtestületi határozatokat és hivatalos közleményeket volt joga közölni. 1949. január 3-án sikerült Wigandnak a „félreértéseket tisztáznia”, és csak azután jelenhetett meg újra a *Preßburger Zeitung*, de már az osztrák sasos címerrel a fejléccen.⁴

A fővárosi sajtó 1848 előtt is létező képviselője volt az Eduard Glatz (1812–1889) szerkesztésében megjelenő hivatalos *Pester Zeitung*. A pesti forradalmi eseményeket követve üdvözölte a sajtószabadságot, majd fokozatosan visszatért régi hangvételéhez, és mindig az aktuális kormány orgánuma lett, kiszolgált a Batthyány-kormányt, 1849-ben Windisch-Graetzet és Kossuthot, végül Haynaut. Az 1842 óta Klein Hermann (később: Kilényi János, 1805–1889) által szerkesztett,

¹ SEEWANN, Gerhard, *A magyarországi németek története*, 1, A kora középkortól 1860-ig, Bp., Argumentum, 2015, 298.

² PUKÁNSZKY Béla, *Német polgárság magyar földön*, Bp., Lucidus, 2000, 64.

³ Minderről bővebben, „*Ihr Männer auf, jetzt ruft die Zeit*”, *Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848/1849*, Auswahl, Einleitung und Nachwort von Mária Rózsa. Bp., Argumentum, 2006. című kötetemben.

⁴ A pozsonyi sajtóról lásd részletesen: RÓZSA Mária, *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a pozsonyi német nyelvű sajtóban* = *Kalligram*, 14(2005), márc.-ápr., 148–155.

a magyar érdekeket képviselő enciklopédikus szépirodalmi *Der Ungar* utolsó száma 1848. szeptember 29-én látott napvilágot. A szépirodalmi divatlapok csoportjába tartozik a Samuel Rosenthal szerkesztette igen színvonalas *Der Spiegel, Zeitschrift für Literatur, Kunst, Eleganz und Mode* (1828–1852).

A pest-budai német nyelvű sajtó, a különféle újságok és folyóiratok igen sokszínű képet mutattak. A forradalom után alapított – többnyire rövid életű – lapok száma ugrásszerűen nőtt. „De ezek a lapok a rendkívüli viszonyok alkalmi szülöttei, a szabad sajtó fattyúhajtásai; amilyen gyorsan terjednek, néhány havi lét után meg is szűnnek. Gyakran kétes múltú, éppen nem tiszta szándékú kalandorok állnak mögöttük, akik összehordják a francia, német meg osztrák liberális sajtó hulladékát, mindazt, ami ríktó, szenzációt keltő, hogy ilyen módon olcsón és biztosan kielégítsék a közönség felesigázott érdeklődését.” – írja Pukánszky Béla.⁵ Sokuknak ma már csak címe ismert, példányaik nem maradtak fenn.

Még a forradalom előtt, 1848 januárjában indult a Petrichevich Horváth Lázár (1807–1851) író szerkesztette *Morgenröthe*. Egyidejűleg, de nem azonos tartalommal magyarul is megjelent *Honderűként* (1845–1848), amely aulikus színezetű irodalmi divatlap volt, és még az év júniusában meg is szűnt.

Az egyik ilyen, a sajtószabadság szellemében alapított újság volt az április 8-ától július 20-áig hetente többször Budán radikális szellemben kiadott *Das junge Ungarn*. Szerkesztői a ma már ismeretlen Naum Öconom és Anton Gazda voltak.

1848. április 10-én indult a radikális *Opposition*, amelyet az érsekújvári születésű Julian Chownitz (1814–1888) szerkesztett. Rá pontosan illik Pukánszky véleménye a kalandorokról. Császári tiszt fia volt, aki Németországban több helyen működött újságíróként, majd a forradalom után Pestre jött. Itt alapított lapja azért is lehetett sikeres, mert mindig az események helyszíneiről beküldött tudósításokat adott közre, a szenzációkra vadászott. Chownitz nem volt meggyőződéses híve a magyar forradalomnak, mikor Jelačić csapatai közeledtek, szeptember 25-én Bécsbe távozott, és ott is kiadott *Opposition* címen egy lapot.⁶

A kezdeti lelkesedésre jellemző, hogy az egyenjogúsított zsidók számára szintén német nyelvű hetilapot hoztak létre 1848. április 15. és szeptember 26. között *Der ungarische Israelit* címen. Szerkesztője Ignaz Einhorn, azaz Horn Ede (1825–1875), a későbbi parlamenti képviselő, újságíró volt. Az újság kezdeti reményteli, lelkes hangja később például Ludassy (Gans) Mór (1825–1885) versében a pesti és pozsonyi pogromok után érezhetően pesszimistává vált.

Pécsét április 9-étől látott napvilágot hetente többször a *Pressfreie Flugblätter* című újság, amit júliusban átkereszteltek *Fünfkirchner Zeitungra*. A haladó szellemű, magyarbarát lapot a lelkes, kis-sé egzaltált észéki származású Ernst Adolf Neuwirth (1823 körül – 1903) szerkesztette. Újságjában nem volt ritka a bécsi kormány elleni kirohanás sem. Mikor Jelačić csapatai közeledtek, októberben beszüntette a lapot. Ezután Bécsbe ment, és ott is radikális lapok munkatársa volt. 1849 elején fogták el az osztrákok, később 15 év börtönrre ítélték, amit Olmützben töltött le, s mire 1859-ben kiszabadult, már megtébolyodott.

Határeset a röplap és a folyóirat között az 1848 áprilisa és júliusa között rendszertelenül, változó címekekkel Győrben megjelenő, mégis az első szám címe alatt ismertté vált *Der grosse Pfaffen-zwicker, Satyrisch-oppositionelles Flugblatt* című periodikum (1848. április 18. – július 13.). A lap egyrészt győri városi ügyekkel foglalkozott, illetve ezeket kritizálta, másrészt igen erőteljesen antiklerikális hangot ütött meg tematikus számaiban. Szerkesztője Richard Noisser (1813–1859) győri hírlapíró és szerkesztő volt.

⁵ PUKÁNSZKY 2000, i. m. 69.

⁶ Chownitzhoz lásd még: S. LENGYEL Márta, *Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán*, Bp., Akadémiai, 1985.

Az aktuális eseményekről humoros hangvételben tudósított a szintén röplapjellegű, rendszeresen megjelenő *Die erste, zweite stb. grosse Versammlung der Spatzen und anderer Vögel in Buda-Pest* címen, 1848 májusa és novembere között 60 számat megélt, Eduard März, azaz März Ede, a Beimel-nyomda segédje által kiadott lap. Ebben gunyoros hangnemben, az egymással pletykálkodó madarak szerepében konkrét eseményeket tárgyaltak. Így kommentálták például, hogy 1848. június 11-én, a Budán állomásozó olasz Ceccopieri ezred katonái vasrudakkal felfegyverkezve rátámadtak a honvéd újoncokra. Márzet a szabadságharc leverése után két év sáncmunkára ítélték, mert lapjában kigúnyolta az osztrák kormányt és hadsereget.

Mosonmagyaróváron jelent meg mindössze 1848 júliusától az év augusztusáig a 40-es években Magyarországra bevándorolt heilbronni nyomdász, Hermann Höchell szerkesztésében, a *Der emancipirte Satanas, als Apostel der Freiheit und Gleichheit, der Wahrheit und des Rechts* című szatirikus lapja.

A Pesten megjelenő *Der Patriot*, később *Budapesther Abendblatt* címen 1848 júniusa és augusztusa között Ludwig Wysber (1817–?) szerkesztésében megjelenő napilap volt.

A lelkes, naiv hangvételű *Der Volksfreund* (1848 júniusa és novembere között) érdekessége, hogy annak érdekében, hogy minél több embert el tudjon érni, a magyar mellett (*Nép Barátja*) németül, horvátul, szlovákul és románul is megjelent.

A nyár folyamán indult periodikumok közé tartozik a *Der Telegraph, Volksblatt für Politik und Tagesinteressen* (1848. július 2. – szeptember 29.), amelyet Samuel Rosenthal (?–1868), a *Spiegel* című nívós irodalmi divatlap szerkesztőtulajdonosa szerkesztett. A hetente többször megjelenő, haladó szellemű politikai lap mottója „Freiheit, Wahrheit” volt.

A humoros lapok közé tartozik a Pesten hetente megjelenő, mindössze három számban fennmaradt *Közlöny des Teufels. Offizielles Amtsblatt der Hölle* (1848. szeptember 7. és szeptember 17. között). Az Asmodaeus álnevű szerkesztő az ördög, a schwarz-gelb reakció szószólójaként kritikával illette az egyes minisztériumok vezetését. A félig német, félig magyar cím egyébként jellemzően mutatja a magyarországi németiség kettős nyelvi kötődését.

1848 októberében indult és 1849 januárjáig létezett Pesten a Sigmund Saphir (1801–1866), Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858), ismert magyar származású bécsi újságíró unokaöccse által szerkesztett *Der wahre Ungar* című napilap, amely tartalmát tekintve semmiképpen sem a *Der Ungar* (1842–1848) folytatása.

Még 1849-ben is sor került új lap alapítására, habár igen rövid időt, egy hónapot élt meg a Függetlenségi Nyilatkozat kiadásának dátumát a címében megőrző radikális *Der vierzehnte April*. Szerkesztője a szabadságharc lelkes híve, a temesvári Hazay Ernő (1845-ig: Heim, 1819–1889).

A nagyfokú igazgatási és kulturális autonómiával rendelkező erdélyi százság nem tartozott Magyarország elszakadási törekvéseinek, és főleg Erdély Magyarországgal való uniójának hívei közé, sőt kifejezetten elleneztek azt, bár itt is voltak különbségek a Habsburg-dinasztiához hű nagyszabasi és a liberálisabb brassói sajtó állásfoglalásai között, míg a bánáti svábság nem volt ennyire elutasító. Erdélyben négy városban, Aradon, Temesvárott, Nagyszabasi és Brassóban jelentek meg német nyelvű lapok. A bánáti németiség számára e két év sajtója azt az eredményt hozta, hogy az addig a politika iránt nem érdeklődő sváb lakosság érdeklődése az aktuális politikai események felé fordult.⁷ Az itteni német írók-szerkesztők közül néhányan névmagyarosításukkal is hitet tettek eszméik mellett. Így például a fentebb említett Ernst Heim (1819–1889) a *Südungar* című, 1848-ban Temesvárott alapított újság szerkesztője, aki aztán beállt honvédnek, a szabadságharc leverése után Törökországba emigrált, majd miután kegyelmet kapott, és hazatért, a *Pester Lloyd* munkatársa lett.

⁷ WÜST, Josef, *Die Anfänge des Buchdruckes und des Pressewesens im Banat. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades*. Wien 1954, 97.

A nagyszebeni sajtó, a *Siebenbürger Bote* és melléklapja a *Transsilvania* egy igen rövid időtől eltekintve osztrák pártiak volt, és ellenezték Erdély unióját Magyarországgal. Az újság szerkesztője, Josef Benigni von Mildenberg aztán áldozata lett a várost megszálló magyar honvédek túlkapásainak; 1849. március 11-én agyonlőtték.

A brassói lapok liberális, reformokat követelő szellemisége ellenben abból eredt, hogy munkatársai első sorban német egyetemeken tanult, felvilágosodott gimnáziumi tanárok, illetve teológusok voltak, míg a *Siebenbürger Boténál* főleg állami alkalmazásban álló hivatalnokok, vagy patricius családok fiai dolgoztak. A brassói Gött-nyomdában nyomtatott *Siebenbürger Wochenblatt*, 1849. március 26-ától *Kronstädter Zeitung*gá átkeresztelt újság szerkesztője az a Maximilian Moltke (1819–1894) porosz költő volt, aki szintén részt vett a szabadságharcban, és utána 1852-ig börtönbüntetését töltötte, majd visszatért Németországba, és megírta a szászok himnuszát. A brassói nyomdászat kiemelkedő alakja, Johann Gött (1820–1888) azért tudta megőrizni objektivitását, az eseményeken való bizonyos kívülállását, mert nem helybeli volt, hanem a '30-as években Frankfurtból bevándorolt és Brassóban letelepedett német ember volt, akit később még a város polgármesterévé is megválasztottak.

A reformkor és főleg a magyar szabadságharc válaszául elé állította a hazai németiséget: vagy csatlakozik a magyar polgári-nemzeti mozgalomhoz, s ezzel elősegíti gazdasági fejlődését, ami ugyanakkor fokozatos elmagyarosodását is magával hozhatja, vagy a Habsburgokra támaszkodva, a magyarokkal szemben, Ausztrián belül igyekszik kiépíteni egzisztenciáját és saját nemzeti mozgalmait.⁸ A magyarországi németiség szempontjából az 1848/49-es forradalom és szabadságharc jelentőségét a következőképpen összegezhetjük: A független Magyarországért vívott harc jogos volt, de a nemzetiségek problémáit, melyekről a forradalmat vezető liberális magyar nemesi réteg azt hitte, hogy az általános polgárjogok bevezetése majd automatikusan megold, nem sikerült megoldania. „Az 1848–49-es forradalmi évben gyorsan kiderült, hogy a nemzetiségek által államelv-ként követelt egyenjogúság több volt az 1849. júliusi magyar nemzetiségi törvényben szabályozott szimpla nyelvi egyenjogúságnál.”⁹ A forradalom és szabadságharc legnagyobb vívmánya kétségtelenül a jobbfél-felszabádítás, a nyilvánosság aktivizálódása, a nemzeti öntudatra ébredés. A magyar szabadságharcban való részvétel a magyarországi németiségnek egyik legnagyobb történelmi élménye – írja Bellér Béla.¹⁰ A szabadságharc leverése után a német nemzetiség asszimilálódása feltartóztatlanul haladt tovább.

RÓZSA MÁRIA

⁸ BELLÉR Béla, *A magyarországi németek rövid története*, Bp., Magvető, 1981, 84.

⁹ SEEWANN 2015, i. m. 320.

¹⁰ BELLÉR 1981, i. m. 95.

A kolozsvári Teleki Blanka Kör első tíz évének (1890–1900) története a könyvészetileg ismeretlen évkönyvek alapján. A 19. századi magyarországi nőnevelésnek jelentős szakirodalma van,¹ de benne a kolozsvári Teleki Blanka Kör csak itt-ott kerül említésre De Gerando Antoninával kapcsolatban. Az erdélyi leánynevelés úttörője volt a század második felében De Gerando Antonina (1845–1914), Teleki Blanka unokahúga. Az ő működésének, és egyúttal az erdélyi nőnevelés történetének fontos epizódja a Teleki Blanka Kör megalakítása és tevékenysége. De Gerando Antonina munkásságával legutóbb a kolozsvári irodalom- és művelődéstörténész, Gaal György foglalkozott alapos tanulmányában² és kétrészes ismeretterjesztő írásában.³ Tudomásom szerint Gaal György említett tanulmánya az, amely eddig a legrészletesebben tárgyalta a Teleki Blanka Kör történetét is. Azonban a szerző maga is kiemeli, hogy a kör kiadványai közül „sajnos könyvtárainkban, de még a bibliográfiákban is csak néhány füzet adatai található meg.”⁴ Az évkönyvek közül Kolozsváron az ötödik évkönyvtől (1894) a tizenötödik évkönyvig (1904) található öt füzet.⁵

Jelen cikk szerzőjének birtokában van egy csinos kis bőrkötésű könyvecske, melybe a Teleki Blanka Kör 1890-től megjelent 11 évkönyvét kötötték. A könyv mérete 12 × 16 cm, a lapszék aranyozottak. Az első évkönyv elé bekötötték De Gerando Antonina 1890. május 1-én, Kolozsvárt keltezett felhívását, melyben a kör megalakítására szólít fel. Ez egy lap, szélessége valamivel kisebb, mint az évkönyv lapjai, mindkét oldalán kézírásos betűtípussal nyomtatott szöveg. A könyvészetileg ismeretlen évkönyvek alapján pontosítható és kiegészíthető a kör története.

Kolozsváron 1872-ben kezdte meg működését a tudományegyetem, így a város Budapest után az ország második művelődési-oktatási központjává vált. A leányoktatás fejlesztése érdekében is voltak kezdeményezések az 1870-es években. Végül 1880-ban nyílt meg a kolozsvári községi, később állami felsőbb leányiskola. Az intézmény az első állami felsőbb leányiskolának, a Molnár Aladár által 1875-ben létrehozott budapesti iskolának a mintájára jött létre.⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy ez az iskolatípus csak nevében volt „felsőbb”, ténylegesen középfokú, továbbtanulásra nem jogosító képzést nyújtott. A felsőbb leányiskola tehát érettségit nem adott, képzési célja a humán műveltségű családanya és feleség szerepkörre való felkészítés volt.⁷

A kolozsvári felsőbb leányiskola első igazgatója De Gerando Antonina lett, aki aztán 32 évig vezette az intézményt. Az igazgatónő nem elégedett meg az iskolai nevelőmunkával. Tanítványait az iskola elvégzése után is figyelemmel kísérte, igyekezett magához és az iskolához kötni, iskolán

¹ Nagyon alapos, előzményekkel és nemzetközi kitekintéssel bővített összefoglaló mű AMBRUS Attila Józsefné Kéri Katalin akadémiai doktori értekezése *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*, Pécs, 2015. http://real-d.mtak.hu/837/7/dc_1067_15_doktori_mu.pdf (2018. 07. 01.)

² GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 542–580.

³ GAAL György, *A leánynevelés erdélyi úttörője, De Gerando Antonina = Művelődés*, 69(2016), 10, 15–18., valamint GAAL György, *A leánynevelés erdélyi úttörője, De Gerando Antonina 2. rész = Művelődés*, 69(2016), 11, 17–20.

⁴ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 560.

⁵ *Uo.* Megjegyzendő még, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban az 1898-as és az 1900–1904 közötti évkönyvek vannak meg.

⁶ KERESZTY Orsolya, *A nők középfokú oktatása a kolozsvári községi/állami felsőbb leányiskolában a dualizmus kori Magyarországon = Magiszter*, 2007. <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2007/osz/12.pdf> (2018. 07. 01.)

⁷ PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés évezredei*, Fejezetek a lányok nevelésének történetéből, Bp., Gondolat Kiadó, 2006, 130.

kívül is közösségi életet teremteni. Egyik módszere volt erre már az 1880-as évek elején a kéthetente egyszer délután tartott francia társalgási kör.⁸

A Teleki Blanka Kör létrehozása érdekében kiküldött felhívásában is hangsúlyosan szerepel a cél: „hogymint valami kapocs tartsa össze a jövőben is az iskola különböző növendékeit (...), arra szólítom fel azon kedves volt növendékeimet, kik a kolozsvári felsőbb leányiskola négy osztályát végig járták, alakítsunk mindnyájan együtt, egy szép szövetkezetet, még pedig 'Teleki Blanka kör' név alatt.”⁹

A közösségteremtő szándék mellett nagyon fontos volt a példaképnek tekintett nagynénje emlékének, szellemi örökségének fenntartása, kultuszának ápolása is. Az idézett felhívás így folytatódik: „A kik a körhöz kívánnának tartozni, arra köteleznék magokat, hogy minden évben valamit, bár mily szerény módon, de valamit tennének, ama nagy magyar nő és mártír emlékére, a haza és a közügyek érdekében. (...) Szóval kiki hajlama, tehetsége és körülményei szerint, de valamit tenne egészen önzetlenül a közügyekért. És arról év végén jelentést tenne a központban.”¹⁰ Kiemelt szempont tehát, hogy a tagok tevékenységét az altruizmus, a társadalom jobbra tételét segítő szándék jellemezze. Ez a gondolat később is többször megjelenik De Gerando Antonina évente közzétett közgyűlési beszédeiben. A központnak tett jelentés a gyakorlatban úgy működött, hogy az igazgató nő gyűjtötte össze a tagok számaolói, és ezeket név szerint megjelentették az évkönyvekben. A kinyomtatás és szétküldés költségeire évi egy forint tagsági díjat kellett fizetni. De Gerando Antonina felhívása végül azzal zárult, hogy ha a kör létrejönne, az méltó megünneplése lenne a felsőbb leányiskola tíz éves fennállásának.

Igy alakult meg 1890 májusában a Teleki Blanka Kör, és még ebben az évben megjelent a kör első évkönyve. A kör elnöke természetesen De Gerando Antonina lett. Az első évkönyvben – és minden későbbiben is – szerepel a kör tagjainak névsora, illetve minden név után megjelölték a tagok lakóhelyét is. A kört megalapító 49 hölgy legnagyobb része hajadon volt, mindössze 4 tag szerepel asszonynéven a listán. Ez is azt igazolja, hogy a felhívásnak megfelelően az akkoriban végzett növendékek alkották a kört. A tagok nagy többsége kolozsvári, akik nem, azok is erdélyi, esetleg partiumi lakosok. Az alapításkor a budapesti Grün Ilona volt az egyetlen Erdélyen kívüli tagja a körnek.¹¹

Az alapító tagok között a Teleki családból ketten is szerepeltek. Az egyikük gróf Teleki Blanka Nagybányáról.¹² Ő gróf Teleki Sándornak (1821–1892), Petőfi barátjának volt a leánya. Az első beszámolóiban említi, hogy beteg édesapja ápolása mellett végzett jótékony tevékenységet. Nem sokkal később férjhez ment Domahidy Viktorhoz, 1893-ban már asszonynéven szerepel.¹³ Ugyancsak alapító tag volt gróf Teleki Emma Kendilónáról.¹⁴ A Kolozsvártól 30 km-re fekvő falu Teleki-birtok volt. Emma vélhetően Antonina nagybátyjának, azaz édesanyja öccsének, gróf Teleki Miksának a leánya.¹⁵

⁸ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 559.

⁹ Idézet De Gerando Antonina felhívásából. Megjegyzendő, hogy itt is, és az évkönyvekben is a „kör” írásmódja következetlen, kis- és nagybetűvel egyaránt előfordul.

¹⁰ Uo. A felhívásban az „egészen önzetlenül” kifejezés aláhúzással kiemelve.

¹¹ *Első évkönyv* 1890, i. m. 5–6. A lábjegyzetben csak az évkönyvek sorszámát és az évet jelölöm. Részletes könyvészeti leírás az évkönyvekről a Függelékben.

¹² Uo., 5.

¹³ *Negyedik évkönyv* 1893, i. m. 9.

¹⁴ *Első évkönyv* 1890, i. m. 5.

¹⁵ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 559.

A kör alapításakor még élt De Gerando Antonina édesanyja, gróf Teleki Emma (1809–1893) is. Azért, hogy beteg édesanyját ápolhassa, az igazgatónő az 1891/92-es tanévben egy éves szabadságot kapott. Ebben az időben nagyrészt a Szatmár megyei Pálfalván tartózkodott, ahol édesanyja lakott.¹⁶ Ekkor írta meg a kör tagjai számára Teleki Blanka életrajzát.¹⁷ Ennek elkészítésére az 1891-es közgyűlésen ígéretet tett.¹⁸ A kör tagjai ugyanis minden év május 10-én, Antonina névnapján tartották közgyűlésüket.

A kör évkönyvei közül az első volt a legkisebb terjedelmű, mindössze 8 oldal. Az első évkönyv a tagok névsora mellett vázlatosan közölte De Gerando Antonina már ismertetett felhívását. A tagok ígéretet tettek, hogy „bizonyos jót, valami önzetlen, átgondolt, öntudatos cselekedetet (...) az iskolában nyert emberszerető, altruistikus szellem sugallatára fognak véghez vinni”.¹⁹ Az évkönyv zárásában a Teleki Blanka Kör minden tagjának figyelmébe ajánlottak két olyan területet, ahol nagyon sok a teendő. Az egyik az alkoholizmus („pálinka-kórság”) elleni küzdelem, a másik az állatvédelem („hogyan az állatok iránt kissé könyörületesebbek legyenek az emberek”).²⁰ Mindkét probléma folyamatosan napirenden volt a kör további tevékenysége során, a következő évkönyvekben is állandóan szerepel. Az állatvédelem területén komoly eredményt ért el, erről a későbbiekben még lesz szó.

1890-től tehát megkezdte működését a kör, az évkönyvek terjedelme növekedett, a tagok éves tevékenységükről beszámoltak. Az évkönyvek elején az elnök közgyűlési beszéde áll. De Gerando Antonina általános összefoglalását adja az elmúlt évről, kiemeli a fontosabb eredményeket, új célokat fogalmaz meg, kifejti nevelési-oktatási elveit. A bevezető után következik a név szerinti ismertetése annak, hogy ki-ki milyen hasznos és jó tettet vitt végbe az adott évben. Több évkönyvben hangsúlyosan szerepel, hogy a könyöradomány nem kerülhet a beszámolóba, hiszen az „almizsna semmit nem hoz helyre, semmit nem gyógyít, (...) csupán enyhítést nyújthat egy-egy rövid percze, azonkívül pedig olyan jellegű is, hogy arról számolni nem lehet”.²¹ Tehát az adakozás, az anyagi áldozat mindenkinek kötelessége, szükséges rossz a rosszul szervezett társadalomban.²² Dicsékedni vele pedig nem illendő, titokban kell tartani.

Milyen tevékenységekről szólnak akkor a tagok beszámolóiban? Voltak, akik szegény vagy árva gyermekeket ruhával láttak el, írni-olvasni tanítottak, iskolába bejuttattak, fejlődésüket figyelemmel kísérték, vagy a gyerekeket bizonyos időre magukhoz is vették. Voltak, akik tehetséges tanulókat felkaroltak, zenére vagy nyelvekre tanítottak, könyveket ajándékoztak nekik. Mások beteg gyerekeket vagy felnőtteket ápoltak, gyógyszerekkel láttak el. Volt, aki szegény özvegyasszonynak és kisfiának adott fél évig ingyen szállást, a fiút elemi iskolába beíratta, maga is taníttatta. Voltak, akik – főként faluhelyen – az alkoholizmus, a részegeskedés ellen léptek fel, igyekeztek az érintetteket a jó útra visszaterelni. Szemléletes példa erre az egyik beszámolóból: „Máthé Izora faluhelyen egy öreg embert vett pártfogása alá, kinek neje néhány hónappal azelőtt elhalván és fia igen rosszul tanulván s az iskolából elutasítatván, elkeseredett és pálinka-ivásra adta magát. Máthé Izora vigasztalta, az ivásról lebeszélte, fiát a városi collegiumba beszerezte, mindennap meglátogatta, théát

¹⁶ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 558.

¹⁷ DE GERANDO Antonina, *Gróf Teleki Blanka élete*, Bp., Légrédy, 1892.

¹⁸ *Második évkönyv* 1891, i. m. 13.

¹⁹ *Első évkönyv* 1890, i. m. 4.

²⁰ *Uo.*, 8.

²¹ *Negyedik évkönyv* 1893, i. m. 5.

²² *Ötödik évkönyv* 1894, i. m. 5.

vitt neki rummal és addig buzdította, a míg a pálinkáról végleg lemondott és ismét józan, becsületes ember lett belőle.”²³

Látható tehát, hogy számtalan jótékony cselekedettel próbálták a társadalmi bajokat és egyéni problémákat orvosolni, a közösség rászoruló tagjait segíteni. Mindezek mellett volt még egy kérdés, amelyre figyelmet fordítottak. Rövid példa megint egy beszámolóból: „Hornyánszky Gyuláné Edvi Illés Margit Nagy-Szebenbe költözvén, társadalmi úton igyekszik a nagy-szebenieket a magyar eszmének és a magyarságnak meghódítani.”²⁴ Előfordult, hogy a kör valamelyik tagja olyan helyre került – férjhez ment, tanítónőként áthelyezték, vagy nevelőnőként máshol vállalt munkát –, ahol jelentős többségben volt valamely nemzetiség. Ilyenkor igyekeztek az ott élő magyarságot erősíteni, a nem magyarok körében pedig a magyar eszmét terjeszteni, a magyar kultúrát és történelmet megismertetni. Több példa van erre nemcsak Erdélyből, a Felvidékről is.

A kör tagjainak száma kisebb-nagyobb léptékben, de folyamatosan növekedett. 1891-ben 67, 1892-ben 76, 1893-ban 81 fő volt. A kolozsvári felsőbb leányiskola 1892 őszén került állami kezelésbe, és ettől a tanévtől kezdődően vált őt, a következőben hat osztályossá.²⁵ Az 1893-as évkönyv említi is, hogy a csekély növekedés oka, hogy „az osztályok száma a felsőbb leányiskolában 2-vel szaporodván, ez idén nem voltak kilépő növendékek.”²⁶ A létszám további alakulása: 1894-ben 90, 1895-ben 111, 1896-ban 120, 1897-ben 128, 1898-ban 135, 1899-ben 155, 1900-ban 167 fő.

A tagság számának növekedésével párhuzamosan a lakóhely szerinti megoszlás is változatosabb lett az 1890-es évek közepétől. A kolozsvári többség mellett az ország számos más helységéből voltak már tagok. 1898-ban már sok volt a budapesti lakos, de voltak Szolnokról, Szegedről, Kecskemétről, Ungvárról, Zalaegerszegről.²⁷ A zalaegerszegi Kauffmann Edéné Aronsohn Laura az előző évkönyvben lánynéven, brassói lakosként szerepelt.²⁸ Feltehetően férjhezmenetelével függ össze, hogy az ország nyugati részére került.

A tagok névsorát böngészve és az egymást követő éveket összevetve egyéb érdekességeket is felfedezhetünk. 1894-től például már párizsi tagja is van a körnek: Dr. Malonyai Dezsóné Hutflesz Blanka.²⁹ Az előző évben ugyanezen a néven kolozsvári lakosként tüntették fel.³⁰ A neves író és művészettörténész, Malonyai (más írásmóddal Malonyay) Dezsó feleségéről van szó. Malonyai Kolozsváron szerzett doktori címet és tanári oklevelet, 1892-től pedig ott tanított. 1893-tól Párizsban élt, művészettörténeti tanulmányokat folytatott.³¹ Külföldi útja előtt Kolozsváron megnősült, és felesége követte őt Párizsba, de a következő években is tagja maradt a Teleki Blanka Körnek.

Az 1894. évi közgyűlésen De Gerando Antonina jelentős eredményekről számolt be, és további komoly célokat tűzött ki a kör. Az elnök beszéde elején jelentette be, hogy 1893. december 5-én állatvédő egyesület alakult, melynek már 300 tagja és 300 forint tőkéje van, és 1894-ben ténylegesen is megkezdte áldásos működését.³² Ezzel a kör szívügyének tekintett állatvédelem területén komoly haladást értek el.

²³ Harmadik évkönyv 1892, i. m. 9.

²⁴ Hatodik évkönyv 1895, i. m. 6.

²⁵ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 552.

²⁶ Negyedik évkönyv 1893, i. m. 15.

²⁷ Kilencedik évkönyv 1898, i. m. 12–19.

²⁸ Nyolcadik évkönyv 1897, i. m. 19.

²⁹ Ötödik évkönyv 1894, i. m. 13.

³⁰ Negyedik évkönyv 1893, i. m. 11.

³¹ *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/09929.htm> (2018. 07. 01.)

³² Ötödik évkönyv 1894, i. m. 3.

Valóban jelentős lépésnek lehet tekinteni az egyesület létrehozását. Az Országos Állatvédő Egyesület 1882-ben alakult Budapesten. Ezt követően vidéken Kassa és Temesvár után Kolozsvár volt a harmadik, ahol ilyen jellegű egyesület létrejött.³³

A hivatkozott 1907-es tanulmány szerint a kolozsvári egyesület elnöke De Gerando Antonina. Érdekes az örökös tiszteletbeli elnök személye is: Dr. Széchy Károlyné, Lorenz Josefina. Széchy Károly (1848–1906) irodalomtörténész a kolozsvári felsőbb leányiskola első férfi oktatója volt, tíz évig az iskola nagyra becsült magyar–történelem tanára.³⁴ Felesége író nő volt.

Az állatvédő egyesület titkári tisztségét Dr. Kerestély Olga töltötte be. Ő feltehetően azonos azzal a Keresztély Olgával, aki az évkönyvek szerint 1898-tól a Teleki Blanka Kör tagja volt.³⁵ Az 1900-as évek elején egyetemet végzett. Irodalomtörténeti monográfiát írt Amade Lászlóról.³⁶ Személyét ezért emeljük itt ki, mert benne megvalósult De Gerando Antonina azon törekvése, hogy a nők is minél magasabb képzettséget érjenek el, és a férfikkal egyenértékű tudományos munkát folytassanak.

A Teleki Blanka Kör 1894-es közgyűlése kapcsán még két jelentős eredmény méltó említésre. De Gerando Antonina beszédében kiemelte, hogy a kör 50 forintot szedett össze és ajánlott fel a Kossuth-szoborra.³⁷ (1894. március 20-án hunyt el Turinban Kossuth Lajos. De Gerando Antonina ott volt halálos ágyánál, és részt vett budapesti temetésén is.)³⁸ A közgyűlésen a kör azt is elhatározta, hogy a legnagyobb magyar emlékére Kossuth Lajos-alapítványt fog létrehozni. Az alapítvány azzal a céllal jön létre, hogy legalább ezer forintot gyűjtsenek. Ha a megfelelő összeg rendelkezésre áll, azzal „a legtehetségesebb, a legfogékonyabb (franciául jól tudó) tanítónőt küldi ki egy évre Párisba, hogy ott elsajátítsa azon módot, melylyel az irodalmat, történelmet tanítják, nem a szót, a holt betűt, hanem a betű megett rejülő eszmét, a lelket, az élő tudományt.”³⁹

Ezek a megállapítások a helyes tanítási módszerről összecsengenek azzal, amit két évvel korábban írt De Gerando Antonina a *Magyar Paedagogia* hasábjain. Franciaországi tapasztalatai alapján kiemelte, hogy az irodalomtanítás során a növendékek művészi érzékét kell fejleszteni, aktív módon bevonva őket az irodalmi művek feldolgozásába. A fejlődő lélekre kell hatni, a szépet, a jót és nemest megszerettetni. Nem a tudományos műszavakkal teletűzdelt tankönyvi definíciókat kell magoltatni, hanem értékes irodalmi műveket kell a lányok kezébe adni.⁴⁰

A Teleki Blanka Kör alapítványi kezdeményezése, az egyéves párizsi tanulmányút nagyszerű lehetőség volt egy fiatal tanítónő szakmai tudásának fejlesztésére. De Gerando Antonina maga is járt 1885-ben egy rövidebb olaszországi és franciaországi úton. Felkereste a római és milánói felsőbb leányiskolákat, majd Franciaországban négy tanintézetet látogatott meg. Tapasztalatait megírta a kolozsvári felsőbb leányiskola Értesítőjében is. Hangsúlyozta, hogy bár nálunk inkább a német

³³ MÁDAY Izidor, *Az Országos Állatvédő Egyesület huszonötévi működése és az állatvédelmi törekvések Magyarországon*, Bp., Grimm Gusztáv, 1907, 39. (III. Függelék, Állatvédő egyesületek a vidéken)

³⁴ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 556.

³⁵ *Kilencedik évkönyv* 1898, i. m. 19.

³⁶ KERESTÉLY Olga, Várkonyi Amade László báró élete és költészete, Kolozsvár, Gombos Ferencz könyvsajtója, 1905.

³⁷ *Ötödik évkönyv* 1894, i. m. 3.

³⁸ BERECZKI Sándor, *De Gerando Antonina pedagógiai tevékenysége = Magyar Pedagógia*, 84(1984), 164.

³⁹ *Ötödik évkönyv* 1894, i. m. 8–9.

⁴⁰ AMBRUS Attila Józsefné Kéri Katalin, *Lánynevelés és nő művelődés az újkori Magyarországon*, Pécs, 2015, 263–264.

mintát követik, sokkal jobbak a francia iskolák: „Nem tömik tehát a gyermekek fejét száraz tény- és adathalmazzal, de gondolatokat igyekeznek benne fakasztani, lelkét akarják gazdagítani, belértékét növelni és erkölcsi értékét megszilárdítani.”⁴¹

A kérdés tehát az volt, lesz-e lehetősége a Teleki Blanka Kör valamely tagjának Párizsba utazni. A tagok megkezdték a gyűjtést a Kossuth Lajos-alapítvány javára. Végül a kör egyik alapító tagját választották ki a francia tanulmányútra. Így számol be erről az 1896-os évkönyv: „1895. június végén küldte a kör Fangh Erzsit Párisba, tanulmányainak kibővítésére és főképp művészeti szempontból való kiképzetésére Velenczén, Milánón, Comón, Genfen keresztül. Fájdalom, súlyosan megbetegedvén, kénytelen volt már december végén haza jönni. De ezen rövid időt is rendkívüli buzgalommal használta fel, tetemesen nevelte a belértékét, és ha majd meggyógyul, kitünő tanerőt nyer benne a haza.”⁴² Fangh Erzsébet feltehetően valóban kiváló tanerő lett, megmaradt a tanári pályán és a leánynevelésben. 1899-től Kolozsváron tanított.⁴³ 1920-ban az Erdélyi Református Egyházkerület által az előző évben indított polgári leányiskola egyéves kereskedelmi tanfolyamának osztályfőnöke.⁴⁴

A Teleki Blanka Kör alapítványi tanulmányútja így csak félig volt sikeres. Lehetséges, hogy a betegségén kívül anyagi okok is közrejátszottak abban, hogy a tervezett egy évnél rövidebb lett. Az 1896-os évkönyv pontos kimutatást közöl a költségekről. A hét hónapnyi kint tartózkodás keréken 700 forintba került. Ekkora összeget azonban az alapítványi és a kör pénztárában lévő összes pénz nem tett ki. A hiányzó több mint 300 forintot De Gerando Antonina pótolta.⁴⁵

A kör tagjai tovább folytatták a gyűjtést az alapítvány javára, De Gerando Antonina pedig azt tervezte, hogy újabb fiatal tanítónőt küldenek tanulmányútra, akit pályázat útján választanak ki. 1898-tól minden közgyűlési beszédében megemlíti ezt az elképzelést, de 1900-ig ez nem valósult meg. Érdemes idézni beszédéből azokat a ma is érvényes sorokat, amelyekből kiderül, kit tekintett ő kiváló tanítónak: „Kinek lelkét még nem szárították ki a sok magolás és paragrafusok, kinek ambíciója, nem parancsszóra mozgatható gépeket, hanem szabad és szabadságra méltó, öntudatos, gondolkodó, szerető, jellemes, önzetlen *embereket*, hasznos munkásokat nevelni a hazának.”⁴⁶

Az újabb párizsi tanulmányutat a Teleki Blanka Kör anyagi helyzete sem tette egyelőre lehetővé. Említettük, hogy az alapításkor egy forint tagsági díjat határoztak meg. Az 1892-es évkönyvtől kezdve pontos kimutatás szerepel a bevételekről és kiadásokról. Ekkor választott a kör pénztárnokot is, Klein Etelka személyében. Ő egyébként is pénzkezeléssel foglalkozott a kolozsvári vasúti pénztárnál.⁴⁷ Voltak, akik a tagsági díjon felül is többször adakoztak, de olyan tagok is akadtak, akik az évi egy forintot sem fizették. Az évkönyvek végén gyakran szerepel az elnök felszólítása, melyben kéri a díjak pontos beküldését. 1897-től külön gyűjtést rendeztek egy Teleki Blankának emelendő emléktáblára. Erre a célra 1899-re alig 20 forint⁴⁸, a következő évi kimutatás szerint 50 korona gyűlt össze.⁴⁹ 1899-ben a kör pénztárában nem egészen 74 forint volt.⁵⁰

⁴¹ Idézi GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 558.

⁴² *Hetedik évkönyv* 1896, i. m. 10–11.

⁴³ <http://tudastar.unitarius.hu/pantheon/pantheon1/fangherzsebet.htm> (2018. 07. 01.)

⁴⁴ http://apaczai.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=146&Itemid (2018. 07. 01.)

⁴⁵ *Hetedik évkönyv* 1896, i. m. 11.

⁴⁶ *Kilencedik évkönyv* 1898, i. m. 5. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁴⁷ *Harmadik évkönyv* 1892, i. m. 12.

⁴⁸ *Tizedik évkönyv* 1899, i. m. 10.

⁴⁹ *Tizenegyedik évkönyv* 1900, i. m. 9. A koronát 1892-ben vezették be, de megmaradt a forint is. Az évkönyvekben 1899-ig forint elszámolás szerepel.

⁵⁰ *Tizedik évkönyv* 1899, i. m. 10.

A Teleki Blanka Kör kiadásainak legnagyobb részét a kör kiadványainak nyomtatási költségei tették ki. Az évkönyvek mellett még két kiadványsorozatot indítottak. Mindegyiket De Gerando Antonina szerkesztette. 1893-tól kiadták a *Teleki Blanka Kör Kis Emlékkönyve* című sorozatot. A kör tagjainak kis írásai jelentek meg ezekben: novellák, útirajzok. Az emlékkönyvek is vékony füzetek, az évkönyvekhez hasonlóan könyvtárainkban sajnos nincsenek meg minden évfolyam kötetei.⁵¹

1892-ben határozta el a kör, hogy „amennyire vagyona megengedi, ifjusági olvasmányokat fog ezután kiadni.”⁵² A tervek szerint idegen nyelvű műveket fognak magyar fordításban megjelentetni. Fordítónak több tag is jelentkezett. Végül a megjelent műveket egy kivétellel De Gerando Antonina fordította. Ezek a kötetek viselik a „Teleki Blanka Kör kiadványa” sorozatcímet. Az 1893-as évkönyv már hírt is ad Dumesnil *Művészi benyomások* és Michelet *D'Arc Johanna* című művének megjelenéséről.⁵³ A következő évkönyvek mindig jelentik, ha újabb kötet kiadására került sor. Megjelent még a sorozatban: *Szemelvények Quinet Edgar Olasz forradalmak c. művéből* és Laurie *A varázsló titka* című regénye, amelyet Grün Ilona⁵⁴ fordított magyarra. Nem fordítás, de a kör tagjai számára ötödik kötetként kiadták De Gerando Antonina édesanyjának, De Gerando Ágostné gróf Teleki Emmának *Antonina és Attila könyve* című munkájából készült válogatást. A későbbi évkönyvek a sorozathoz számítják De Gerando Antonina két művét: *Gróf Teleki Blanka élete és Aki másra gondol. Egy felsőbbrendű társadalom első a-b-c-je*. Utóbbi 1897-ben jelent meg.

De Gerando Antonina az 1900-ban tartott közgyűlésen értékelte a Teleki Blanka Kör tíz éves működését. Az évkönyvekben szereplő beszédek közül ez a leghosszabb. A beszéd elején ünneplésre szólítja fel a megjelenteket, de szavaiban benne van kora társadalmának kritikája is: „Büszkén mondhatjuk, hogy habár kedvezőtlen a mai kor szelleme oly eszmék iránt, mint amelyek bennünket lelkesítenek, habár az önzés, a kisszerű rűt haszonlesés, a kényelemimádás, az alsórendű anyagi örömek ragadják magokkal az emberek legnagyobb részét, mi mégis élünk, fennállunk és teszünk is valami keveset, azt, amit tehetünk. Tíz év kevés egy egyesület életében, és csak most vagyunk 150-en!”⁵⁵ Az elnök szerint a kor alkotni többé nem tud, ellenkezőleg, minden bomlásnak indult, mert hiányzik a szeretet. De bármilyen is a kor, a Teleki Blanka Kör tagjai számára ugyanazok a feladatok, amelyek kezdettől fogva voltak: „Hirdessük az igazat, az igazságot, a teljes világosságot, a szeretetet, a humanus érzelmeket, az altruizmust!”⁵⁶

A Teleki Blanka Kör ebben a szellemben folytatta tovább tevékenységét. Az 1904-es évkönyv már 215 tagot jelez, de csak 70-en fizették be a tagsági díjat.⁵⁷ 1905-ben jelenhetett meg a tizenhatodik évkönyv, melyet nem ismerünk, viszont fennmaradt egy újságcikk róla. Az évkönyvet megküldték a *Budapesti Naplónak*, és a lap egy Ady Endrének tulajdonított – aláírás nélküli – kis ismertetést közölt róla. Ebben a cikk írója méltatja a Teleki Blanka Kör működését. Megemlíti, hogy eddig három magyar tanítónőt küldtek ki tanulmányútra Párizsba, legutóbb Télessy Dalmát, akinek beszámolója az évkönyvben olvasható. (Sikerült tehát újabb két utat szervezni, valószínűleg úgy – a cikk is utal rá –, hogy az elnöknek kellett anyagi áldozatot hozni.) Kiderül az ismertetésből

⁵¹ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 561.

⁵² *Harmadik évkönyv* 1892, i. m. 11.

⁵³ *Negyedik évkönyv* 1893, i. m. 15. – Ezek a művek, valamint a sorozat minden kötete megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, ezért a pontos könyvészeti leírásokat mellőzöm.

⁵⁴ A kör alapító tagja, lásd 11. lbj.

⁵⁵ *Tizenegyedik évkönyv* 1900, i. m. 3.

⁵⁶ *Uo.*, 4–5.

⁵⁷ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 560.

Az egyik például valami tantárgyat tanítana azon népiskolában mely közelében van. A másik valami iparágat igyekeznek meghonosítani. A harmadik valami hasznos munkát fordítna vagy ismertetne. A negyedik idegen gyermekeket gyűjtene maga körül bizonyos nap bizonyos órájában és értelmökhöz mért olvasmányt olvasna fel nekik. Szóval kiki hajlama, tehetsége és körülményei szerint, de valamit tenne egészen önzetlenül a közügyekért. És arról az év végén jelentést tenne a központban. Egyelőre a felsőbb leányiskola jelenlegi igazgatója szedné össze és adná ki ezen adatokat, melyeket aztán minden tag, külön-külön megkapna.

Egyszersmind egy forint évi tagságot fizetne ezen adatok kinyomatása és szétküldése költségeire.

Hogy ha a Teleki Blanka kör létrejönne, ez által legmáltöbbsz lenne megünnepeelve a felsőbb leányiskola 10 évi fennállásának évfordulója 1890. szept 1-én.

Kelt Kolozsvárt, május 1-én 1890.

De Gerando Antonina.

TELEKI BLANKA

KÖR

ELSŐ ÉVKÖNYVE.

1890.

A large, flowing handwritten signature in black ink, positioned below the decorative flourish and above the publisher information.

KOLOZSVÁRT.
NYOMATOTT BURCKHÁRDY ÁGOSTONNÁL.
1890.

Genfen keresztül. Fájdalom, súlyosan megbetegedvén, kénytelen volt már december végén hazajönni. De ezen rövid időt is rendkívüli buzgalommal használta fel, tetemesen nevelte a belértékét és ha majd meggyógyul, kitűnő tanerőt nyer benne a haza.

A »Teleki Blanka kör« kiadásai:

A hatodik évkönyv és emlékkönyv
nyomtatása 65 frt — kr.

Fang Erzsinek párisi útja:

 juniusban 100 » — »

 juliusban 100 » — »

 augusztusban 100 » — »

 szeptemberben 100 » — »

 októberben 100 » — »

 novemberben 100 » — »

 decemberben 100 » — »

765 frt — kr.

Volt a pénztárban 435 » 30 »

329 frt 70 kr.

A hiányzó 330 forintot De Gerando Antonina pótolta.

Klein Etelka,
pénztárnok.

De Gerando Antonina.

3. kép: *Hetedik évkönyv, pénztári elszámolás*

az is, hogy ez az évkönyv lesz az utolsó, mert a kör megszűnik, az elnök távozni fog Kolozsvárról.⁵⁸ De Gerando Antonina végül nem hagyta el Kolozsvárt, viszont a Teleki Blanka Kör valószínűleg feloszlott.⁵⁹

⁵⁸ *Egy szomorú évkönyv = Budapesti Napló*, 1905. július 11. <http://mek.niif.hu/00500/00583/html/ady55.htm> (2018. 07. 01.)

⁵⁹ GAAL György, *De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete = Református Szemle*, 109(2016), 560.

A „Teleki Blanka Kör“ eddigi kiadványai,

melyeket a tagok szives figyelmébe ajánljuk:

A művészi benyomások, Dumesnil Alfréd remek műve, fordította De Gerando Antonina, kapható Horatsik Jánosnál Nagy-Enyeden.

D'Arc Johanna, a nagy Michelet gyöngyszeme fordította De Gerando Antonina, kapható Ajtai K. Albert könyvkiadó urnál Kolozsvárt.

Szemelvények. Quinet Edgar olasz forradalmak nevű művéből fordította De Gerando Antonina, (A társadalmi ujjászületés, Dante, Petrarca Boccacio, Ariosto) kapható Nagel Ottó könyvkereskedésében Budapesten.

A varázsló titka. Irta: Laurie André, fordította, Grün Ilona, a »Teleki Blanka kör« tagja. Kapható Nagel Ottó könyvkereskedésében Budapesten.

Függelék

A Teleki Blanka Kör évkönyvei 1890–1900

Cím: Teleki Blanka Kör első évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1890. Burckhárdt Ágostonnál

Terjedelem/méret: 8 p. 16 cm

Cím: Teleki Blanka Kör második évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1891. Burckhárdt-Fekete „Lyceum” nyomdája

Terjedelem/méret: 13 p. 16 cm

Cím: Teleki Blanka Kör harmadik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1892. Ajtai K. Albert könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 18 p. 16 cm

Cím: Teleki Blanka Kör negyedik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1893. Gombos és Sztupjánál

Terjedelem/méret: 16 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör ötödik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1894. Ajtai K. Albert könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 15 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör hatodik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1895. Ajtai K. Albert könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 16 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör hetedik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1896. Ajtai K. Albert könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 18 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör nyolczadik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1897. Gombos Ferencz könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 22 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör kilencedik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1898. Gombos Ferencz Lyceum-nyomdájában

Terjedelem/méret: 22 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör tizedik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1899. Gombos Ferencz Lyceum-könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 24 p. 16 cm

Cím: A Teleki Blanka Kör tizenegyedik évkönyve

Kiadás: Kolozsvár, 1900. Gombos Ferencz Lyceum-könyvnyomdája

Terjedelem/méret: 22 p. 16 cm

SZEMLE

Szenci Molnár Albert, Jubileus esztendei prédikáció, Appendix de idolo Lauretano (Oppenheim 1618), A kísérő tanulmányt írta Imre Mihály, Budapest, Balassi – OSZK, 2017 (Bibliotheca Antiqua Hungarica 45, sorozatszerkesztő Kőszeghy Péter).

Szenci Molnár Albert, Psalterium Hungaricum, Kis katekizmus. (Herborn 1607), A kísérő tanulmányt írta P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Balassi – OSZK, 2017 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 46, sorozatszerkesztő Kőszeghy Péter).

Szenci Molnár Albert művei közül kettőt is megjelentetett hasonmáskiadásban a reformáció 500 éves évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtár a Balassi Kiadó gondozásában. Szenci életművének számos darabja gyakorolt évszázadokig tartó hatást a magyar művelődésben. Az 1970-es évektől fogva egyre erősödik a személye és munkássága iránti érdeklődés. 1974-ben kiváló szövegválogatás jelent meg műveiből, főként Vásárhelyi Judit munkájaként. Monográfiák, szövegkiadások, tanulmányok hosszú sora jelzi azóta is, hogy a magyar irodalom-, művelődés- és egyháztörténet megkerülhetetlen személyiségét tisztelhetjük benne. Mára az életmű számos darabja hasonmás kiadásban áll rendelkezésre. A szótár, a vizsolyi Biblia két, Szenci Molnár által gondozott kiadása, az 1608-as hanai és 1612-es oppenheimi, továbbá Kálvin *Institutio*jának magyar fordítása és az imádságoskönyv. Nem hasonmások, de lehetetlen a felsorolásból kihagyni a *Discursus de summo bono, azaz értekezés a legfőbb jóról*, a zsoltároskönyv, a Napló és *Grammatica Latino-Hungarica* kritikai ki-

adásait, illetve az utóbbi kettő magyar nyelvre való lefordítását.

Egy ilyen életműnek és a feléje forduló tudományos érdeklődésnek természetes módon kellett helyet kapnia a reformáció 500 éves jubileum ünnepe sorozatában. Ezért határozta el az Országos Széchényi Könyvtár, amely számtalan példányt őriz Szenci műveinek eredeti kiadásából, hogy az ünnep fényét további Szenci facsimillékkel fogja emelni. Ezt a tervet a Balassi Kiadóval való együttműködésben a Reformációs Emlékbizottság támogatásával – sokak nagy öröme – sikerült is megvalósítani.

Elég magától értődő gondolat, hogy a reformáció 500. évfordulójára az a mű jelenjen meg, amelyet Szenci a reformáció 100. évfordulója alkalmából készített, vagyis a *Secularis concio Evangelica, azaz Jubileus esztendei prédikáció, melyben az Evangéliumnak ez előtt száz esztendővel... újonnan kinyilatkoztatása, terjedése és megtartása... megdicséretetik. Németül prédikáltatott Haydelbergában... Mindszent hónap 2. napján 1617. esztendőben Scultetus Ábrahám által... cum Appendice Latina de idolo Lauretano et horribili papatus Rom. idolomania et tyrannide...* (azaz hozzácsonyolt latin nyelvű függelékkel a loretoi bálványképről és a római pápaság rettenetes bálványimádásáról és zsarnokságáról (Oppenheim 1618). Ennek a műnek valóban aktualitást kölcsönöz az évforduló, megjelentetésére ez volt a „most vagy soha alkalom”. De mégsem ez az életmű lényege, hatásának titka, ezért esett másodikként a választás a *Psalterium Ungaricumra*, a verses zsoltáros könyvre, amely talán a legnagyobb hatású Szenci munkái közül. E mellett, ha nem is teljesen kerek, de 410 éves évfordulóját ünnepli az első, 1607. évi herborni kiadás.

A két kiadvány két erősen különböző kontextusba tartozik. A *Jubileus* harcos és kíméletlenül polemizáló mű, a másik építő. Hatása, használata máig eleven. Két összefüggésben azonban mégis összekapcsolhatók. Lássuk először ezeket, utána lehet áttérni tartalmuk és a két egészen kiváló kísérő tanulmány ismertetésére.

Mindkét kiadvány az európai, szorosabban véve a németországi protestáns humanista elit szellemi közegében fogant. Ennek az iskolák, a műveltség, a tudományok kultuszát tükröző gondolkodásmódnak kálvinista központja a pfalzi választó fejedelemség fővárosa, Heidelberg volt. S itt idézek Imre Mihály tanulmányából. „Már hosszabb ideje magyar peregrinusok sokasága tanult a heidelbergi egyetemen, aminek 1613-tól új fejezete kezdődött Bethlen Gábor fejedelemségével. E szoros kapcsolatrendszer a kultúra széles vertikumára terjedt ki, magába foglalta a protestáns teológiai rendszerek hazai átültetését, egyházpolitikai elvek elfogadását, történetteológiai megfontolásokat, továbbá az oktatás és iskolakultúra átalakítását, liturgiai, homiletikai szabályrendszerek átvételét, magyar közegbe való integrálását.” Ennek az intenzív kulturális transzfernek volt egy-egy eleme a zsolttárfordítás és a százéves jubileum megünneplésének közvetítése.

A másik összekötő kapocs a két nyomtatvány bevezető részeiben ragadható meg. Hosszú időn keresztül állt a magyar nyelvű zsolttárkiadások élén Filiczki Jánosnak Georg Rem Andreas Spethe latin nyelvű zsolttárfordítását köszöntő epigrammája alapján írt magyar nyelvű üdvözlő verse. Ebben elmondja, hogy a Clemens Marot és Théodore de Bèze által francia nyelven írt verses zsolttárokat a németek, olaszok, spanyolok, belgák, angolok, lengyelek, csehek is a maguk nyelvére fordították. *Midőn ezt jól látná az Molnár Albert... / Hogy ennyi sok keresztyén nemzet közül / Csak magyar nép volna e versek nélkül... / A zsolttárt magyar versekben formálta.* Filiczki versével párhuzamba állítható Abraham Scultetus, heidelbergi udvari prédikátor Loysa-Julianához, IV. Frigyes pfalzi választófejedelem özvegyéhez intézett ajánlása, amelyet Szenci németből magyarra fordított. Scultetus ennek végén felsorolja az évforduló

időpontjában uralkodó protestáns fejedelmeket és királyokat, megemlíti az angol, dán, svéd királyt, a német választófejedelemeket, a németalföldi és francia protestáns politikai vezetőket. A névsort aztán Szenci alaposan kibővíti – amint Imre Mihály felhívja erre a figyelmet – a magyarországi és erdélyi reformált egyház fő patrónusainak és dajkáinak felsorolásával.

Két összefonódó gondolat ismerhető fel mindebben. A reformáció a teljes keresztyénség ügye, sok országra kiterjed, sok országban vert gyökeret. Ez a kiterjedtség végső soron az egyház egyetemességének a bizonyítéka. Teológiai értelemben ez az akkori vallási viták egyik központi kérdése: Ki tartozik bele Krisztus egyetemes egyházába, ki van kívül azon, és ki annak igazi képviselője? Hasonló logikával sorolta fel Pázmány Péter is a *Kalauzban* (1637) azokat az országokat, ahol új erőre kapott, vagy amelyeket újonnan hódított meg a Trident utáni katolikus egyház. A földi területi kiterjedtség, ha nem is döntő bizonyítéka egy egyház igaz egyház mivoltának, de mindenképpen erős jele. Ez Szenci mindkét kiadványából kiolvasható. Ezzel összefonódó törekvés, hogy mindkét munkában nagyon határozottan összekapcsolódik az egyetemes keresztyénséggel, de legalábbis az egyetemes protestantizmussal a magyarországi protestantizmus. A többi keresztyén nép példája nyomán szólalnak meg magyarul a zsolttárok, és sok európai országhoz hasonlóan erős és előkelő pártfogói vannak Magyarországon is a reformált eklézsiáknak.

A *Jubileus esztendei prédikációt* tartalmazó alig több, mint százlapos kötet a Balassi Kiadó munkáját dicséri. A Todoroszku-könyvtár példánya alapján készült, megőrizve az abban található kézirásos bejegyzéseket. Igen szép kiállítású könyvecske, pedig nagyon puritán módon van dizítve. Néhány iniciálén és nyomdai ornamensen kívül egyetlen kép található benne, a függelék, a *De idolo Lauretano* (a loretói bálványképről) címlapján. Kézbevetelkor azt lehetné a laikus olvasó, hogy Madonna-ábrázolás karján a kised Jézussal. Ez azonban súlyos tévedés. A képnek, mint Imre Mihály tanulmányából kitűnik, kulcsszerepe van az egész kompozícióban, mert nem a Madonnát

ábrázolja, hanem a legenda szerint a IX. században élt nő pápát, Johannes papissát (VII. vagy VIII. János), karján a fattyú gyermekkel, akinek egy processio alkalmával adott életet. Fején a tizenegyágú korona nem glória, hanem leginkább a Jelenések könyvének azokat a királyait jelképezheti, amelyek a Bestiával együtt vesznek el, vele paráználkodtak. Végső soron ez az asszony ama nagy város jelképe, amelynek birodalma vagy a földnek királyain (Jelenések könyve 17, 12–13; 18, 9; 17, 18). Ez a kép a kiadvány központi jelképe.

A teljes nyomtatvány három részből áll. Első résznek kell tekinteni a bevezető szövegeket. A címlap hátán a függelék tartalomjegyzékét. Szenci latin nyelvű ajánlását Bethlen Gábor fejedelemhez. Bojti Veres Gáspár ugyancsak Bethlent és Szentkirályi Benedek Molnár Albertet köszöntő, szintén latin nyelvű üdvözlő verseit, továbbá Abraham Scultetus, feljebb már említett Loysa Juliánához intézett, Szenci által németből magyarra fordított ajánlását. Ezeket követi másodikként a fő rész, Scultetus prédikációja magyar nyelven, amelyet Heidelbergben németül mondott el az öt napon át tartó jubileumi ünnepségek második napján, 1617. november 2-án. Ennek külön, saját függelékében két imádság és *Pápistaság esmertető, evangélium szeretetű és isteni hálaadásra indító énekek* címen olvasható Szkhárosi Horváth András hat prédikációs éneke az 1540-es évekből. Továbbá a 101. zsoltár Andreas Spethe latin és Szenci Molnár Albert magyar verses fordításában. A zsoltár szöveggel szemközt lapon kezdődik harmadik részként az *Appendix* folytatólagos lapszámozással, de önálló címlappal, rajta a megtévesztő metszet. A címlap hátán olvasható Molnár Albert rövid, latin nyelvű előszava. Maga az *Appendix* egy nyolc darabból álló, a pápaság bálványimádását és zsarnokságát bizonyító szövegekből összeállított latin nyelvű kresztomátia. Középpontjában a loretoi kegyhely történetét és jelen állapotát ismertető leírással, amely egy 1499. évi velencei ősnymtatványon és Szenci 1596. évi loretoi látogatásának személyes élményein alapul. Természetesen nincs itt helye valamennyi Szenci által közölt szöveg részletes tartalmi ismerteté-

sének, hiszen ez két kiváló írásban, Vásárhelyi Judit 1985-ben megjelent könyvében (*Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*) és Imre Mihály kísérő tanulmányában is megtalálható. Csupán egy-két fontosabb megfigyelést és gondolatot emelek most itt ki külön hivatkozás nélkül a két ismertetésre.

Szenci szöveggyűjteményének megértéséhez tudni kell, hogy a jubileumi ünnepségekre közvetlenül a harmincéves háború kitérőse előtt került sor. Európa megtelt éles hangú hitvitákkal. A küszöbön álló küzdelemre már felálltak a táborok. Szenci kiadványából azt lehet megtudni, hogyan élte meg a protestáns fél ezt a helyzetet. Milyen történeti, történetológiai kontextusba állította saját pillanatnyi léthelyzetét. A jubileumi prédikációt időben megelőzte Scultetus új esztendei beszéde, amelyet Szenci magyarul a Scultetustól fordított postillás kötet végén közölt, de tartalma szorosan hozzátartozik a jubileum üzenetéhez (*Postilla Scultetica. Az egész esztendő által való vasárnapokra és jó innepekre rendeltetett evangéliumi textusoknak magyarázatja*, Oppenheim 1617). Vásárhelyi Judithoz és Imre Mihályhoz hasonlóan erre is támaszkodnak az alábbiak.

Scultetus prédikációjának textusát a Királyok II. könyvének 23. részéből vette, amelyben Jósias király megtalálja a törvénykönyvet, és megtisztítja a jeruzsálemi templomot, a Baal tiszteletéhez szükséges eszközöket megégetteti Jeruzsálemen kívül a Cedron mezején. Prédikációját, a bibliai igével párhuzamba állítva a jelent, két részre osztja. *Először, mely gonoszul volt dolga az anyaszentegyháznak ez mi országunkban, midőn az római pápát tartotta fejének, és annak lába alá volt vetetve. Annak utána másodsor, mely jól legyen dolga az evangéliumi anyaszentegyháznak, amely a Krisztust egyedül ismeri az ő fejének lenni, és egyedül csak ő tőle kíván vezéreltetni.* Hogy érthető legyen a prédikáció tékje, ki kell ezt egészítenünk a *Postilla Scultetica* Exaudi vasárnapra írt két, magyarázatra felvett részével. Az első, hogy *a keresztyén vallás az igaz vallás.* A másik, hogy *a pápistaság nem igaz keresztyénség.*

A jubileumi prédikáció a reformációt a tévelygések fölötti győzelemként mutatja be. De

az egész üdvtörténet reformációk sorából áll. Imre Mihályt idézem: „Magának Krisztusnak a fellépését, tanításait, majd tanítványainak, az apostoloknak a tevékenységét, utána az ógyház kiemelkedő személyeinek a működését egyaránt reformációnak nevezi Scultetus, ezt követi majd Luther.” A második rész az újabb száz év történetében mutatja be az igaz evangélium terjedésének diadalútját, az emberek, tartományok, országok örvendezését az igének. Maradjon meg ez az igaz vallás egészen addig, amíg az Úristen az ő anyaszentegyházát teljesen megreformálja, ama férfiú által, mely az igaz Jézus, az ki minket nemcsak a római pápa igájából, hanem a bűnnek igájából, az halálnak félelméből, az ördögnek kísértetiből megment és megszabadít (vö. Jubileus 43).

Szenci, mint feljebb is említettük, mindezt magyar horizontra illeszti, hiszen Bethlent a bevezető részek szinte magyar Jósias királyként ünneplik. A magyar kontextus felépítése folytatódik a *Jubileus esztendei prédikációt* követő, a török kérdést is hangsúlyozó imákkal, majd Szkhárosi hat énekével.

A Szkhárosi versek a régi tévelygő egyház és a megújuló igaz egyház küzdelmét, s az utóbbi győzelmét mutatják be. Megismétlik tehát a magyar hagyományra támaszkodva Scultetus gondolatmenetét. Nagyon tudatos választás volt ez Szencitől, aki Scultetus új esztendői prédikációjának fordításában külön megemlékezett a magyarországi reformáció énekkultuszáról: *Az lelki tanulságokkal teljes énekek is, az melyeket az evangélium tanítói szerzettenek sok számtalan embereket vezérltettenek az igazságnak esmeretire Németországban, Belgiumban, Franciaországban kiváltképpen pedig Magyarországon, holott az könyvnyomtatásnak szűk volta, fogyatkozása miatt ez eszközzel kellett gyakran élniek az tanítóknak, az kik a diákoknak szép lelki tanulsággal teljes énekeket irtanak eleikben, melyeket nemcsak házanként, hanem lakodalmakban is megéneklettenek* (idézi Vásárhelyi Eszmei 44, Scultetus: *Postilla*, Oppenheim 1617, 1024). Már ebben a néhány sorban is visszaköszön a Szkhárosi-versek forrása, Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* (Detrekő 1582) című gyűjteménye. Ő írja az

előszóban, hogy a második rendben közölt énekek *házunknál és házunk kívül, menyezőbe, és mértékletes, nem zabáló lakodalomba és minden helyen... szabadon prédikáció gyaránt[!] lehetnek.*

A fő részt a 101. zsoltár zárja, amelyet Luther a keresztyén uralkodó királytükrenek tartott. Szemben áll vele az *Appendix* címlapján a Johannes papissát ábrázoló metszet. A címlap szövegéből kiderül, hogy mi Szenci kiadványának további tétje. Idézem magyar fordításban: *Függelék a loretoi bálványról, amelyet III. Gyula, római püspök és némely utódja nem szégyelt az Evangélium mindenfelől előtörő nagy világhossága mellett sem, mintegy az Isten és emberek megvetéseként helyeselni.*

A történelmi visszatekintés és ünneplő megemlékezés felmutatja a reformációt, mint győzelmet a tévelygések felett. Ezt követi a loretoi Mária kultusz bemutatása. A loretoi szent házat, amelyben a katolikus hagyomány szerint Szűz Mária született, s amelyben 12 éves koráig nevelte Jézust, már az apostolok templommal alakították, s maga Lukács evangélista készített és helyezett el benne egy Mária-szobrot. Miután a környék lakossága mohamedáná vált, angyalok vitték át a házat Palesztinából mai helyére, ahol felséges templomot emeltek föléje. 1525-ben VII. Kelemen pápa köröskörül márvánnyal burkoltatta be a házikót, VIII. Kelemen pápa pedig 1595-ben megparancsolta, hogy vésésük köbe a kegyhelyen a csodálatos átszállítás történetét, amit Antonio Gallus, a római anyaszentegyház bíborosa, osimói püspök meg is cselekedett. Szenci maga 1596. szeptember 19-én vasárnap jegyezte be naplójába, elmentem a loretoi Szűz Mária felséges templomába, itt bálványimádók és zarándokok óriási tömegét láttam (Szabó András fordítása).

A loretoi kultusz ezek szerint már a reformáció utáni időkben erősödött meg, vagy erősödött tovább. Imre Mihály bőséges forrásanyagokon keresztül mutatja be, milyen szimbolikus értelmet nyert Európa-szerte, de főként Németországban a protestáns polémikus irodalomban a címlapon látható Johannes Papisza ábrázolás, amely például már az ugyancsak Oppenheimben 1616-ban megjelent *Johanna*

papissa toti orbi manifestata adversus scripta Roberti Bellarmini címlapján is látható. Idézem Imre summázását: „a metszet ikonológiai tartalma, ez nem lehet az istenanya gyermekével, csak megtévesztő látszata. A metszet címlapra helyezése könyörtelen utalás a fattyút szülő, anyaságát is hazugul felhasználó (ál)pápára, ez már nem lehet más, csak a megtévesztő loretoi bálvány.” Ezzel áll szemben a magyar nyelvű rész utolsó lapjának verzőján elhelyezett 101. zsolttár, amely az Isten törvénye szerint kormányzó uralkodóról szól. Valóban nagyon tudatos a kiadvány tipográfiai elrendezése és telitalálat a hozzáfűzött értelmezés.

De miért kerül egy németből magyarra fordított prédikáció végére egy Mária-kultusz és jezsuita ellenes latin nyelvű szöveggyűjtemény? Egyrészt természetes módon kapcsolódik a prédikációhoz. Amint Imre Mihály megállapítja, hogy Scultetus conciója bőségesen tartalmaz a Mária-kultuszt hevesen elutasító részleteket. A válasz második felét Szenci Bethlenhez írt ajánlása, s az *Appendix* ugyancsak általa írt előszava adja meg, amint azt Vásárhelyi és Imre egyaránt kiemelte.

Szencit egykori tanára, Daniel Tossanus figyelmeztette, hogy Franciaországban és másutt is sokan vannak, akik az evangéliumi igazságot össze akarják egyeztetni a pápasággal. Sokan vannak elfoglalva a Bestia sebeinek gyógyításával. Ezért szükséges az igaz teológusoknak és egyházi szolgáltnak arra törekedni, hogy a pápaság, melynek helyes ismeretét a testi gondatlanság oly sokaknak lelkéből kiszorította, igaz valójában válják ismeretessé, és megismertetvén kerültsék. Bennünket magyarokat pedig – fűzi hozzá Szenci – *más népeknél is jobban elborított a pápaság homálya és a zsarnokság terhe, az Antikrisztus ravasz csábítása.* (*SzMA válogatott művei*, Bp., 1974, 310, Borzsák István fordítása). Tossanus figyelmeztetése ezért *a mi Magyarországon is sokaknak fölöttébb szükséges. Mert vannak itt is, akik mintegy magukról megfeledkezvén az újból besompolygó pápaságot közömbösen nézik: a pápasokkal és egyéb eretnekekkel házasodnak össze, és fiaikat jezsuitáknak adják nevelésre* (*Uo.*, 313).

Az újból megerősödő római egyház fő esz-

köze közé tartozik a zarándoklat, a látványos ceremóniák, a vegyes házasságok, a jezsuita iskolák működése, a szerzetesrendek feléledése. Ezek ellen irányulnak a független szövegei.

Az egész kötetben a Bethlennek szóló ajánlás, az üdvözlő versek és a független latin nyelvű. A prédikáció jól ismert az európai közvélemény előtt, ez a magyar híveket szólítja meg. A latin részek Bethlent személyesen kapcsolják az európai egyházpolitikához, de ezek által Szenci maga is személyesen lép be az európai színpadra. Az egész kötet tétje pedig a reformáció győzelmének ünneplése és az eredmények megvédésére való figyelmeztetés.

A zsolttár ugyanannak a kulturális transzfernek a része egy évtizeddel korábban, mint a Jubileus prédikáció. Megszámlálhatatlanul sok kiadása létezik. Olyanok is, amelyek hűek az eredeti szöveghez, de olyanok is, főként az egyházi énekeskönyvekben, amelyek csak többé-kevésbé követik Szenci eredeti alkotását. De azt sem könnyű megmondani, melyik az eredeti szöveg. Szenci maga életében még kétszer adta közre zsolttárait, mindkét szer Károli Gáspár Bibliájának függelékeként 1608-ban és 1612-ben. Az RMKT-ban megjelent kritikai szöveg az 1612-es kiadást követi, jelezve a két korábbitól való eltéréseket. Mi szükség van ezek után az első kiadás hasonmására? Mi az a többlet, amit csak ezen keresztül lehet megragadni?

A legfőbb szempont a pretium affectionis, az első kiadás érzelmi értéke. Szencit magát is mély érzelmi viszony kötötte a zsolttárokhoz. Naplójában már az 1590-es években gyakran feljegyezi, hogy milyen alkalomból, milyen zsolttárokat olvasott vagy énekelt vizsgáztalásképpen. A szövegekben, noha szigorú szöveg-hűségre törekedett, gyakran szólnak meg személyes élményei, felbukkan emlékkép gyanánt a magyar táj szépsége. A fordítást igen rövid idő alatt végezte el. Egységes ihletből született, és tolmácsolásában egységes művé vált mind a százötven zsolttár. Érződik rajtuk az alkotás öröme, és az, hogy sokszor magának a bibliai szövegnek az átélése az ihlető élmény. Érződik a befogadó közegnek, Szenci barátainak, ismerőseinek kívánczossága a magyar zsolttárokra. Az

évszázadokig tartó gyülekezeti és gyülekezeten kívüli használat pedig a zsoldtárok későbbi közönségét kovácsolták közösséggé. Mindez együtt alkotja a pretium affectionist, ami csak az első kiadás kézbevitelével tárgyiasulhat.

Mindennek részletes kibontása található meg Vásárhelyi Judit egészen kiváló kísérő tanulmányában. Ezért érdemes gondolatmenetével közelebről megismerkedni.

A bibliai zsoldtárok könyvének ismertetésével kezdődik Vásárhelyi gondolatmenete. A *Zsoldtárok könyve* egy évszázadok folyamán keletkezett, igen változatos műfajokból álló énekgyűjtemény. Található benne panaszének, bűnbánat, könyörgés, hálaadás, dicsőítés, király zsoldtárok, liturgikus énekek, vigasztalások, intések, tanúságtételek, Messiás zsoldtárok.

Kálvin már 1538-ban, strassburgi prédikátorsága idején megverselt 18 zsoldtárt az ottani gyülekezet használatára. Szent Ágostont idézve indokolja meg az énekelt zsoldtárok gyülekezeti használatát: „akármerre keresgéljük köröskörül, sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint Dávid zsoldtárait, amelyekre maga a Szentlélek tanította meg őt” (idézi Vásárhelyi 10). A zsoldtárok dallamának pedig méltónak kell lenni azok tartalmához: „Azért alkalmaztunk ebben a könyvben ilyen fegyelmezett dallamformákat, mert ezeket ítéltük legalkalmasabbnak arra, hogy a szent tárgyat megfelelő súllyal és méltósággal zengjék, és hogy... a szent gyülekezetben is énekelhetőek legyenek.” (Vásárhelyi 11). Genfben 1543-ban Kálvin már egy profi udvari költőt, Clemens Marot-t kérte fel lefordításukra, aki ötven zsoldtárral készült el haláláig. Ezt követően Théodore de Bèze, Kálvin genfi munkatársa, ugyancsak kiváló költő fejezte be a munkát. 1562-re készült el a mű, amely 130 különböző versformában foglalja magában a teljes, énekelhető, francia zsoldtároskönyvet. A dallamokat a genfi kántorok, Loys Bourgeois és legvalószínűbben Pierre Davantès szerezték, felhasználva hozzá a korabeli francia lelki énekek, a középkori gregorián és az egykorú francia világi zene dallamvilágát.

A következő évtizedekben igen gyorsan elterjedt az európai kálvinista gyülekezetekben

a zsoldtárok éneklése. Számos nyelvre lefordították őket. A 16. században már több, mint negyven kiadást ért meg csak a német nyelvterületen.

A zsoldtároknak természetesen Szenci előtt is voltak magyar fordításai. Több nyelvemlék kódexünkben – *Apor kódex*, *Döbrentei kódex*, *Keszthelyi kódex*, *Kulcsár kódex* – megtalálható teljes szövegük. Ezek azonban breviáriumi típusúak, nem a Biblia sorrendje, hanem a zsolozsmák rendje a szerkesztési elvük. A magyarországi reformáció korai szakaszában 1548-ban Bencédi Székely István a Sebastian Münster által közreadott héber szöveg alapján teljes magyar prózai fordításukat nyomtattatta ki Krakóban. Ez a munka a Vizsolyi Bibliára is komoly hatást gyakorolt. Ezen kívül a protestáns énekeskönyvek graduál részébe kerültek be prózai zsoldtárszövegek a zsolozsmák elemeiből, továbbá a gyülekezeti énekek között számos strófikus, metrikus zsoldtárparafrázis található, amelyek közül bizonyára sokat ismert Molnár Albert is.

A genfi zsoldtárok a magyar peregrinus diákok Pfalzban és Hessenben németül tanulták meg énekelni, s hatalmas igény támadt bennük magyar nyelvű változatuk iránt. 1602 után több társa, Szilvásujfalvi Anderk Imre, Taksonyi Péter, Miskolci Csulyak István buzdítja, kéri Szcencit ez irányú szándéka valóra váltására. Különös súllyal esett latba Johann Piscator, herbormi professzor üdvözlő verse, amelyben utal arra, hogy mutatványt kapott a tervezett munkából. Nagy ösztön lehetett Szenci korábbi élménye, Théodore de Bèze-zel való találkozása 1596-ban Genfben. Az agg zsoldtárfordító szemközt ültette magával, hogy jól láthassa őt a fiatal magyar diák, s órákon át szívélyesen beszélgetett vele.

A fordítás munkáját, elsősorban Ambrosius Lobwasser német zsoldtárainak 1598. évi kiadására támaszkodva, hihetetlenül rövid idő alatt végezte el Szenci. Az erre vonatkozó adatokat sokszor már-már misztikus tényként kezeli a szakirodalom. Naplójának tanúsága szerint 1606. március 9. és május 22. között készült el száz zsoldtárral. Ekkor megpihent. Szeptember 1-jén fogott hozzá a maradék ötvenhez, és szeptember 23-án a bécsi béke megkötésének napján be is fejezte. A gyorsaságot némileg érthetővé

teszi, hogy a dallamok és versformák már a fülében csengtek évtizedes zoltáreléklési gyakorlatából. 1605 decemberében a heidelbergi könyvtárban kezébe vehette nagyszombati pártfogójának, Asztalos Andrásnak ajándékaként a Vizsolyi Biblia egy példányát, amely magyar nyelvű szövegének legfontosabb forrásává vált. Tekintetbe vette még „Boesius Kelemen segítségével” a verses zoltárok eredeti, francia nyelvű verzióját és Andreas Spethe latin nyelvű fordítását. A kinyomtatásra 1607. április 22. és május 12. között került sor Christoph Rab (Corvinus, Hollós Kristóf) herborni műhelyében.

A könyvecske részletes leírása itt felesleges. Alapos, a nyomdai kiállítást is méltató, minden igényt kielégítő ismertetése megtalálható a kísérő tanulmányban. Lényeges részei a következők: Az élén egymással párhuzamosan két ajánlólevél olvasható. Az egyik IV. Frigyes, pfalzi választófejedelem szólítja meg, a másik az Árpád-házi Szent Erzsébetet ősei között tudó, magyarul is valamennyire értő Móric, hesseni fejedelem. Az *Előljáró beszédet* a magyarországi és erdélyi anyaszentegyházhoz és pártfogóikhoz címezte Szenci. A magyar nyelvű verses zoltárokat köttával együtt nyomtatták, amelynek jelrendszere a menzuralis notáció. A zoltárok függelékében még néhány Szenci Molnár Albert által szerzett ének van elhelyezve. A kötet második részét önálló címlappal és újra kezdődő lapszámozással a Heidelbergi Káténak egy Szenci Molnár Albert által készített 66 kérdés feleletből álló, kivonatos fordítása képezi, amelyet szentírási idézetekből álló Házi Tábla, néhány imádság és ének egészít ki.

Mindebből további mondandónk szempontjából az *Előljáró beszéd* a legfontosabb. Ebben mutatkozik meg ugyanis az az igen magasfokú esztétikai igényesség, amely Szencit munkájában vezette. Szamba veszi az előljáró beszéd a 16. századi magyar zoltárfordítási hagyományt, kiemelve Szegedi Gergely és Sztárai Mihály ma is a legszebbnek tartott parafrázisait. Megjegyzi azonban azt is, hogy a magyar verselési hagyomány formai tekintetben meglehetősen egysíkú. Mégis az utóbbi *egynéhány esztendőkből az mi emberink is ékesb verseket szoktak*

írni. Az ékesb versek legszebb példájaként pedig Balassi Bálint Bocsásd meg Istenem ifjúságomnak vétkét kezdetű költeményét idézi. De mégis az *franciai ritmusok... sokkal különb formán foglaltatnak öszve, és az verseknek sokféle nemei vadnak... Öszvességgel az zoltárok százharminc különböző nótákra vadnak, és majd megannyi a versek nemei. Annakokáért meg gondolhatja minden, minémű nagy munkával kellett énnékem ez hosszú magyar igéket az franciai apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustól nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy sem a verseknek ékesgetésére.*

Szenci tudatában volt költői teljesítménye értékének! „A 150 genfi zoltárt 130 különböző verselésű és stófa szerkezetű formára 34 rímkeplet szerint kellett lefordítania” – írja Vásárhelyi Judit, és Szigeti Csaba nyomán hozzát teszi, a „négy-, öt-, hat-, hét-, nyolc-, kilenc-, tíz- és tizenkét soros versszakok különböző rímkombinációkkal Molnár Albert zoltárfordításaival kerültek be a magyar költészetbe.” (34).

A bibliai tartalomhoz való hűségnek, és a verselés magasra tett esztétikai igényének kettős szorítása ellenére, mint írtuk, átütnek Molnár zoltárszövegein a személyes élmények. Több ilyen helyet is rögzített már a korábbi szakirodalom. 1596 júniusában, végül sikertelen leánykérése eredményére várva, a 29. zoltárt olvasta. A harmadik versnél úgy érezte, hevesen megdördül az ég: *Az Úr szava úgy megzendül, / Hogy az szarvas idétlent szül, / Nagy harsogásától annak, / Az erdők fölszakadoznak, visszahangzik aztán a magyar zoltárban a numen adest élménye. Két nappal később rémálmaiból felriadva, szobatársát Wilhelm Bersichet kéri, hogy énekeljék együtt vigasztalásképpen a 91. zoltárt: *Nem leszen neked félelmed, / Éjjeli irtózástól, / Szíved nappal meg nem ijed, / Az röpdülő gyors nyíltól. / Nem árt neked semmiképpen / Az éjjeli döglelet, / Az halálos dög dőlésben / Néked semmit sem tehet.* Ugyanennek a zoltárnak az első stórfája szép példája annak, mikor Szenci számára maga a bibliai szöveg válik élménnyé, és az abban foglalt üzenet ihleti*

a verset: *Aki a fölséges Úrnak/ Lakozik oltalmában, / És e nagy hatalmasságnak / nyugoszik árnyékában, / Ez ilyen nyilván mondhatja, / Isten az én kövárom, / Ő életemnek oltalma, / És csak őbenne bízom.* Idegen földön fogantak meg Szenciben ezek a versek, de végig ott élt benne az otthon élménye. Tolnai Gábor a hatvanötödik zsolnártban Szenci szülőföldjét vélte felismerni, alighanem igaza volt. *Az szép sík mezők ékeskednek / Sok barom csordákkal, / Villagnak az szép szántóföldek / Sűrű gabonákkal. / Az hegyoldalak, mezőföldek / Szép búza nevéssel / Örvendeznek és énekelnek/ Nagy gyönyörűséggel.* A 104. zsolnártban a Libánus hegyein ültetett cédrusfák szinte észrevétlenül változnak át a magyar táj gólyafészket viselő jegenyéivé: *Holott a madárkák fészket raknak, / És kiköltésre fészkekben tojnak. / Az eszterág is fészket ott rakja, / Az jegenyefákon vagyon hajlékja.*

Nem lehet azon csodálkozni, hogy hamar népszerűvé váltak Szenci zsolnártai a magyarországi egyházakban is. 1635-ben Lőcsén és 1642-ben Váradon már a közös protestáns, illetve a kálvinisták által használt gyülekezeti énekeskönyveknek is részévé váltak, és ott maradtak az előbbiben egy évszázadra, a reformátusoknál pedig a mai napig. 1640 és 1655 között több mint tíz, köztük számos kottás kiadásuk bizonyítja, hogy éneklésük a puritanizmus évtizedeiben országszerte elterjedt. Kifejezés készlete, versformái beivódtak a magyar köznyelvbe és költészetbe egyaránt. Számos klasszikus költőnkél mutatható ki közvetlen hatása. Az alsóbb néprétegek műveltségének, minden napjainak is részévé váltak. Ennek bizonyítéka például az a hagyomány, hogy az 1849. évi fegyverletételnél a katonák a 80. zsolnárt énekeltek. *Hallgasd meg Izráel pásztora / És Józsefnek vezérlő ura, / Kit őrizsz, mint egy juhnyáját, / Fordítsd felénk szent orcádat, / Ki ülsz a kérubimokon, / Jelenjél meg Világoson.* Joggal idézi Vásárhelyi Judit Arany János véleményét a zsolnártok lecserélésének ötletéről. Nem lehet, „...mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Dávidénak tartja, s úgy tiszteli.”

A pretium affectionisra hivatkozva kezdtük Szenci zsolnártai első kiadása facsimiléjének ismertetését. Arra hivatkozva fejezzük be. A ma-

gyar költészet egyik alapművét tartjuk a kezünkben, amely a hazai zsolnártahagyomány, a magyar nyelvű bibliafordítás és a legmagasabb rendű európai költészet találkozásából született. Hatása felismerhető legnagyobb költőink műveiben. Népszerűsége ma is vitathatatlan. A reformáció 500. évfordulójának ünnepére méltó cselekedett volt újbóli megjelentetése.

HELTAI JÁNOS

Келемен Микеш, Турецкие письма, Перевод Юрий П. Гусев, Издание подготовили Ю. Гусев, Г. Тюшкеш, О. Хаванова, Москва, Наука, 2017. 611 p.

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* orosz kiadása a *Lityeraturnije pamjatnyiki* sorozatban jelent meg. A sorozatról érdemes megjegyeznünk néhány adatot: 1948-ban alapították, a Szovjet Tudományos Akadémia – 1991-től Orosz Tudományos Akadémia – Világirodalmi Intézetében (IMLI). A világirodalom jeles alkotásainak orosz nyelvű ún. akadémiai kiadásairól van szó: a szövegeket alapos elemző tanulmányok és bőséges jegyzetapparátus kíséri, ezzel lehetővé válik a művek tudományos felhasználása is, pl. komparatistikai, kulturológiai jellegű kutatómunka számára. Komoly szakértői gárda – jeles irodalomtörténészek, történészek, nyelvészek, az egyes kultúrák és nyelvek tudós szakértői fordították/fordítják, és rendezik sajtó alá ezeket a világirodalmi műveket. 1948 óta napjainkig 703 kötet jelent meg a sorozatban, s az antik irodalomtól egészen a 20. századi szerzőkig terjed a válogatás köre, s az alkotások földrajzi megoszlása is rendkívül széles, röviden azt mondhatjuk, hogy mind a négy égtáj kulturái képviseltetve vannak benne. A részletesebb információkért a Google-ba beírhatjuk a 'Lityeraturnije pamjatnyiki' kereső kifejezést, és tetszés szerint végigkövethetjük ezt a hatalmas sort.

A magyar irodalmat három könyv képviseli ebben a sorozatban: 2006-os megjelenéssel Balassi Bálint versei, 2011-ben Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve, s 2017-ben a most ismertetendő *Törökországi levelek*, Mikes

Kelemen alkotása. Mindhárom kötet fordítása és sajtó alá rendezése Jurij Pavlovics Guszev professzor munkája. A kötet kiadásában közreműködött és tanulmánnyal is hozzájárult Tüskés Gábor és Olga Khavanova. Rövid szerkesztői előszó vezet be a könyvet, amely Mikes és a *Törökországi levelek* jelentőségét, valamint a szerzőre, a korára és a művére vonatkozó legfontosabb adatokat foglalja össze. A fő rész, a 207 darab fiktív levél után a *Függelékben* olvasható Kosztolányi Dezső esszéje, Tüskés Gábor és Olga Khavanova tanulmánya, s végül a magyarázó jegyzetek következnek.

Tüskés Gábor tanulmánya «Келемен Микеш и Турецкие письма» („Mikes Kelemen és a *Törökországi levelek*”) részletes filológiai ismereteket tartalmaz, melyek az oroszul olvasó külföldi számára alapvetőek a könyv tartalmának megértéséhez. Az első alfejezetben az életrajzi és történelmi összefüggések ismertetésére kerül sor, a további részek – a *Leveleskönyv* létrejöttének története, felépítése, tartalma, a műfaji, nyelvi, stilisztikai értékei, sajátosságai mindmind hozzájárulnak a mű világának pontosabb, mélyebb megismeréséhez. Fontosnak tartom, hogy a szerző nagy súlyt helyez narratológiai szempontok bevonására a levelek szövegének jellemzésekor, rámutat olyan mozzanatokra, hogyan kapcsolódik össze Mikesnél a köznapi narráció a történetmeséléssel vagy elmélkedő jellegű szövegrészekkel. Itt esik szó a különféle narrációs maszkokról is, amelyek segítségével Mikes rendkívül változatos tudja tenni a levelek hangulatát: a sokszor eseménytelen vagy egyenesen lehangoló hétköznapi világában felépíti ezeket a belső, intim kis világokat, amelyek az „édes néne”, a fiktív (vagy eddig föl nem tárt) P. E. grófnő és Mikes közös virtuális territórium. Az elrejtőzés-feltárukozás ritmusára is találunk érdekes példákat a könyvből, s a tanulmány szerzője kiemeli, hogy a rendkívül színes, változatos témákat fölvető levelek mindegyike önálló, kerek, gondosan megformált műalkotás.

Ismét a külföldi filológus vagy művelt olvasó szempontját figyelembe véve említtem a Источники/Isztocsnyiki („Források”) fejezetet: ebből megtudható, hogy kb. 70 rövid elbeszélést

foglalnak magukba Mikes levelei, de ezeken kívül még az olvasmányából emlékezetében megragadt különféle idézetek, intertextuális elemek is gazdagítják a képet, és kutatásra ösztönözhetik az olvasót. Mikes forrásainak feltárása, mint ismeretes, rég elkezdődött, egyebek közt Király György, Zolnai Béla, Madácsy László, Hopp Lajos munkásságát említhetjük, s a közelmúltban Tüskés Gábor kutatásai (*A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 116(2012), 483–507) s a 2011-ben megrendezett konferencia előadásai hoztak új eredményeket e körben. Kovács Eszter pedig az elmúlt évben publikált az *Irodalomtörténeti Közleményekben* egy cikket (2017/5), amelyben hét kis történet forrásait azonosította. Tüskés Gábor tanulmányában Mikes szellemi tájékozódásáról, a neoztoicizmus, janzenizmus hatásáról szintén részletes elemzés található. Az eszmetörténeti kérdések mellett nagy témája a Mikes-kutatásoknak a *Leveleskönyv* humora, a nyelvi humor és a stilisztikai játékosság, s erre a stílusra is alkalmazhatjuk a Gogollal kapcsolatban híressé vált formulát, a nevetés mögött megbúvó könnyek képét – természetesen másképp, Mikes humora szelidebb, rezignáltabb, hiányzik belőle a démonikus elem, ami nagyon erősen jellemzi Gogolt.

Szót kell ejtenünk a kötet másik tanulmányáról, Olga Khavanova «Родина Келемена Микеша: Трансильванское Княжество» / *Mikes Kelemen hazája: az Erdélyi Fejedelemség* című írásáról. Ebben a 16–18. századi erdélyi történelem eseményeiről és a magyarországi történetekkel összefonódó változásokról olvashatunk, s benne Mikes őseinek szerepvállalásáról. A szerző a mohácsi csatától a Rákóczi-szabadságharcig terjedően foglalkozik a témával, főként az eseménytörténetre összpontosítva. Khavanova a magyar történészek legújabb munkái alapján állította össze ezt a cikket, ami szintén nagyon szükséges a kötet leendő külföldi használói számára – bár ebben a vázlatos, tömörített kifejtésben a magyar történelmet kevésbé ismerő olvasónak nem lesz könnyű eligazodnia. Khavanova nemcsak a hadi eseményeket ismerteti, hanem kiemeli a legfontosabb politi-

kai, kulturális, vallási jelenségeket, a reformáció szerepét, a rekatolizáció szakaszait, okait és következményeit. Azt is hangsúlyozza, hogy az Erdélyi Fejedelemség a magyar nyelv, irodalom és szabad vallásgyakorlás számára milyen fontos védelmet jelentett. A cikk végén röviden összefoglalja a Rákóczi-szabadságharc kezdeti föllendülésének, majd elbukásának külső és belső okait, a fejedelem, s vele együtt Mikes száműzetésének körülményeit. Ezek az adatok jó alapot adnak a *Leveleskönyv* tartalmának, a levelekben szereplő személyek sorsának megértéséhez, bár egy mélyebb elemző tanulmány talán jobban segítette volna ezt a célt.

A levelek közül az érdekesség kedvéért egyet szeretnék kiemelni, amely jól szemléltetheti azt a bonyolult kérdést, hogy az irodalmi vándortémák és szüzsék milyen kanyargós utakon, módokon kerülnek bele különböző irodalmakba, s mikor, hol, milyen formában bukkannak föl. A 206-os levélről van szó, a vízen járó remete témájáról. A történet röviden: egy püspök hajón utazik, s amikor a hajó kiköt a parton, sétálni megy az erdőbe. Hamarosan egy kunyhóra bukkan, s különös szavakat hall bentről: „Átkozott legyen az Isten”. Ezt a püspök „nem állhatván”, bemegey a házba és a helyes imaformára tanítja a remetét, vagyis: „Áldott legyen az Isten!” Ezután visszamegy a hajóra, elindulnak, s egy kis idő múlva látják, hogy a remete fut utánuk, mégpedig a tengeren. Mikor a hajó közelébe ért, azt kiáltotta a püspöknek, hogy elfelejtette az imádságot, tanítsa meg neki újból. De a püspök látta – és megértette – a csodát, ezért ráhagyta, hogy imádkozzon úgy a remete továbbra is, ahogy eddig. S Mikes hozzáteszi a tanulságot: „Ebből a példából látjuk, hogy az Isten a szív imádságát szereti, és nem a szókra figyelmez.” Ennek a történetnek a lehetséges forrását már Hopp Lajos is kutatta (ld. az 1966-os kritikái kiadás jegyzeteit), s megállapította, hogy Temesvári Pelbárt beszédeiben (*De Tempore*) föllelhető, de Mikeshez minden valószínűség szerint közvetve jutott el, s az „útvonalt” még tisztázásra vár. Tüskés Gábor a 2012-ben az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben megjelent, fent említett tanulmányában egészítette ki ezeket az ismereteket újabb mozaikokkal: a téma

egy 16. századi német szerző, Johannes Pauli gyűjteményében (Schimpf und Ernst) is szerepel, s ezt vissza lehet vezetni Nagy Szent Gergely *Dialógusai*ig. Ezeknek a gyűjteményes köteteknek az anyagai a 16. századtól folklorzálódni kezdtek, és sok szöveg kissé átalakulva beépült a szórakoztató irodalomba. A legenda egyébként ismert a zsidó és mohamedán hagyományban is. Az még mindig nem tudható, hogy Mikes éppen honnan jutott hozzá, de a szóbeli hagyományt is számításba vehetjük, s akkor megvan a magyarázat. Azért emeltem ki ezt a történetet a *Leveleskönyvből*, mert pár évvel ezelőtt foglalkoztam Lev Tolsztoj ún. folklór eredetű szüzsékét és apokrifekét felhasználó elbeszéléseivel, s köztük megtaláltam a vízen járó remete legendáját. Tolsztoj hatoldalyi elbeszélésében (Mikes néhány soros összefoglalásával szemben) három remetéről van szó, a címe is ez: *Három remete (Tri sztarca, 1886)*, további különbségek még: az író itt konkrét útvonalat említ, a hajó Arhangelszkből Szoloveckijébe tart, s a remeték imádsága is eltér a mikesi változattól, ők ugyanis ezt mondogatják szüntelen: „Troje nasz, troje vasz, pomiluj nasz! („Mi hárman, ti hárman, irgalmazz!”) Ez nem más, mint a leegyszerűsített Szentháromság-ima, ezért a 3-as szám hangsúlyos az orosz változatban. A püspök ezután megtanítja őket a *Miatyánkra*, a remeték boldogan elfogadják. S a közös motívum: amikor a hajó újra elindul, látják az utasok, hogy a három remete fut utánuk a vízen, s kiabálnak a püspöknek, hogy elfelejtették az imádságot, tanítsa meg nekik újra. A történet csattanója lényegében itt is ugyanaz, mint Mikesnél, a püspök megérti a csoda jelenségét, leborul a remeték előtt, és mondja nekik, hogy imádkozzanak továbbra is úgy, ahogy eddig, sőt, kéri, hogy értük, bűnösökért is imádkozzanak. Ennek a Tolsztoj-elbeszélésnek a filológiai hátterét a kutatás föltárta, de itt érdemes röviden összefoglalnunk: az író egy kortárs, ismert mesemondótól, Scsegolenkótól hallotta a legendát, amely a 16. századi orosz kéziratok hagyományban is ismert volt, s L. D. Opulszakaja, az 1963-as, húszkötetes Tolsztoj-kiadás kommentárjai szerzője szerint a nyugat-európai ún. tanító-irodalomból származik, s megnevezi

a címet pontosan: *Сказание о явлениях святому Августину, епископу Ионийскому (Elbeszélés Szent Ágoston, íóniai püspök jelenéseiről)* (vö. L. D. Opulszkaja kommentárjait ld.: Л. Н. Толстой, *Собрание сочинений*: В 20 т. Москва, ГИХЛ, 1963. Т. 10. С. 565). Ismeretes az orosz filológiában, hogy a három remetéről szóló elbeszélést az író és fordító Andrej Kurbszkij herceg (1528–1583), IV. (Rettenetes) Iván cár hadvezére, majd ellenfele volt, sokfelé hallotta orosz földön, egyebek közt a jeles tudóstól és filozófustól, Makszim Grektől. Makszim Grek tekintélye a Volga menti óhitűek körében később is megőrizte a legendát. Így most ezt az adatot is számon tarthatjuk a Mikes forrásait feltérképező filológiai hálózat egy elemeként, mivel ugyanabból a forrásból ered, mint a nyugatiak, csak az idők folyamán kiegészült más motívumokkal. Legutóbb egy 20. századi orosz költő, Jurij Kuznyecov használta föl költészetében a remetékről szóló vándortörténetet (С. Ю. Николаева, *Христианский провиденциализм в поэзии Юрия Кузнецова еprints. tversu.ru/1449/1/Николаева.pdf*) – tehát az orosz kultúrában jobban benne maradt a szív imádságának fontosságáról szóló középkori elbeszélés.

S összefoglalásként föltehetjük a kérdést: miért lehet érdekes a *Törökországi levelek* a külföldi – adott esetben az oroszul olvasó külföldi – számára? Rendelkezik-e a szorosan vett magyar reáliákon kívül olyan sajátosságokkal, amelyek fölkelthetik a nem magyar olvasó, sőt, kutató érdeklődését? A megerősítő válasz magukból a levelekből következik. Az említett tematikai változatosság, a bravúros stílus, a nyelvi és más típusú humor, a korabeli francia levelezés-irodalommal való kapcsolatai és egyéb irodalmi értékei alapján teljes joggal beletartozik a *Lityerturnije pamjatnyiki* sorozat gazdag listájába. A fordítónak sikerült olyan „orosz Mikeszt” teremtenie, amely közeli rokonságban van az eredetivel. Pedig nem volt könnyű feladat Mikes sajátos, a mai magyar nyelvállapothoz képest már kicsit régies, de mégis eleven, sziporkázó stílusát orosz nyelven létrehozni, erőltetett archaizálási kísérletek nélkül. A kötet ezért nemcsak az oroszul

olvasó külföldiek számára jelenthet izgalmas újdonságot, hanem magyar közegben (egyetemi szemináriumokon) műfordítás-elemzésekre is kiváló lehetőséget ad, elvi-elméleti kérdések s szorosan vett gyakorlati problémák, a sok találékonyságot és nagy filológiai jártasságot igénylő, minden műfordítónak kihívást jelentő frazeológiai vagy szókincsbeli megoldások számbavételével. Az olvasmányélmény azonban nem a sikeres átültetések mennyiségén múlik, hanem azon, hogy a *Leveleskönyv*, mint *műegész*, orosz változatban is rendelkezik egy sajátos, egyéni hangulattal, az író személyiségének átsugárzó erejével.

DUKKON ÁGNES

„Volt a hazának egy-két énekem” – Arany 200, Szerk. Boka László, Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest, OSZK, 2018 (Bibliotheca Scientiae et Artis).

Az Országos Széchényi Könyvtár Bibliotheca Scientiae et Artis sorozatának új kötetéhez kétszeres jubileum kapcsolódik. Tanulmányai ugyanis előadás formában a Nemzeti Könyvtár 2017. évi Tudományos Ülésszakán hangzottak el, amelyet Arany János születésének kétszázadik évfordulójának alkalmából rendeztek. Másfelől maga a gyűjtemény a korábbi ülésszakok anyagát közreadó sorozat első dekádjának záródarabja lett.

A tanulmányok összefoglaló bevezetőjét Rózsafalvi Zsuzsanna írta, aki Boka Lászlóval kötet szerkesztőként is jegyzi a kötetet. Ők ketten, valamint Tóth Zsuzsanna, aki az utolsó tanulmányt/beszámolót írta, az emlékévként alkalmát és lehetőségét kihasználva egy virtuális különgyűjteménnyel bővítették az OSZK kéziratári hagyatékokat – ha fizikailag nem is, szellemi értelemben mindenféleképpen. Ugyanis a nagyszalontai Arany-gyűjtemény kéziratainak felmérését, Budapestre szállítását, fizikai helyreállítását, illetve eredeti őrzési helyükre való visszaszállítását a könyvtár restaurátorai, valamint a tudományos igazgatóság végezte, az utolsó munkafázis 2018. június végén fejeződött be. Mindez a Csonka-torony épületének, kiállítási tereinek, raktárának felújításával egyszerre történt, s a múze-

umi vonatkozások a Petőfi Irodalmi Múzeum közreműködésével folytak.

Rajnai Edit tanulmánya, amely írás/olvasás, illetve színi előadás/dikció 19. század eleji kérdéseit vizsgálja, Arany János *Bolond Istók* című verses regényének néhány, a színpadi beszéddel kapcsolatos, saját tapasztalatait megörökítő sorára keres magyarázatot. A válaszadás azért nehéz, mert az egyszeri színpadi előadás műlékonysága hangrögzítés hiányában – hiába maradtak fenn *írásban* a *hangzásra* vonatkozó szabályok, illetve bírálati megjegyzések – nem rekonstruálható. Legfeljebb kéziratok, azok színházi javításai, valamint az előadások kritikai visszhangja alapján lehet bizonyos megállapításokat tenni. Ezek feltárása közben szó esik az előadásra alkalmassá tett szöveg véglegesítésének műhelytitkairól, s amit az magával hozott: előadási hagyomány és újítás kritikusi konfliktusáról.

Szűts-Novák Rita írása Arany János és Tompa Mihály kapcsolatát vizsgálja. Rajtuk kívül azonban a tanulmánynak van egy harmadik szereplője is: az írói levelezés. Az egymástól távol élő, de szellemileg egymásra, a személyiségre, a művekre reflektáló költők kapcsolattartása, amely természetesen harmadik személyekre is kiterjed, magába foglalja a hangulati hullámhegyeket és a hullámvölgyeket, de legfőképp megmutatja azt az intellektuális kiszolgáltatottságot, amely értő – nem családi, annál tágabb – olvasó- és íróközösség nélküli alkotásra, értő visszhang nélküli munkára ítélheti és ítéli is a saját korába teljesen bele nem simuló alkotót.

Praznovszky Mihály tanulmányában, amely Arany János és Madách Imre kapcsolatával foglalkozik, szintén fontos szerepe van a levelezésnek. Elsősorban ezt a forrást kiaknázva állapítja meg a szerző, hogy nem csak Madáchnak volt szüksége Aranyra, hanem igaz ez fordítva is: a kor másod- vagy harmadrangú átlagában a lapszerkesztő Arany kapva kapott a témájában és nyelvében kiemelkedő, még ha bizonyos átdolgozást is igénylő mű után. De nem csak kapott, hanem befogadását és első visszhangját is befolyásolta, tulajdonképpen ő áll a Madách-recepció elején, annak intézményi és kritikai befogadását is segítve.

Kis Domokos Dániel a nagykőrösi, Arany Jánossal kapcsolatos forrásokat faggatja. Részben a költő-tanárra kíváncsi, részben arra a kollegai/baráti társaságra, amely a református gimnáziumban körülvette; a szerző miniportrékban örökíti meg a személyes kapcsolatokat. Arany tanártársai közül többekkel is közeli, baráti kapcsolatba került, amit elsősorban az értelmiségi lét, illetve a közös kulturális hagyomány/felfogás erősített. Emellett a visszahúzódó, de vallásos költő jelenlétére számított a Duna melléli református egyházkerület is – közbeszúrt mondatlaltal meg kell említeni, hogy az egyházkerületi jegyzőkönyvek digitalizált változatai a Hungaricana oldalain olvashatók, s a hozzáférés, amely lerövidíti a fáradságos és hosszantartó levéltári munkát, önmagában e vállalkozás hasznát és fontosságát támasztja alá. Arany a nagykőrösi „bizodalmas” kör tagjaival élete későbbi éveiben is találkozott, szellemi kapcsolatukat, egyben a történelmi állandó és változó dialektikus kapcsolatát mutatják azok a mondatok is, amelyeket az aktuálpolitikai érdekű hazafiság irodalmi készletéről írt Tompa Mihálynak 1853. május 23-án. Érdemes ezek közül egyet itt is megismételni: „A virágregék épp úgy célra visznek, vagy még jobban, mint a leg-hazafiasabb költemények”.

Izgalmas írás Mikusi Balázsé, bár annak központi alakja nem Arany, hanem a *Letészem a lantot* című versét megzenésítő Mosonyi Mihály. A tanulmány szerzője szoros olvasással és „szoros hallgatással” tekinti át a verset, valamint a kottát, az igazi érdekességet azonban a megzenésítés okainak valószínűsítése, az ezzel kapcsolatos ismeretek értelmezése jelenti. A német anyanyelvű, családi körülményei miatt autodidakta zeneszerző pályakezdeése főleg német zenei mintákra figyelő, „kozmpolitá” irányultságát az ezernyolcszázötvenes évek végén megváltoztatta, csatlakozott a szűkebb közönség által beszélt nemzeti iskolához – csakhogy a befogadás: a közönség, az intézmények és a szakma elismerése nem találkozott várakozásával. Csalódását örökíthette meg Arany verse segítségével, amihez személyes életének tragédiája, feleségének halála is hozzájárulhatott.

Rózsafalvi Zsuzsanna adatgazdag tanulmá-

nya felfedezés- és értékmentésszámba megy. Ráth Mór 1868-ban kiadott *Arany album*át helyezi el a kiadói szándék, Arany János kiadók-kal fenntartott kapcsolatait, az illusztrációk készítői, a meghiúsult felújított kiadás, illetve a nagy közönségsikert elért, Zichy Mihály által illusztrált balladás album sarkpontjai között. Tisztán irodalmi tárgyú viszont Szörényi László írása, amely a *Toldi szerelme* exponált, a szakirodalomban is nehezen értelmezett sorait – főleg az előtte álló első rész fényében – helyezi világirodalmi kontextusba – egyenrangúként idézve Szász Károly, Babits Mihály és Nadasdy Ádám egymást folytató, egyben egymást kikerülő fordításait –, hogy ezáltal adjon magyarázatot azoknak. A tanulmány szerzője azonban nemcsak szövegszerű összefüggéseket nevez meg, hanem keletkezéstörténeti, szerkezeti adalékokra is rámutat, új szempontokkal bővítve az Arany-recepciót.

A kötet legerjedelmesebb, több költő, irodalomtörténész életművét mozgató írása Boka Lászlóé, aki Arany János huszadik század eleji befogadását veszi számba, a *Nyugat* két prominens szerzője, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső 1917-es írásai alapján. Tanulmánya azonban sokszorosan túlhalad ezen a célon, mivel bevezetéként áttekinti az 1882 utáni Arany-recepció jellemző vonásait, a differenciálódó irodalmi csoportosulások, felfogások értékrendjét, ezek változását. Babits és Kosztolányi Aranyképének érdekessége, hogy az legalább annyira szolgált elődkeresésre, mint önmaguk reprezentációjára, kapcsolódásra és elhatárolódásra. Babits (tervezett, de meg nem írt) egyetemi szakdolgozatának tárgyául választotta Aranyt, komoly anyaggyűjtő munkával készülve rá, nem beszélve választott elődjét valamilyen módon megidéző verseiről, illetve prózai írásairól. Kosztolányi első megörökített élményei is egyetemista korából valók, 1917-ben pedig több cikkben, ünnepi beszédben említette – mindezt a szerző árnyaltan, gazdag forrásanyagra támaszkodva tárgyalja.

E sorok írója még emlékezik az 1977-es Ady-és az 1983-as Babits-centenárium különféle, egymástól egyébként több, megközelítésbeli szempontból különböző kiadványára, többek között

az esztergomi–szekszárdi, közös kiadású *Főhajtás Babits Mihály centenáriumán* című albumra, amely költők, írók, képzőművészek Babits által inspirált verseit, emlékezéseit, rajzait tartalmazza. Visy Beatrix, az Országos Széchényi Könyvtár Arany-kiállításának felhívására beküldött versek kötetbe rendezője, hasonló szándékú, de tipográfiaileg sokkal szebb válogatást összeállítva, irodalomtudományi szempontokból közelíti meg a jelen Arany-recepcióját, az inspirált, a felidéző, a szövegátvevő és az átíró verseket. A *24 karát* című kötet tematikus áttekintése után Tóth Krisztina és Parti Nagy Lajos egy-egy versét elemzi/értelmezi részletesebben, utóbbi szövegösszefüggéseit táblázatosan is összefoglalva, a két verset függelékben közölve.

Az utókor Arany-képe azonban nemcsak szavakban formálódik meg, legalább ennyire fontos – ahogy az említett Babits-albumban is látható – a képi, grafikai visszatükrözés. Vasné Tóth Kornélia írásában is természetesen Arany János a középpont, de helyt kapnak benne a Petőfi és Tompa inspirálta ex librisek. Az ábrázolások vagy a megjelenést, vagy a műveket adják vissza, a tanulmány a képleírásokat egybefűzi a művekkal, a levelezéssel, a keletkezés körülményeivel, s gazdag művelődéstörténeti vonatkozásokkal. Jól válogatott illusztrációk támasztják alá mindezt – közéjük némi humort vegyítve Szoboszlai Mata János, aki egyébként Karácsony Sándor bevezetőjével 1941-ben egy Toldi-metszetsorozatot is közreadott – pszeudo ex librisének Don Quijotéra, vagy Merlinre emlékeztető páncélos lovagjával.

Kiváló zenei (és építészeti) párhuzammal indít Deák-Sárosi László Arany János verstani írásainak tárgyalásában. Tanulmányában ütközeti Arany véleményét az utókor felfogásával, megállapítása polemikus-kiegészítő, továbbgondoló jellegű, párbeszédbe lép *A magyar nemzeti versidomról* című írással.

Tárgyában különbözik az eddigiektől a kötetzáró írás, Tóth Zsuzsanna beszámolója. Ebben egy igazi történet bontakozik ki, expozícióval, tetőponttal és megnyugvást hozó befejezéssel – miközben mindezek háttérben ott muzsikál a Trianont követő romániai közgyűjtemények

idén éppen százéves múltja. Az Arany-év egyik jelentős eredménye volt a nagyszalontai Csonka-torony és a benne található, legnagyobb részben Arany Jánoshoz kötődő hagyaték állagának felújítása, megjavítása, az épülettől, a kiállítási terekről a raktáron át, a könyvekre és főleg a kéziratokra terjedően. Utóbbiak restaurálása az OSZK műhelyében történt, ahogy már volt erről szó; ez a beszámoló a kötet egyik legérdekesebb írása lett.

A tavalyi Arany-előadásokat tartalmazó kötet az előzőekhez képest vékonyabb, de tematikailag az egyik legegységesebb, elsősorban irodalom- és kéziratközpontú. Egymás után olvasva a sorozat tagjait, lassan kiteljesedik egy-egy munkatárs évtizedre visszatekintő kutatási területe, érdeklődési köre, szakmai hozzáállása, tárgyalásmódja, az előadásokból született tanulmányok erősségei és azok a pontok, amelyek még további kutatást igényelnek. Jól illeszkedik az utóbbi években ehhez a változatos múltú 56-os Intézet jelenléte; az Országos Széchényi Könyvtár BSCa-sorozata felnőtté vált.

BUDA ATTILA

Ulrich Andres Wien, Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und Wirkungen der Reformation, Bonn–Her mannstadt, Schiller Verlag, 2017. 232 p.

Az erdélyi reformáció nemzetközi együttműködésben történő kutatását konferenciák szervezésével és kötetek gondozásával is elősegítő Ulrich Andreas Wien, az Universität Koblenz-Landau keretében működő Institut für Evangelische Theologie professzora tanulmánykötetében az elmúlt évek termését gyűjtötte össze. Már a címek felsorolása – *A vallásszabadság az élenjáró régióknak számító Erdélyben, A vallási tolerancia alapjai és korlátai a 16. században, A humanista városi reformáció Brassóban és két főszereplője Johannes Honterus és Valentin Wagner, A reformáció Erdélyben, Helyi vonások a kleinpoldi lelkész Damasus Dürr reformátori prédikációiban, A kálvinizmus hatásai Erdélyben a 16–17. században, Felekezeti térségek kialakulása Erdélyben, A reformátusok*

tevékenységének visszhangja az erdélyi szász evangélikusok között a 16–17. században, Politika–hatalom–hit, Viták, konfliktusok és egyeztetési törekvések Erdélyben az egyház és a Nationuniversität között a 16. század közepétől a 18. század derekéig, Az 1572-es Formula Pii Consensus – is jelzi, hogy az erdélyi reformáció kutatói számára megkerülhetetlenül fontos témákról van szó. A felsorolásunkban utolsó előtti helyen szereplő írás itt látja meg először a napvilágot, míg a megjelenés sorrendjében között továbbiakat először 2000–2016 közötti konferenciakötetekben adta közre. A szerző nem változtatott a szövegeken, csupán egy helyütt találtam (132) a mostani megjelenésre vonatkozó aktualizáló keresztutalást. A változatlan közlés, továbbá az, hogy a tanulmányok zöme olyan németországi konferencián hangzott el, ahol föltétlen szükség volt a történeti háttér és az erdélyi reformáció legfontosabb mozzanatainak ismertetésére, óhatatlanul azzal járt, hogy sok alapvető információ többször szerepel a kötetben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy még ezek a történeti bevezetések sem ismétlődnek mechanikusan, mert az egyes tanulmányok fő témájának megfelelően az erdélyi reformáció más-más mozzanatai kerülnek előtérbe.

Másfelől jól tudjuk, mennyire szükséges még a súlykölő ismételtetés is ahhoz, hogy az erdélyi reformáció külön útját és rendhagyó megoldásait megértessük a külföldi szakemberekkel, hiszen sokak erőfeszítése ellenére még az első téma, a sokszor hangoztatott vallási tolerancia esetében sem tekinthető sikeresnek az erdélyi fejlemények kivételességének beláttatása. Nagyon fontos tehát, hogy Ulrich Wien személyében egy, a szász reformációban érdekelt kutató méltatja ezt – a tanulmány címében is tükröződő – elismeréssel. Az augsburgi vallásbéke biztosította toleranciát gyakran túlértékelő német kutatókkal implicit módon vitát folytatva egyenesen arról beszél, hogy Erdély e tekintetben évszázadokkal előzte meg a birodalomban történeteket. További érénye a dolgozatnak, hogy világosan feltárja a toleráns gyakorlat kialakulásának folyamatát is. Teljes joggal hangsúlyozza a kötetben több helyen is a folyamatot elindító 1557-es tordai országgyűlés kivételes

jelentőségét, s itt csak azt kifogásolhatjuk, hogy érvek felsorakoztatása nélkül csatlakozik azokhoz, aki szerint 1571-ben megtörtént az unitárius egyház hivatalos elismerése. Mint többször kifejtettük (legutóbb angolul a *The Hungarian Historical Review, New series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2013-as évfolyamában) teológiai argumentáció tekintetében az 1568-as tordai országgyűlés szövege tartalmazza a legmélyebb gondolatokat – ezt egy helyütt (112) említi a mostani kötet is –, de itt nem unitárius, hanem egyetemes protestáns jellegű argumentációt olvashatunk, s szerintünk komoly jelentősége van annak, hogy a bevett felekezetek felsorolása csupán 1595-ben történik meg. Roppant tárgyszerűnek tarthatjuk ugyanakkor a vallásszabadság 16. századi határainak felsorolását (a Dávid Ferenc perében kicsúcsosodó fellépés a legradikálisabb unitáriusok ellen, a politikai képvisellel nem rendelkező ortodox románok csupán megtűrt volta, a jezsuiták többszöri eltávolítása, a szászok rákényszerítése az ágostai hitvallás elfogadására részint belső tényezők, részint a fejedelmi hatalom fellépése következtében), jóllehet a modernizálás kizáró józanság jegyében még azt is hozzátehetnénk, hogy a szerzőnél jóval korlátozottabbnak látjuk a konfessionális kereteken kívüli individuális vallásosság megélésének lehetőségét (14).

A felsoroláshoz kapcsolódó kérdések némelyikére még visszatérünk, ám előbb külön is hangsúlyozzuk, a szászoknál 1572-ben történtek ilyen értelmezése demonstrálja talán a legvilágosabban azt a tárgyszerűsége törekvést, amely a kötet legnagyobb erénye, s amely lehetővé teszi a szerző számára, hogy a szász közösségen belül is folyamatosan regisztrálja az egyneműség alól tartósabban vagy alkalmilag kilógó jelenségeket, s többször is hangsúlyozza, hogy a teljes egységesülés csupán 1670 táján zárult le. Megnyilvánul ez a modern kutatási eredmények körültekintő mérlegelésében is, hiszen Adolf Schullerus, Kart Kurt Klein, Erich Roth és Gernot Nussbächer eredményeinek és megfontolásainak mérlegelő felhasználásával vázolja fel az erdélyi és ezen belül a szászság reformációjának első évtizedeit, egyáltalán nem

titkolva, hogy a koncepció leglényegesebb mozzanatait Andreas Müller legfrissebb megállapításai alapján körvonalazza. A magyar kutatók közül Csepregi Zoltán megfontolásaira is támaszkodva kitűnő összefoglalásokat kapunk a Honterus és Valentin Wagner fémjelezte Szeben és Brassó központú fejleményekről, s az elemzés indokolni tudja, hogy a Hamm Berndt által a délnémet városokra alkalmazott terminológia átvételével a patriciusok által irányított humanista városi reformációról (patrizistisch-humanistische Stadtreformation) beszéljen. A könyv második és harmadik fejezetében különösen izgalmasnak találtuk a későközépkori előzményeket taglaló részeket, amelyek azt mutatják be, hogy az említett városok, de különösen Szeben magisztrátusa miképpen akarta irányítása alá vonni szinte a teljes egyházi intézményrendszert, aminek a másik oldalról aztán az is következménye lett, hogy a reformáció alapüzenetének átvételét összekapcsolták a későközépkori spiritualitás sok eleméhez való szívós ragaszkodással. Wien meggyőzően mutatja ki ennek a reformációs programnak az összefonódását azzal a humanisztikus filológiai, etikai és pedagógiai programmal, amely az erdélyi szászok számára mintaadóan, iskolai és könyvkiadási gyakorlatokat is helyén és hosszu időre befolyásolóan valósult meg a folyamatosan zsinórmértéknek tekintett Melanchthon életművében. Itt viszont szívesen olvastam volna reflexiót arról, összeegyeztethetőnek tartja-e ezt a koncepciót az egy helyütt legalábbis pozitív hangsúllyal említett Jan-Andrea Bernhard hatalmas terjedelmű monográfiájában leírtakkal, aki a Melanchthont is felölelő „reformhumanizmus” szívós hatásával nem csupán a reformáció gyors elterjedését magyarázza, hanem azt is, hogy Erdélyben és Magyarországon a viták ellenére gyorsan zajlott le a helvét irányzatok befogadása is, amelyeket tehát szerinte itt éppen az tett vonzóvá, hogy a lutheranizmustól eltérően képesek voltak a humanizmus és a reformáció összhangjának megteremtésére. Nagy a kereslet tehát ez iránt az összhang iránt, mondanám cinikusan, de az nem vitás, hogy nagyobb joggal beszél erről Ulrich Wien, hiszen Honterus vagy Wagner esetében a hit és a tudás viszonya, vagy a megigazulástan

tekintetében is olyan gondolatokkal találkozunk, amelyek kétségtelenül eltérnek a Luther által hangoztatottaktól. Azt talán mégsem ártott volna hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi százszok között meghonosodott eruditus iskolás humanizmus is több fényévnyi távolságra volt azoktól a merész dogmatikai és antropológia újításoktól sem visszarettenő tendenciáktól, amelyeket az európai humanizmus sok európai képviselőjénél tetten érhetünk. Ennek leszögezését az is szükségessé tenné, hogy Wien tanulmányaiban több helyen olvashatjuk: Erdély specifikuma volt, hogy helyet adott a reformáció elterjedésének folyamatában fellépő racionalisztikus, kora-felvilágosult tendenciáknak. Amikor erről beszél, nyilvánvalóan az antitrinitáriusokra gondol, s fogalomhasználata arra enged következtetni, hogy a szentháromság-tagadók teljes mezőnyére. Mi úgy gondoljuk (erről Keserű Gizellával közösen tanulmányt is írtunk), hogy méltánytalanul és tudományosan elfogadhatatlanul járnak el azok, akik az erdélyieket kirekesztik a felvilágosodást előlegező gondolati hagyományból. Am mondanánk fontos eleme, hogy ez egyáltalán nem igaz a szentháromság-tagadók egészére, hiszen ennek korai változatai közül soknak a rációnak semmiféle szerepet nem juttató biblicizmus volt a meghatározó eleme, s komoly belső viták során jutottak el a legradikálisabb képviselőik – a 16. században talán leginkább Christian Francken – annak kinyilvánításáig, hogy a vallási kérdésekben a ráció a végső instancia. Fontos tehát, hogy óvatosabban kezeljük a racionalista, vagy racionalisztikus megjelölést, hiszen Matthias Hebler vagy az alább még említendő Damasus Dürr a németországi evangélikusokhoz hasonlóan a ráció szolgálatában állóknak tekinti már az ubiquitást belátni nem tudó reformátusokat is, amint ez az utóbbinak abból a roppant szuggesztív prédikációjából is kiderül (a tanulmánykötet a 101. oldalon idézi), mely az észet az Achab királyt bálványozásra készetető szépséges asszonnyal (die schöne frau Jezabel) azonosítja.

Wien Szegedi Edit németül és magyarul közölt tanulmányára építve, a patriciusok által vezényelt humanista városi reformáció típusába sorolja be a kolozsvári fejleményeket is.

A rokonság természetesen nem tagadható, ám az árnyalás érdekében célszerű lett volna figyelembe venni Keserű Gizellának a *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen* kötetben közölt észrevételeit, aki nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a magyar falvak sűrűjében elhelyezkedő, és a magyar vármegyékben történetekre is reagálni kénytelen város sajátos érdekei érvényesítése végett már a reformáció fellépte előtt kilépett az *universitas saxonum* közösségből. Ez befolyással volt a reformáció alakulására is, s végső soron ezzel magyarázható, hogy az erdélyi százszág spirituális sokszínűségét gazdagítva, mintegy 160 esztendőn keresztül szász unitárius gyülekezet működött itt, amelynek létét persze hosszú időn keresztül eljelentéktelenítő szemlélettel kezelt mind a magyar nacionalista, mind a dogmatikai egyneműségét hangsúlyozni szerető szász dogmatikai elfogultság.

A magyar kutatók számára alighanem a kötet legnagyobb újdonságát jelenti a következő, a kleinpöldi prédikátor, Damasus Dürr prédikációs kötetéről szóló tanulmány, amely a konfeszszionális térségek kialakulásával foglalkozó konferencián hangzott el, s amely egy olyan szerzőt állít a középpontba, aki valóban környezete spirituális és köznapi élete egészének kézben tartására és formálására törekedett. A beszédes alcímekkel is jól tagolt tanulmány alaposan megválogatott idézetekkel illusztrálja, hogy a kéziratban maradt prédikációk nem csupán a hívek vallási nézeteinek tisztaságára, de nem is csupán a templomuk hagyományörző berendezésére vagy a szentségek kiszolgáltatásának – ugyancsak az evangélikus hagyomány szentesítette – tisztaságára ügyelt, hanem a mindennapi élet egészének igyekezett rendet szabni, amit kitűnően példáznak az úrvacsora vétele előtti kölcsönös megbocsátásra mintát adó szövegek közlése is. Úgy tudom, hogy szerzőnk hamarosan megjelenteti ennek a 16. századi szász írásbeliségben unikumnak számító kötetnek a teljes szövegét, ami ösztönzést jelenthet a magyar kutatók számára is analógiák keresésére. Ennek nem kívánok elébe vágni, de a szinte ugyanabban az időben született Bornemisz-posztillák mellett az emberi élet teljes-

sege átfogásának igénye szempontjából nem látszik rossz jelöltnek az a Foktövi Máté sem, aki a 17. század elején az emberről szóló, ugyancsak kéziratban maradt prédikációkat írt, s akiről Hubert Gabriella készített nagyon értékes tanulmányt.

A 16. századi dogmatikai fejlemények iránt fogékony olvasók ugyanakkor bizonyára azzal a két tanulmánnyal találkoznak szívesen, amelyek a kálvinizmus erdélyi hatásával, illetőleg azzal foglalkoznak, hogy milyen visszhangot váltott ki a református felekezet megjelenése a szász evangélikusok között. Az első keretezését már-már provokatívnak is tekinthetjük, hiszen annak felvetésével nyit, illetőleg zár, hogy mi vitte rá II. Rákóczi Györgyöt – az Erdélynek közismerten Mohácshoz hasonló katasztrófát jelentő – lengyelországi vállalkozásra. A bevezetés még csak felveti, hogy szerepe lehetett ebben annak a magyarságot Isten választott népének tekintő elhivatottság-tudatnak is, amelyet fejedelmek környezetében élő magyar kálvinista teológusok dolgoztak ki. Az utolsó egység és az összefoglalás ezt még további részletekkel egészíti ki, utal a fejedelmeket Mózes és az ótestamentumi királyok szerepében láttató szövegekre, illetőleg a török és a római Antikrisztus vereségét vizionáló apokaliptikus váradalmakra. „Innen már csak egy kis lépés kellett ahhoz, hogy az erdélyi udvar 1648 óta egyre fokozódó agresszív irányultsága belesodorja a lengyelországi kalandba” (120). Erre a kérdésre még visszatérünk.

Összefoglalóan az itt egyberántott fejezetek közül az elsőről azt mondhatjuk, hogy három nagy egységbe foglalva, a református törekvések megjelenését, majd a románok közötti hitterjesztést is felölelő missziózást, illetőleg a 17. századi kiteljesedést számba véve kapunk áttekintést az általánosan ismert és elfogadott mozzanatokról. Különösen nagy elismeréssel szól a 17. századi fejedelmek hangsúlyos támogatásával létrejött iskolarendszerről, s ezen belül a diákokat Hollandiából, Németországból, Csehországból és Lengyelországból is idevonzani tudó gyulafehérvári kollégiumról. Ez azt is jelenti persze, hogy a kötet nem vesz tudomást Ősz Elődnek a Kálvin-művek erdélyi

jelenlétére vonatkozó alapos kutatásairól, de nem foglal állást abban a vitában sem, amely Kálvin műveinek 16. század derekára datált recepciójáról Jan-Andrea-Bernhard és Csepregi Zoltán között zajlott le, s amelyben csaknem bizonyosan az ezt tagadó utóbbinak van igaza. Pozitívumnak tekinthetjük ugyanakkor, hogy elfogadja azt az újabban lengyelországi forrásokkal is alátámasztott elképzelést, hogy magyar lakta területeken lezajlott helvét fordulatot annak legfőbb munkása, Giorgio Blandrata csupán átmeneti állapotnak tekintette. Csakhogy az elérendő magaslat szerintünk a fentiekben elmondottak értelmében nem egy „korafelvilágosult elemeket tartalmazó későhumanista vízió” volt, hanem egy Erasmus műveiből építkező olyan biblikus Erasmuszúság, amely néhány alapvető hittételben megegyezést kimunkálva képes volt félre tolni a protestantizmust megosztó dogmatikai vitákat. Ebben a fejezetben kerül sor az unitáriusok helyzetének nagyon vázlatos ismertetésére is, amelyben azt a nagyon érdekes, de további bizonyítékokat igénylő megjegyzést is olvashatjuk, hogy 1620 körül valamiféle enyhülés következett volna be kezeletükben.

A legerősebbnek a harmadik nagy alfejezet befejező részét tarthatjuk, ahol a hazai szakirodalomban nem eléggé olvasott és felhasznált Graeme Murdockra támaszkodva mutatja be a református felekezet és a fejedelmi hatalom érdekközösségének kibontakozását a 17. század derekára, amely a kultúra területén is a református törekvések dominanciáját eredményezte.

A következő fejezet aztán egy-egy Abraham Scultetus-, valamint Damasus Dürr-idézetből kiindulva igen szuggesztíven mutatja be, hogy miként feszült egymásnak és teremtett eltérő konfessionális teret az a vízió, amely a pápaság összes maradványának kíméletlen kiiktatására törekedett, s az, amely a tisztességes rend megőrzése érdekében (der ehrelichen Ordnung wegen) óvakodott attól, hogy eltörölje a templomok és a közönséges lakóépületek közötti különbséget. Megtartotta tehát a főoltárokat és a képeket, nem vetkőztette ki a papokat megkülönböztető öltözetükből, s óvakodott a hagyomány szentesített rituális külsőségek ki-

iktatásától. Ennek a mentalitás egészére is hatással lévő különbségnek a szívós továbbélését demonstrálja egy Johannes Tröstler *Das alt und neu-teutsche Daciájából* (1666) származó idézet is, ám szerzőnk Matthias Glatz és a segesvári Simon Paulinus példájával is igazolja, hogy nem volt teljesen mentes az antitrinitárius vagy helvét hatástól a szász evangélikus világ. A fejezet legérdekesebb részének a brassói Fekete templom levéltárából származó énekeskönyvet illető megfigyeléseket találjuk. A nemrégén Szócs Tamás által közzétett, 1630–1706 közötti időszakra datált, agendát, kátét és graduált tartalmazó gyűjteményben Lobwasser zsoltárparafrázisaiból származó részletek is találhatóak, s ez ismét csak a felekezeti határok időnkénti átlépéséről tanúskodik.

Az utolsó fejezet egyszerre ad történeti áttekintést és tűz ki új feladatokat. Ismételten körvonalazza, hogy miben tér el az erdélyi századok világi és egyházi intézményrendszere mind a birodalom evangélikussá vált részeitől, mind az evangélikussá vált országokétól, bemutatja, hogy az itteni sajátos megoldások hogyan függnék össze a későközépkorig visszavezethető hagyományokkal. A szerző szerint ezek következtében is számíthat nemzetközi figyelemre az 1601 és 1752 között született zsinati jegyzőkönyveket, továbbá a hozzájuk kapcsolódó vizitációs jegyzőkönyveket is közlétevé vállalkozás. Néhány szűrőpróba közlése ezt igazolja is.

Az utolsó fejezet (talán logikusabb lett volna a kötet valamelyik korábbi tanulmányához társítva közölni) méltatásáról – néhány általánosabb észrevételünkkel is összekapcsolva – zárásként a következőket mondhatjuk. A tárgyszerűsége törekvő szerző tiszteletre méltóan törekszik arra is, hogy a magyar kutatók eredményeit is hasznosítsa. Ez nem minden Erdély történetével foglalkozó szerzőről mondható el, ezért föltétlenül regisztrálnunk kell, hogy idegen nyelven közölt publikációinkról tud, azok zömével szembenéz, eredményeit fölhasználja. Az is tagadhatatlan, hogy többet kellene idegen nyelven publikálnunk, de tény, hogy a kötet kérdéskörében is nagyon fontos eredmények igazán árnyalt és részletesen dokumentált meg-

fogalmazásban, magyar nyelven látták meg a napvilágot, s ezek így kimaradtak az összképből. Ilyen a fejedelmek szerepe az erdélyi vallási viszonyok alakításában. Szerzőnk többször beszél arról, hogy János Zsigmond fejedelem meghatározó volt mind a protestantizmus meghonosításában, mind az antitrinitarizmus diadalra jutásában. Horn Ildikó (lásd a *Hit és hatalom*-kötet tanulmányait) és a sorok írója (a *Hitújítás és egyházalapítás között*-kötetben) néhány részletkérdésben ugyan nem, de a lényegben egyetértő újabb megfontolásai szerint ez egyáltalán nincs így: csak vonakodva és lassan szakított a katolicizmussal 1564 tavaszán, nem volt kezdeményező a helvét fordulat végéhez vitelében, s unitáriussá is csak élete legvégén, 1569 őszén vált. Inkább arról beszélhetünk tehát, hogy követte a társadalomban, illetőleg a politikát formáló elitben lezajlott változásokat, ami azt is jelenti, hogy élete végén tette magáévá azt a koncepciót, amely jóval korábban Petrovics Péter környezetében jött létre. Ennek az a lényege, hogy a kialakulóban lévő új ország önálló entitását, s Habsburg-fennhatóság alatt maradt országrésztől eltérő voltát vallási tekintetben úgy akarta felmutatni, hogy minél távolabbra kerüljön a katolicizmustól. Ez fontos a Wien szerint nagyon toleránsnak tekintett Báthory István megítélése szempontjából is. Szerzőnk a fejedelem, majd lengyel király egyik legendás mondását idézi (*rex populorum, non consentiarum*). A hagyományban pedig rögzült az a másik, még felemelőbb mondása is, hogy Isten három dolgot tartott fenn önmagának: a semmiből teremteni, a jövőt előre tudni és a lelkiismereten uralkodni. A magyar szakirodalomban régóta zajlik vita e nyilatkozatok és tényleges intézkedései viszonyáról. Ezt itt most nem idézhetem fel, csupán azt említem meg, amiben mintha egyetértés lenne. Bármilyen motivációból történt is, tény hogy szakítani akart a fenti Petrovics Pétertől eredő koncepcióval, mert az szerinte különösen a legváltozatosabb eretnenségek itteni megjelenésével, Erdély politikai elszigetelődésével járt. Mindaz tehát, ami az 1570-es évek végéig uralkodása alatt történt, magyarázható póre politikai megfontolásokkal is, és sokan rokoníthatónak tartják a Jean Bodin

és a környezetében élő politikusok által javasoltakkal a franciaországi vallásháborúk megszüntetésére. Roppant fontos ugyanakkor, hogy az 1580-as évek elejétől, a lengyel királyként elért sikerekkel is összefüggésben, a történeteszek hatalmas fordulatot észlelnek politikájában, s erről Kruppa Tamás az említett *Radikale reformation* kötetben is ír. Ennek lényege az volt, hogy egy nagy nemzetközi koalíció keretében lehetőséget látott a török kiszorítására, s a középkori magyar királyság helyreállítására. Élete utolsó szakaszában ennek megvalósítása állt tevékenysége középpontjában, nem pedig Erdély önállóságának megóvása egy későbbi újraegyesülés reményében. Ez nem csupán az erdélyi politika vallási mozzanataival jelentett szakítást, hanem annak minden elemével is, de persze a legszerveesebb következménye a jezsuiták egyre fokozottabb támogatása volt. Erre intette végrendeletében Báthory Zsigmondot is, s mindaz, ami nagykorúvá vált unokaöccse alatt történt – belépés 15 éves háborúba, majd a hagyományos erdélyi politika képviselőinek, a „törökös” vagy „filozófus” uraknak kegyetlen legyilkolása 1594-ben – ebbe a vonulatban illeszthető be. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ebben a kivézetek, vagy elmenekültek közegeiben figyelhető meg leginkább a konfessziók határait áthágó egyéni vallásosság bizonyos elemei.) Arról persze viták folynak, hogy ennek a hatalmas, de kockázatos vízióknak bizonyos mozzanatai kimutathatók-e már erdélyi uralkodása kezdetén, de az a vezérlőelv, hogy egy vallási csoportosulás annál inkább támogatandó, minél közelebb áll a katolicizmushoz, egészen bizonyosan munkált benne akkor, amikor uralkodása kezdetén nagyon határozottan belenyúlt a szász közösség vallási ügyeibe is, amiről elmélyült elemzéseket olvashatunk Ulrich Wien kötetének több dolgozatában, így az utolsóban is.

Természetesen elhibázott lenne Báthory Istvánt tenni felelőssé mindazért, ami a politikai tehetségben őt meg sem közelítő, s a sors által kiegyensúlyozatlanságra ítélte Báthory Zsigmond

uralkodása idején történt. Azt azonban a 15 éves háborúhoz való erdélyi csatlakozást kikerülhetetlennek tartó történészek sem tagadhatják, hogy a fejedelemség számára az 1657-es kaland utánihoz hasonló pusztulást hozott Erdélyre, s ha már az analógiáknál tartunk, ennek hátterében is megragadható a realitásérzékelt elhomályosító, felekezetiileg motivált megszállott váradalmasság. Ebben az esetben a politikai cselekvésre legeltökéltebb jezsuitáké, míg 1657-ben azoké a protestáns prédikátoroké, akik nem tudták kivonni magukat Comenius és az őt ihlető próféták hatása alól.

Ulrich Wien ezt az összefüggést ugyan nem bontja ki, de másfelől nagyon jól érzékeli Báthory István 1572-es intézkedéseinek újdonságát és kivételes jelentőségét. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az ezt taglaló részt olyan kérdések sorozatával zárja, amelyekre a további kutatásoktól várja a feleletet. Ezek között egy olyan is van, ahol a magyar kutatók is mondhatnak majd valamit. Magyarázatra vár, mondja szerzőnk, hogy a szászok 1572-es zsinata miért csak a katolikusok és az antitrinitáriusok iskoláinak látogatásától tiltja el a lelkészek és tanítók fiait, említést sem téve a református kollégiumokról. Szerintem ez egyszerűen nagyon beszédes bizonyíték arra, hogy a század utolsó harmadában az említett két fejezet tanintézményei álltak nagy vonzerőt jelentő színvonalon, s elhibázott lenne a 17. századi viszonyokat visszavetíteni erre az időszakra. Hadd emlékeztessenek csupán arra, hogy csak az utóbbi évek kutatásai (többek között Kiss András és Sipos Gábor munkái) feltárták, hogy micsoda erőfeszítéseket kellett tenni a 17. század elején a református egyháznak kolozsvári intézményei megteremtésére. A tanulmánykötetnél jóval nagyobb hangsúlyt helyeznének a leghatározottabban Keserű Bálint által megfogalmazott mozzanatra, hogy e folyamat szellemi és személyi bázisát egyaránt a történeti Erdélybe programosan bevitt partiumi reformátusság jelentette.

SZÁMUNK SZERZŐI

BALÁZS MIHÁLY, Szegedi TE, BTK, Magyar Irodalmi Tanszék,
rotonde@freemail.hu

BÉRES NORBERT, Debreceni Egyetem, BTK, Irodalom- és Kultúratudományok
Doktori Iskola, *beres.norbert@arts.unideb.hu*

BODROGI FERENC MÁTÉ, Debreceni Egyetem
BTK, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, *bodrogifm@gmail.com*

BUDA ATTILA, *buda.attila@gmail.com*

DUKKON ÁGNES, Eötvös Loránd Tudományegyetem
BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, *dukkonagnes@gmail.com*

EKLER PÉTER, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, *eclerus@gmail.com*

HELTAI JÁNOS, Országos Széchényi Könyvtár, *heltaijanos7@gmail.com*

KOVÁCS ANNAMÁRIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK,
kovacs0annamari@gmail.com

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség
és Humáninformációtudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

ORBÁN ÁRON, MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport,
orbanaron@gmail.com

ŐRI TAMÁS, *oritomi67@gmail.com*

RÓZSA MÁRIA, *rozsam@t-online.hu*

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Láng András.

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.